

शारदा

वर्ष १ अङ्क ७ / २०६४, साउन

मासिक

शारदा का मौलिक ऐतिहासिक पृष्ठहरू

'बृहत् नेपाल' बारे विशेष लेख

विश्व साहित्यअन्तर्गत रूसी साहित्य

वरिष्ठ समालोचक कृष्णचन्द्र सिंहसँग अन्तर्वाता

प्रवासको साहित्य

सिर्जना मञ्च

लोकसंस्कृति

अनुभव र अनुभूति

साथमा कथा, लघुकथा, कविता, गीत, गजल, लेखलगायत
स्थायी-स्वप्न कैफियत

SPA

GOLF

CASINO

The Fulbari

RESORT & SPA
POKHARA • NEPAL

Destination Paradise

Tel No: 432451, 431675, Fax No: 431482, Email: resvpr@fulbari.com.np Website: <http://www.fulbari.com>

वर्ष १, अङ्क ७
वि.सं. २०६४ साउन

शारदा

जि.प्र.का.का. द.नं. ५२/०६३

स्थापना दर्ता नं. ००१

पथम प्रकाशन मिति : वि.सं. १९९१ फागुन

संस्थापक सम्पादक/प्रकाशक
सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्ल

संस्थापक सदस्य
सिद्धिबहादुर मल्ल

प्रकाशक
शान्तबहादुर मल्ल

सल्लाहकार-मण्डल
शिव रेग्मी
इन्द्र माली
मोहन दुवाल
उद्धव उपाध्याय
कोमल प्रकाश धिमिरे

प्रधान सम्पादक
नरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ

कार्यकारी सम्पादक
विमल भौकाजी

फुकाई सत्य-मानवता यही नेपाल-भाषामा,
पहाडी जीवनी हाम्रो जगाऔं 'शारदा' द्वारा ।

सम्पादकीय

पत्रिका प्रकाशनको कार्य त्यति सहज कार्य होइन - जति सोच्ने या भन्ने गरिन्छ । त्यसमा पनि राजनीतिक-अखबारीको 'हौवा' चलेको बेला विशुद्ध साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन गरिनु एक हिसाबले बेमौसमको खेती सावित भएको तथ्य प्रष्ट छ । एकातिर पत्रिकाको लागि लेख-रचनाहरू उपलब्ध नहुनु, अर्कोतिर तद्अनुरूप सम्पादन व्यवस्थाको समीकरण नहुनु र त्यसभन्दा पनि महत्वपूर्ण कुरो पत्रिका छापिनका लागि उचित आर्थिक व्यवस्थापन हुन नसक्नु सबै खालका पत्रपत्रिकाहरूको विशेषता नै हो ।

शारदाको पुनः प्रकाशन हुँदा यस्ता तमाम समस्याहरूसँग तड्डै जाने योजनाका साथ हामी प्रतिबद्ध भएर लागिपरेका थियौं । यस सिलसिलामा यस्ता सबै कठिनाइहरू हाम्रोसामु नआएका होइनन् - जुन अद्यापि जारी छ । यस बाहेक खास गरेर हाम्रो पत्रिका छापिइसकेपछिको वितरण व्यवस्थाको प्रक्रिया अझै पनि सही ढङ्गले अगाडि बढ्न सकिरहेको छैन । यसै कारणले हामीलाई माया गर्ने हाम्रा हजारौं पाठकहरूका हातमा (मूलतः उपत्यकाभन्दा बाहिर) सहजताका साथ शारदाका अङ्कहरू पुग्न सकिरहेका छैनन् । यो हामीलाई थाहा भएको होइन । तर यहाँनिर हाम्रा हितैषीहरूले के बुझिदिन जरुरी छ भने प्रकाशनसम्बन्धी हाम्रो यो समूहको नयाँ पाइला हो । यद्यपि सहज ढङ्गले वितरण-व्यवस्था मिलाउन हामी प्रयासरतः छौं । विश्वास गरी, आवश्यकताअनुरूप त्यसको समायोजन हुँदै जानेछ ।

अन्तमा, शारदाप्रति स्नेहभाव दर्शाउने, शारदालाई माया गर्ने सम्पूर्ण शुभेच्छुकबाट सुभावा सल्लाहहरू अपेक्षित छन् ।

धन्यवाद !

कार्यकारी सम्पादक

प्रधान सम्पादक

शारदा मासिक

वर्ष १, अङ्क ७, वि.सं. २०६४ साउन

शारदा मासिकको ठेगाना

लाजिम्पाट, काठमाडौं

पो.ब.नं. १९११३

इमेल : sharadamasik@gmail.com

मूल्य रु. ५०/-

भारतमा भा. रु. ५०/-

विदेशमा \$ २.००

Sharada Masik

A collection of Contemporary Nepali Literature

साजसज्जा : पूर्ण कार्की/आनन्द राउत

मुद्रण

इण्डस ग्राफिक्स, फोन नं. ९८५१०२६२४२

आवरण चित्र:

मुकेश

विषयक्रम

१. शारदाका ऐतिहासिक मौलिक पृष्ठहरू.....	५
२. कविता /कृष्णभक्त श्रेष्ठ.....	१३
३. कथा /नव सिलवाल.....	१५
४. विशेष लेख /डा. सुरेन्द्र के.सी.	२१
५. कविता /सोमनाथ सुवेदी	२५
६. लघुकथा /भोजराज न्यौपाने	२६
७. विश्वसाहित्य /वंशी श्रेष्ठ	२७
८. लेख /मदनमणि दीक्षित	३०
९. अनुभव र अनुभूति /भवानी घिमिरे	३३
१०. कविता /गीता कार्की	३७
११. गजल /राजेन्द्र थापा	३८
१२. कथा /सिर्जना शर्मा	३९
१३. गीत /प्रकाश रम्घाली	४३
१४. अन्तर्वार्ता /कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (प्रस्तुति: व्याकुल पाठक)	४४
१५. लेख /डा. बमबहादुर थापा 'जिताली'	४९
१६. गीत /उमेश राई 'अकिञ्चन'.....	५१
१७. कविता /विप्लव ढकाल	५२
१८. समालोचना /लक्ष्मणप्रसाद गौतम	५३
१९. कविता /नवराज सुब्बा	६४
२०. कथा /राजुबाबु श्रेष्ठ	६५
२१. चिन्तन /माधवराज शर्मा	७०
२२. कविता /लक्ष्मी उप्रेती	७२
२३. कविता /पूर्ण इन्फादा	७३
२४. लघुकथा /धुव स्नेही	७४
२५. प्रवासको सिर्जना /डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दास	७५
२६. कथा /चन्द्रमणि अधिकारी	८१
२७. सिर्जनामञ्च /सीमा आभाष	८४
२८. लोकसंस्कृति /डा. गङ्गाप्रसाद अकेला	८५
२९. कविता /प्रमोद स्नेही	८८
३०. पुस्तक चर्चा	८९
३१. कैफियत /विमल भौकाजी	९२

शारदा मासिक सूचना

नेपालको जेठो साहित्यिक पत्रिका **शारदा** ले नेपाली वाङ्मयका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानलाई निरन्तरता दिने उद्देश्यले पुनः थालिएको **शारदा**को प्रकाशनमा टेवा पुऱ्याउन यहाँले **शारदा** को सदस्यता ग्रहण गरिदिनु भई सहयोग गरिदिनु हुनका साथै यसमा आफ्नो संस्थाको विज्ञापन दिई तपाईंको संस्थागत विकासमा **शारदा** लाई सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्न हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

वार्षिक सदस्यता शुल्क	रु. ५०००-
आजीवन सदस्यता शुल्क	रु. १०,००००-
संस्थागत सदस्यता शुल्क	रु. २५,००००-

विज्ञापन दर

विवरण	एक अङ्क	तीन अङ्क	छ अङ्क	बाह्र अङ्क
अन्तिम पृष्ठ रङ्गिन	३०,००००-	७२,००००-	१०८,००००-	१८०,००००-
कभर भित्री पहिलो पृष्ठ रङ्गिन	२७,००००-	६६,००००-	९९,००००-	१६२,००००-
कभर भित्री अन्तिम पृष्ठ रङ्गिन	२५,००००-	६०,००००-	९०,००००-	१५०,००००-
पूरा पृष्ठ रङ्गिन	२०,००००-	४८,००००-	७२,००००-	१२०,००००-
आधा पृष्ठ रङ्गिन	१२,००००-	२८,८०००-	४३,२०००-	७२,००००-
एक पृष्ठ एकरङ्गी	१०,००००-	२४,००००-	३६,००००-	६०,००००-
आधा पृष्ठ एकरङ्गी	६,००००-	१४,४०००-	२१,६०००-	३६,००००-

(अतिरिक्त १३% मूल्य अभिवृद्धि करबाहेक)

शारदा का ऐतिहासिक मौलिक पृष्ठहरू

वर्ष २, संवत् १९९३ साल श्रावण - सङ्ख्या ७/५ (६ ?) बाट साभार कथा

(२)

(शारदा)

श्रावणको दुई रात

[लेखक - गनैन्द्रनहादुर राहा]

व वृक्षमा बसी कोइली कुँडू -
कुँडू गर्दछ, जुन वर्षादिमा झिम -
झिम गरेर पानी बर्सन्छ, जब
आफ्नो-आफ्नो झोपाडिको आ-
गनमा बसी किसानहरू आडम्बर
हीन खरमा गाँडदछन् - "सावन
चिडियो नाघर छोडे, ना व्योपारी बंजको जाय"
जब गहिरो वियोगको आशंकाले छटपटाई रहेका
युवतिहरू वादलतिर लक्ष्य गरेर भन्दछिन् "कारो
बदरिया बहि नहमारी कौधा भैया छगो हमार,
आज बरस जाउ मेरी नगरी में सैया एक रै रही-
जाय।" वर्षाको यस्तो सुन्दर ऋतुमा, श्रावणको
सुहाउ दो दिनको एउटा तिमीराच्छन्न रजनीमा म
जवानिको नसामा चुर कसैको मधुर मिलनको
प्रतीक्षामा थिएँ।

जुन लीलाको अधरायुक्तको पान गर्नको निम्ति
मेरो ओठ वर देखिनै लाढायित थियो; उही लीला
रातको मिलनको शुभ सन्देश लिएर खरं आफैँ
आएकी थिइन्। त्यो हाथो पहिलो मिलन थियो।
एकाएक कोठाका ढोका खुल्यो। केही मन नला-
गेको जस्तो गरी, केही लाज मानेको जस्तो गरी,
केही झक्केको जस्तो गरी लीलाले मेरो कोठामा प्रवेश
गरिन्। उनको सृगीको जस्तो ठुला ठुला आँखा
कोठाको चारैतिर घुमी रहेको थियो। मैले हाँ-
सेर सोधेँ - "के हेरी रहेछौ ?"

उनले मतिर हेरी केही सुनुक हाँसी दिइन्।
उनको सिधा-साधा सन्दर्भले मलाई यस्तो मन्त्र-
सुग्ब जस्तो बन्वाई दियो की मैले यत्ति पनि सोचन
सकिन उनलाई पलङ्गमा बस्नलाई भन्न सक्ँ।

मेरो हृदय परदेशको प्रथम अधिष्ठात्री लीला एउटो
साधारण घरको कन्या थिइन्; तर म उनको अनुपम
गुणमा सुग्ब भई सकेको थिएँ। कारण यही थियो की
थाइस वर्षसम्म कुमाराव्रत धारण गरेर मेरो लायक
जीवन सङ्गनीको खोज गर्ने वाला मैले उनलाई
आफ्नो गराएको थिएँ। मैले निश्चय गरी सकेको थिएँ
की राम्रा रुढ हेर-बचन नगरी र आफ्नो जिन्दगी
भरको साथ, पत्नीलाई नहरो म आफ्ना व-
वाह गर्दिन।

धेरै परीक्षा गरी सके पछि मेरो मनको कामना पूर्ण
भयो। मेरो एउटा मित्रले लीलाको जेठो दिदी विवाह
गरेका थिए। उनले मलाई भनेका थिए "तिमीले
खाजेको जस्तो रूप गुणले युक्त भएकी यउटी कन्या
छन्, यदि दाइजोको लोभ तोड्न सक्तछौ भने विवा-
ह हुन सक्दछ।" म तैयार भएँ। लीला आफ्नो
मामाको घर एउटा विवाहको उत्सवमा सम्मिलित
हुन गएको थिइन्। मेरो मित्रलाई पनि उनीहरूले
निमंत्रणा गरेका थिए। आफ्नो मित्रसङ्ग म पनि
गएँ।

घरबाट जन्ति भरखर बाहि

वर्ष २, संवत् १९९३ साल श्रावण - सङ्ख्या ७/५ (६ ?) बाट साभार कथा

(शारदा)

(३)

सकेका थिए । घरको बाहिरपछि एउटा आँपको रुख मुनी ठुलठालाई घेरेर युवतिहरू उभिई रहेका थिए । निम्नहरूमध्ये एउटा वसन्ती सारि लाएकी जो युवति उभिई रहेकी थिइन्, उनलाई देखाएर मेरो मित्रले मलाई भन्यो "हेर निमीले विवाह गर्ने यिनै युवति हुन् ।" मेरो आँखा लीलाको मुख भण्डलमा पन्यो । हृदयले विचार गरी भन्यो - "ठीक छ ।"

विवाह समाप्त भए पछि जब जन्ति फर्क्यो तब मैले आफ्नो मित्रसङ्ग भन्ने हामोहरू जन्ति भन्दा अगाडि जाओँ । यस्तै भयो, एउटा बगिचा बसी सबै भन्दा अगाडि हामी पुग्यौँ । जन्ति कुयल्लैसङ्ग फर्केको सूचना पहिले हामिले नै दियोँ । घरका लीहरूले हामिलाई खान-पिनको चाडै नै प्रवन्ध गरे । लीलालाई खान-पिनका पुग नपुग र पाहुना सत्कारमा सौँपे दिए । उनी लाज मानेर हास्रो आदर-सत्कारमा आफ्नो दिलोज्यानले काम गरो रहेकी थिइन् । यही त लीजातिको भाग्यको चम्किलो तारा हो ? उनलाई यो कुराको पत्तै थिएन भविष्यमा मेरो र उनको सम्बन्ध के हुन्छ । खान-पिन गरी सके पछि लीलाले नै हामीलाई चुटाइन् । पान खाएर म बाहिर निस्कनै चाहन्थेँ लीलाको आमाले मेरो परिचय मित्रसङ्ग सोधिन् । मित्रले भन्यो - "यिनै त त्यो युवक हो, जसको निम्ति मैले कुरा गरेको थिएँ ।" लीला लाजले झुक्क भइन् । उनी भागेर माथि कौसीमा गइन् । म पनि शर्मले घाँडेँ बाहिर निस्कें ।

यसैको केही दिन पछि नै लीलासंग मेरो विवाह भयो । हामीहरू विवाहको पवित्र सूत्रमा बाँधियोँ ।

सन्ध्या शिर झुकाएकी लीलालाई आफु

सङ्गै बसाएँ ।

मैले भनेँ - "के पानी हाल्ने विचार गरी रहीछौँ ?"

उनले लाज मानेर भनिन् - "यदि ह, को वाहुँडिमा केही फोहर लागेको भए ।"

अनेक किसिमको कुरा भए पछि, अन्त्यमा उनले भनिन् - "हजुरले सुन्दर गुणवती पत्नीको खोजमा जब यत्तिको दिन सन्म कुमार व्रत धारण गरी बक्स-पछि ममाथि हजुर कसरी रिझी बक्सियो, जो सङ्ग नरुन्छ, नरङ्ग छ, नसौन्दर्य ?" मैले केही हाँसिर भनेँ - "मेरो हृदयसङ्ग सोध । तिभोले मेरो मन-मन्दिरमा यत्तरी अधिकार गरी रहीछौँ की अब उसमा कसैको निम्ति अलिकति स्थान पनि बाँकि रहने ।"

"के यो कुरा हजुरको हृदयबाट नै मजी भई रहेछ ?"

"हृदयबाट मात्र होइन, सौँचो हृदयबाट भनी रहेछु । तिम्रो बाहेक मेरो हृदयमा अब कहिले पनि कसैको अधिकार हुन सक्तैन । संसारको कुनै वस्तुले पनि अब तिम्रो स्थानमा अधिकार गर्न सक्तैन ।"

"सत्ते ?"

"सत्ते नभए के छुटो त ?"

"यदि म मरेँ भने..... ।"

यस्तो शुभ अवरसमा यस्तो अशुभ वचन निकाले लीला । यदि तिम्रो नै यो संसारमा भइयो भने फेरि म बाँचुला कसको निम्ति ? म तिम्रो उही दिनदेखि भई सकेकोछु, जहिले तिम्रो माथुयं, मनमोहन रू देखेको थिएँ ।"

वर्ष २, संवत् १९९३ साल श्रावण - सङ्ख्या ७/५ (६ ?) बाट साभार कथा

(शादा)

[४]

“के म मरो हालें भने पनि हजुरको हृदयमा इतिकै अधिकार रहला, जतिको अहिले छ ?”

“हो, यदि ईश्वरले त्यो दुर्दिन देखायो भने, परिसारले देखेनछन् की म कस्तो अविवाहित जीवन बिताएर तिम्रो प्रेमको आराधना गर्छु।”

लीलाले प्रेम-कातर भएर मेरो गलमा अँठालो हालिन् । मले उनलाई छातिमा चिप्टाउने । त्यो तिमिराच्छन्न रजनीमा आकाशबाट टपकी रहेका जलकिन्दु प्रेमको उन्मादी भावमा आएर उनको पवित्र चरण चुम्न लाग्यो । अह, कस्तो सरस, फरतो मोहक र कस्तो मादकताले भरिएको थियो, हाँस, “त्यो श्रावणको रात” !

[३]

केही दिन पछि —

फेरि उही श्रावणको दिन थियो । उसै प्रकारले चिसो-चिसो हवा चलिरहेको थियो । उसै प्रकारले क्षिम क्षिम पानी परी रहेको थियो । उसै प्रकारले किमानरुह लामो-लामो स्वरमा गाई रहेका थिए- “सावन चिडीया नाघर छोडे, ना घ्योपारी वञ्जको जाय ।” उसै प्रकारले म फेरि कसैको प्रतीक्षा ना थिएँ । परन्तु यस बेला हृदयमा त्यो उत्साह, त्यो उमङ्ग, त्यो उल्लास थिएन । मेरो पलङ्गमा लीलाले छो-हरी गपकी, सौपी गपकी दुइ वर्षकी अनोध शकुन्तला मेरो छाडिमा अँगाछो हाली सुतिरहेकी थिई । उसलाई विश्वासपारीएको थियोकी उसको आमा मामाको घर गएर छिन्नु चाहँने फर्कि आउछिन् । बालिकाले अँगा छिन्नुपर त्यो पूर्ण असत्यलाई सत्य मानेकी थिइन् । मैले लीलाले त्यो अनुपम लाग, उनको पूर्व अनुराग, उनको टलहीन प्रेमको त्यो सबै

दुरोलाई विसर्ग सकेको थिएँ, जसको उठ्दा-बन्दा, खौँदा-पिउँदा, सुत्दा, जागदा सगइना गर्दथेँ । उनले मनेँ देखासम्म मेरो जो सेवा गरेको थिइन्, उसलाई मैले एकदम विसर्ग दिएँ । जुन बेला उनको फूल जस्तो कोमल शरीरमा दाउराको ठुलो-ठुलो टुका हालेर जलाई रहेका थिए, म आफ्नो अतीत जीवनको घटनाहरूमा विचार गरी रहेको थिएँ, उही बेला मेरो हित चिनाउनेहरू मेरो पुनर्विवाहको विचार गरी रहेका थिएँ ! एउटाको वियोग भएको थियो, अर्कोको संयोगको तैयारी भै रहेको थियो !!

मैले मन्जुर गरें । लीलाले विसर्ग दिएँ । उनो-संग गरेको प्रणय-प्रतिज्ञालाई विसर्ग एउटा नयाँ दुलहीको प्रणय-सुत्रगा बाधिएँ । हृदयले धिक्का-यो, अत्मग्लानिले म गलेको झैं भएँ ; तर फेरि म पछि सरीन ; अगाडिने बढें । मैले बसलाई आफ्नो गराएँ ।

हो, अनि फेरि श्रावणको रात आयो । नयाँ नवेली राधाले मुस्कुराउँदै कोठामा प्रवेश गरिन । झैले उठेर उनको स्वागत गरें । सङ्गे सुतिरहेकी शकुन्तला थिइछिन् । हृदयमा एक किसिमको बेचैनी जस्तो हुन लाग्यो । मानो लीलासंगको मधुर मिलनको उही पहिलो रात हो ! म अगाडि बढें । हृदय काँपी रहेको थियो । यस्तो लाग्यो, जस्तो मेरो र राधाको बीचमा आएर लीला उभई रहेकी थिइन्-“हे, नाथ ! मलाई विसर्ग बक्सियो ? श्रोतै दिनमा प्रणयको त्यो सब दुरा विसर्ग जो प्रेम प्रतिज्ञा गरी बक्सेको थियो, के उसलाई वासनाको वेदीमा बलिदान गरी बक्सियो ?”

वर्ष २, संवत् १९९३ साल श्रावण - सङ्ख्या ७/५ (६ ?) बाट साभार कथा

(शारदा)

(५)

बन्स्योस् मेरो देवता यदि हजुर स्वर्ग भएको
भए म पनि यस्तै गरी आमोद प्रमोद गर्न शक्तथे ?
के हजुरको नया नवेली राधाको जस्तै मलाई पनि
फोही अरुको दासी बन्न सजिलो हुँदा हो ?

म थवडाएँ । मेरो दुइ हात एका एक अगाडि
बढ्यो । राधा मेरो बाहु पाशमा बाँधिइन् । शकुन्त-
लाले बोलाइन् — 'हाय ! आमा !!' — कसैले
भग्यो — सस्त्रेको छौ लो श्रावणको रात ?'

वर्ष ५ - सङ्ख्या ३ १९९६ साल आषाढबाट साभार कविता

भमरा

[लेखक — श्री ले. सम्सेर बाहादुर मल्ल]

भूँ भूँ धेर गरेर दर्द दिलको सारा सुनाएँ कली
प्यारो जीवन धप्प धप्प गर दै जानेछ चाडो जली
होला भस्म जसै सवै अनि प्रिये तिम्रो पलाई मन
आँसुको दुइ बुँदले जलनमा देला कि क्यै शोभन

वर्ष ७ सङ्ख्या ३ आषाढ १९९८ बाट साभार कविता

लेखिका-- श्री गोमा देवी]

पृष्ठा भयो म त जिएँ नर जन्म पाई
त्यागी दिए अब सबै जनले मलाई
मृत्यु गरूकि अबता सबलाई छोडा
सन्सारको म अति तुच्छ कुकर्म देखी

लैजाउ आउ यमराज मलाई त्याहाँ
के बाचनु पाप गरि हे प्रभु ऊर्बि माहाँ
त्याग्दै गयो जिवनले शुभ धर्मलाई
बाचनु हरे! कसरि लौ शुभ, सद् गुमाई

२

यो दाग रह्यो जिवनभर पछि भेट्नु वस्ते
भैगो मलाई विष देउ सखी तिमिले
बज्रैभई अबत गिच्छु म पृथिवमाहाँ
द्वि: वी भई रहनु केन्द्र सोख याहाँ

प्यारो गरी गरल देउन लौ मलाई
पीई विषै जिवन राख्नु अहो! सुताई
आनन्द केन्द्र त्यस देखि अरु जगत्मा
तेही ठुलो जिवनको सुख भन्छ 'गोमा'

४

वि र क पु ण्या ज लि

लेखिका-- श्री लोकप्रिया देवी]

कराल बिधिको अहो! बुझिन केही के जाल हो,
समस्त म बसें परी भर अपूर्ब त्यो भालको,
नता सुख मिल्यो यहाँ विषय वासनाले कुनै,
न तृप्त मनभौ हरे! विषय खोज्नु आशा उनै।
धने न नयन मीन झैं जलधि माँथि टल् पल् गरी,
धन्यो अब झरी पनि हृदय माथि टप् टप् गरी,
गला हिचकि बाँधियो नफुटि भित्रको वेदना,
उफ्यो मुख मलीन भै शर समाग त्यो संभना।
धेय मुटुल केश यो र गति कीदलिका सरी,
नप अब सफा हरे! कुसुम काँस फुन्दा सरी,
पैँ अब म कालको घरकि पाउना मानिने,
धेपन अघि ख्याल यो मरुन आज यस्तो हुने,
धने बधिर कान यी न छु मिठास शब्दादिका
धन्यो सकल रङ्गको जड उखेलि सारा फिका,
धन्यो कमर हाय यो सकल बाँसको नै लिई
फेरेछ अब काल यो मरुन आज निभता दिई।

कती जतनले गरी नर जुनी अमोल पाइयो,
अहो गजब भौ हरे! किन अनर्थले छाइयो,
बिते अब बिते सबै सकल सुखका दिन बिते,
सबै सुख र संपत्ती धन जनै अनित्य छ यो।
बन्यो सकल देह, यो बल यी स्वार्थका मालिक,
जसोरि रुखमा चरा सब उडे सरी झैं ठिक,
उडी सकल जाइने दिन नजीक आई गयो,
फलक अब झल्कदा मन विरक्त भरो भयो।
धनै जन भनी भनी जति उमेर जाँदोछ यो,
प्रबल्द अझ तिसना जति भए नपुग्ने त यो,
म हूँ अब म हूँ, म हूँ; म सरि को कुनै को म हूँ,
भनी दिन बिताउने अधम पापिनी यो म हूँ।
न ध्यान गरियो हरे! न त कुनै भजन गाईयो
नबान भरिपूर्णा भै न त बिरक्तिले छाइयो,
निरंजन निरामय निरविकल्प नीरंकुश,
उतार भवबाट हे दिइ ठूलो दया साहस।

We have see

वर्ष ७ सङ्ख्या ३ आषाढ १९९८ बाट साभार सम्पादकीय

सम्पादकीय विचार

‘किन’ ?

धेरै जसो लेखकहरू हामोकाहाँ आफ्ना रचनाहरू लिएर आउँछन् । अलि साधारण शिष्टाचार ४, ५ मिनेटमा समाप्त गरौं आफ्नो लेख वा कविता ‘पाकेट’ बाट झिको, नम्रता पूर्वक, ‘यो प्रकाशित गरी दिनु होला’ भनेर फर्कन्छन् । फेरि कतैबाट ‘शारदा’ को नयाँ अंक तलाश गरेर आफ्नो नाउँबाट प्रकाशित रचना नपाउँदा एकदम शारदालयमा आई स्पष्ट प्रश्न गर्दछन् “ मेरो लेख प्रकाशित भएन । ‘किन’ ? यस किन ? ” मा अलिकति शिष्ट झर्को पनि वर्तमान रहन्छ ।

‘यो किन ?’ हाम्रो अन्तरमा साह्रै गहिरो कुरा भएर उत्रिन जान्छ कसैको पल्ट हाम्रो निकट यो हाम्रै प्रश्न भएर उत्तर माग्नु थाल्दछ ; हाम्रो पनि त लेखकै भएर यस साहित्य क्षेत्रमा उत्रनु आएकाछौं ।

तर साहित्यिक वा लेखक भए पछि के अनुकूल-घनोयमा पनि हाम्रो कुनै जोर चल्छ ? स्वाभाविकमा पनि कुनै विशेषताको आरोपण गर्दै धृष्टता किन ? “ व्यक्तिगत कारण भन्दा कुनै अर्को ठूलो कारणले जगतका हाम्रो जन्मै कुरुचि, सुकुरुचि चलाई राखेको छ (जो सांसारको संसारिकताको आवश्यकता हो न कि ‘व्यक्ति’ को) ” यो कुरा न बुझ्ने चेष्टालाई उपयोग गर्ने अधिकार कहाँबाट आयो ? विकृत ज्ञानमा ‘अहं’ हेतुमान हुनु आएको हुनाले यो

कुरा भएको होइन ? आफ्नो प्रति सहज खुद सञ्चा हुनु सक्छौं भने, यो मान्यता विरुद्ध स्पष्ट छ ।

‘किन ?’ यत्तिकै मात्र छैन । समस्त प्रकारको दायित्वविहिनतालाई समतन सक्थौं भने मात्रै आफ्नो को प्रति यो सार्थक हुन सक्छ । दायित्व छ भने आफ्नै प्रति यो ‘किन’ निरन्तर घोषी रहन्छ, मरण पर्यन्त छुट्टि दिवैन ; फेरि यस ‘किन’ लाई सोध्ने ठाउँ अब अरु कहाँ छ र ?

अलि मसिनोमा उन्यौं भने—आफूमा श्रद्धाको असंपूर्णता नै यसको प्रधान कारण देखिन थाल्दछ । “ स्व-आत्म-व्यक्तोकरण ” भनेर विश्लेषित भई कलाले आफ्नो अधिक र पुष्ट ‘जग’ प्राप्त गरेको छ धेरै खतरा भए पनि, यही परिभाषा यथाथना र उपयोगको धेरै निकट छ ।

‘आत्म-व्यक्तो-करण’ भन्ने कुरा ‘आफूलाई पाउने’ प्रयत्न ; हो आफूलाई पाउनु नै जगतलाई पनि पाउनु हो । ‘किन’ यहाँ आफै नष्ट भई हाल्छ । तब जहाँ ‘किन’ छ उहाँ आफ्नै प्रति सय श्रद्धा छ र, के यो आफ्नै विश्वासहीनता होइन ? अरु पनि—
—“ किन ? ” प्रेमात्मक देविदैन, मूलमा यो विद्वेषात्मक नै हो । स्व-व्यक्तो-करणमा —सहज भावसिन—विद्वेष मात्रको नाश निहित छ । विद्वेष आफ्नो वासना विकारकै प्रति प्रहणशील हो अर्काका प्रति त दायित्व मात्र नै प्रहण शील हुन्छ ।

.cy good

वर्ष ७ सङ्ख्या ३ आषाढ १९९८ बाट साभार सम्पादकीय

(६४)

• शारदा •

जस्ले जति साधारण भावसित वासना रसलाई-
त्यागदैं गई रहेकोछ उसले उति सहज भावसित
आफ्नो प्रतिको जानकारी प्राप्त गर्दै बढदै जान्छ ।

यस 'किनको' उत्तर दिन पनि हाम्रो चाहिन्छौं
तर दिने कुरा नै केही पाइँदैन । दिन लार्यौं भने
सत्य त्यो हुँदैन; असत्य मात्र शब्दका कथनमा
आउन शक्छन्, निष्पक्ष भावले असम्ममा यही
पाएका छौं । सत्यको प्रति त केवल suggestion
हुन सकोस् यत्तिनै पाए पर्याप्त हुन्छ । suggestion
'किन' को प्रति खँदिलो शब्द, वाक्य राख्ने ।
यस अवस्थामा हाम्रा स्थिति साह्रै नै कठिन हुन
आउँछ । शिक्षाचारलाई समातेर भन्न त केही न
केही भन्ने पर्छ, तर भन्दा भन्दै आफूलाई अनुभव
हुन थाल्दछ—यो जर्मै शब्द जाल हुन् । सत्यको प्रति
असत्यको आवश्यकता मात्र ।

के यस 'किन' लाई छोड्न सकिन्न ? यस जगत-
मा श्रद्धालु भएर स्वस्थ बाटोमा हिंडी राख्नु नै

पर्याप्त छैन ? हाम्रो विचारमा त त्यही मात्र पर्याप्त
देखिन्छ । निश्चित निस्पृह भावले हिंडी राख्यौं भने
यस 'किन' को अन्तिम टुप्पामा पनि पुग्न सकिन्छ,
नत्र यो पग पगमा ठोकर दिने एउटा घोखा मात्र हो ।

एउटा भ्रम निवारण गरी दिन पनि आवश्यक
के हुन आयो भने—हाम्रो यस भनाईमा किनले जुन
रूपमा प्रश्नको स्थान छोडेर 'जिज्ञासा' को स्थान ग्रहण
गरेको छ, यस जिज्ञासाको प्रति कुनै अपमान्यता
छैन । थोरै शब्दमा—जिज्ञासा आफ्नै प्रतिको आफ्नो
वस्तु हो र या कुरा हामीले माथो नै मान्य गरेर
लेखी आएका छौं ।

x x x
व्यक्तिगत सम्बन्ध राख्ने सज्जनहरू बाहेक
अरु सज्जनहरूलाई कुनै प्रकारको सोध्नो गर्नु
पर्ने वा लेखादि पठाउनु पर्ने कुरा गर्नु परेको
खंडमा डाँकद्वारा नै लेखि पठाए उत्तम । उत्तर-
लाई टिकट समेत आउनु पर्छ ।

वर्ष ५ - सङ्ख्या ३ १९९६ आषाढबाट साभार

यता उतीको चर्चा

शुद्ध उच्चारण गराउने तरिका

शिक्षा शास्त्रको विशारद आचार्य कका काठे ल करले आसाममा हिन्दी प्रचारको निमित्त दिएको भाषणको सिलसिलामा भनेका छन् । केटाकेटी हरूलाई पहिले एक दुइ महिनामम्म भाषा सिकाएर त्यस पछि लिपि सिकाउनु असल हो । लिपिबाट भाषा सिकाउने तरिका अवैज्ञानिक रहेर हो । उच्चारण शुद्धिको निमित्त कंठस्थीकरणको जैली हुन आउँछ । बाह्रखंड पढाउनको निमित्त क, ख, ग, घ — अनुक्रमले पढाउनु उतिको असल होइन ; अल्प प्राण — क च ट प, तथा महाप्राण — ख, छ, ठ फ को अनुक्रमले वर्णमाला पढाउनु उच्चारण शुद्धिको निमित्त अत्यन्त उपयोगी पद्धति हो ।

हाप्रो जन संख्या

आफ्नो आम्दानो खर्चको ठीक ठीक हिसाब राख्नु हरेक सरारका पुर्जाका नाम सकेसम्म नेपालाम

खोजी लेखेकाले विद्यार्थीहरूलाई यो अङ्ग्रेजी नाम अमूल्य धन व्यापकहरूका ठीकहिसाब नसकेर आ आफ्नो तागतको अन्दाज नै नपाई हरेक कुगामा ठोकर पाईरहन्छ । कति, कस्ता नेपालीहरू केगरि रहेकाछन् भन्ने आदि हिसाब हरेक नेपालीको निमित्त खविनै आवश्यकता छ जति एउटा इच्छितछ। आफ्नो तथा ज्ञानको साउ थर बतन समेर आफ्नो आवश्यकता पर्न आउँछ । नेपालको पहिलेको सेन्स कागभवाट हाप्रो संख्या ६४ लाख मानिएकाछ । वर्तमान सरकारबाट जनसंख्याको आवश्यकता समेर आधुनिक रूपले यसको खुल

सा हिसाब राख्नाको निमित्त अनेक कामदार कारि- न्दाहरू समेत थप निकासी बक्सी मुन्सिपल्लिटी अड्डाको एक शाखा यत आवश्यकीय कामको निमित्त लगाई बक्सैकोछ । सरकारको यो उन्नतता तथा उदार विचार सबै दुनियाउ सहायोग दिई आफ्नो नागरीक कर्तव्य पालन गर्नु आवश्यकछ ।

एउटा आवश्यकीय किताब

लेखक र प्रकाशक :- डा. रामकृष्ण मुखोपाध्याय एल्. एल्. एम्. एस्. भूतपूर्व इन-स्पेक्टर आफ हस्पिटल नेपाल । प्रस्तुत पुस्तक लेखकले नेपाली मेडिकल विद्यार्थीहरूको अव्ययनको निमित्त सजिलो होस् भन्नाको खातिर बडो मिहिनेत साथ नेपाली भाषामा लेखेका रहेछन् । ग्रन्थ विशाल छ । डाक्टरी विद्याका अनेक पुस्तक-हरूको संग्रह गरी लेखकले बडो परिश्रम साथ पुस्तक तयार गरेको बुझिन्छ । सरल भाषामा हरेक शरीरको पुर्जाको नाम सकेसम्म नेपालीमै खोजी लेखेकाले विद्यार्थीहरूलाई यो अङ्ग्रेजी नाम

आफ्नो आम्दानो खर्चको ठीक ठीक हिसाब राख्नु चाड न पत्ता लाग्न हुँदा एनाटमा जस्ता गहारा विद्या नेपाली विद्यार्थीको निमित्त सार्थक सजिलो परेको छ । यस कारण हरेक मेडिकल साइन्सका विद्यार्थीहरूले यो पुस्तक लिन अत्यावश्यक देखिन्छ । छपाइ हाप्रो पुस्तक जिल्ददार र विच विचमा शारीरिक भागमा चित्रहरू दिएर संझाएको छ । मूल्य रु १०१ राखेका रहेछन् । तर ५१ मा सर्वसाधारणको सुविस्ता को निमित्त दिइन्छ । पुस्तक पाइने ठाउ धन्वन्तर्यालय मेडिकल हल नं ६२ त्रिपुरेश्वर काठमाण्डु नेपाल ।

(शाखा का ऐतिहासिक मौलिक पुष्पहरूका सौजन्यः शिव रेग्मी)

आफैंविरुद्धको युद्ध

कृष्णभक्त श्रेष्ठ

मान्छे होइन
मान्छेभन्दा अघि
मान्छेको भरोसा मर्छ
आफैंमाथिको
उसको विश्वास मर्छ

मृत्यु त बस्
कसैको हुनुसित
लहराजस्तै बेरिएको
एउटा परजीवी न हो
प्रतिकार गर्न नसक्ने भएपछि
आक्रमण गर्ने-चुत्थो !

मृत्युन्जयको पाठ त हो त्यसैले
नामदैंले मात्र गर्छ
युद्धारम्भ हुनु अघिबाटै पराजित
त्यस्तालाई फेरि निशस्त्र गरेर
आफ्नो भूटो पुरुषार्थको अर्थहीन
प्रदर्शन गर्न अस्वीकार गर्छु म

हो, मूलधारबाट
विचलित भैसकेँ म
पलायनै पनि भैसकेँ
अब मेरो विग्रह/विद्रोहको
कुनै अर्थ रहेन
भैंडाको बथानबाट
म अर्को भैंडा
अन्त कतै भैंतारिसकेँ
अब मैले आफ्ना अपरिचित
जन्मजात वैरीहरूविरुद्ध
खै, कस्ता शस्त्र उठाउने-

यस असाधारण युद्धमा
नितान्त स्वभाविक ढङ्गले

हो, मैले आफू छु भन्न पनि
एउटा औपचारिक युद्ध त लड्नै पर्छ
अनादिकालदेखि चल्यै आएको
आफैविरुद्धको एउटा अहम् युद्ध
किनभने आफूभन्दा ठूलो शत्रु

अरू कोही हुनै सक्तैन
अनि विजय पनि
हो, आफैँमाथि गर्नुपर्छ
अनि जसले आफैँलाई हराउन सक्तैन
उसले कसैलाई पनि
कहिल्यै जित्न सक्तैन
जित्दै जित्दैन ।

*

- सेप्टेम्बर २५, २००१

विगत ६ दशकभन्दा अधिदेखि निरन्तर पुस्तक प्रकाशनमार्फत् पाठकहरूमात्र
समर्पित हुँदै आएको संस्था हो रत्न पुस्तक भण्डार ।

आफ्ना हरेक प्रकाशनको गुणात्मकताप्रति हामी सदैव सजग छौं ।
पुस्तकका गुणस्तरियता नै हाम्रो प्रकाशनको धर्म हो, कर्म हो ।

हाम्रो प्रकाशनका उत्कृष्ट केही पुस्तकहरू

* फेरि कहिले भेट होला (उपन्यास)	- युधिष्ठिर थापा
* धो जिन्दगी खै के जिन्दगी (कविता)	- हरिभक्त कटुवाल
* आनन्दको आविष्कार (बालसाहित्य)	- प्रेमा शाह
* वैज्ञानिक गोरिटीमा (जीवनी)	- डा. वरदानन्द बज्राचार्य
* नेपाली लोककथा सँगाबो (लोककथा)	- राम विक्रम रिजापती
* अतीतका पाना (नेपाली साहित्यिक पत्रिकाहरू)	- शिव रेग्मी
* नेपाली उखान र गाउँखाने कथा (भाषा)	- कृष्णप्रसाद पराजुली

रत्न पुस्तक भण्डार

पो.ब.नं. ९८, ७१ 'ग' बैक मार्ग, बागबजार, काठमाडौं, नेपाल
फोन नं. ९७७-१-४२२३०२६, ४२४२०७७, फ्याक्स ९७७-१-
४२४८४२१

इमेल : rpb@wlink.com.np

के तपाईंको फोन छैन ?

एस.टी.डी./आई.एस.टी.डी. छैन ?

चिन्ता नलिनहोस्, तपाईंका लागि

EASYCALL

ANY PHONE ANY WHERE

1650

रु.२००/-, रु.५००/- र रु. १०००/-का प्रिपेड कलिंग कार्डहरू प्रयोग गर्नुहोस् ।

नेपाल टेलिकम

भगवान्को छोरो

नव सिलवाल

लो उडाउँदै टांगाहरू खचाखच मान्छेहरू बोकेर दौडिरहेका छन् सडकभरि। गर्मी बढ्न थालेको छ। वातावरणमा उष्णता बढेको अनुभूति हुन्छ। स-साना नानीहरू विद्यालयको पोसाकमा किताब च्यापेर हिँडिरहेका छन्। एउटा अनवरत प्रक्रिया जस्तै छ, जाने र फर्किने बिहान र बेलुकीको।

‘म पनि विद्यालय जान्छु नि आमा!’ माभबहादुरले एक दिन विद्यालय जान लागेका नानीहरूतर्फ एकोहोरो नियाल्दै आफ्नो कुरो राखेको थियो।

‘पख न मैले नै तिमीलाई विद्यालयको भन्दा बढी पढाएको छु नि!’ उसकी आमाले सहज रूपमा उसको कुरालाई टारेकी थिइन्।

माभबहादुरको भने विद्यालय जाने इच्छा दिन प्रतिदिन प्रबल बन्दै जान थालेको छ। पानी छिट्याइरहेको एउटा बिहानी ऊ ती स्कुले नानीहरूको पछिपछि लागेर विद्यालय पुग्यो। शिक्षकले भर्ना हुनुपर्ने कुरा गरे। अनि उसको पिताजीको नाम सोधे। पिताजीको नाम ठेगाना नभई भर्ना हुन नसकिने रहेछ विद्यालयमा।

ऊ उपलब्धिविहीन घर फर्कियो। आफ्नो परिभाषाको अपूर्णतालाई उसले सहज रूपमा लिन सकेन। उसले स्पष्ट ढङ्गमा आमालाई सोध्यो - ‘मेरो पिताजीको नाम के हो?’ उसकी आमाले उसलाई ठोस जवाफ दिइन्। उसले बारम्बार जान्न खोजे पनि आमाले फेरि उही कुरा दोहऱ्याइरहिन्।

‘आमाको नामले भर्ना हुन नमिल्ने रहेछ?’ आमाको प्रतिप्रश्न थियो यस्तो। तर उनको अनुहारमा चिन्ताका विम्बहरू स्पष्ट देखिएका थिए। आमाको आवाजमा अस्वभाविकता बढी र सहजता कम थियो। भर्ना हुन किन पिताको नाम चाहिने? उसले केही बुझेन।

आमालाई उसको छोराको बाबु को हो भन्नेसमेत थाहा नभएको अवस्था आफैँमा रहस्यमय लाग्दथ्यो। माभकेकी आमा अत्यन्त वैभवशाली र धनी आइमाईमा

गनिन्छिन् । ठूलो दरबारमा बस्छन् उनीहरू । काम गर्ने चार-पाँच जना मान्छेहरू छन्, माफे र उसकी आमाको काममा तल्लीन रहन्छन् उनीहरू । काम गर्नेहरू बलिया र सीपमूलक छन् । उनीहरू दिनभर खेतबारीमा काम गर्छन् र दरबार नजिकैको भिँगटीको छानो भएको घरमा बस्छन् । उनीहरूको त्यो ठूलो दरबार एउटा बैभव बोकेर उभिएको छ ।

उनीहरू स्वभाविक रूपमा सभ्य लाग्दछन् । आदरणीय र अनुकरणीय लाग्दछन् मान्छेहरूका लागि । माफेकी आमा दया र करुणाकी प्रतिमूर्ति मानिन्छिन् ।

माफेबहादुर क्रमशः संवेदना अनुभूत गर्न सक्ने भएको प्रतीत हुन्छ । ऊ सानो छ । ऊ पढ्न चाहन्छ । ऊ एक प्रकारले अस्पष्ट परिभाषाभित्र घेरिएको पाउँछ आफैँलाई । ऊ आफ्नो परिभाषा खोज्न चाहने बालक भइसकेको छ । उसलाई आफ्नो पिताजीको रहस्यमय अनुपस्थितिलाई बुझ्न कठिन परेको छ । ऊ नयाँ कुराहरू सिक्न विशेष चाख राख्दछ । अनुत्तरित प्रश्नहरूको जवाफ माग्नु चाहन्छ ऊ । समयले त्यो सानो बालकलाई पनि आफ्नो उमेरभन्दा बढी नै चेतनशील बनाएको आभाष हुन्छ ।

गाउँका केटाहरूसँग ऊ भोगटेको बल खेल त्यस दिन पनि गएको थियो । खेल सकिएको पनि थिएन । भोगटे फुटेकाले साना केटाहरू खेल रोकेर अलमल्ल परेर चौरमा बसेका थिए । उनीहरू एउटा युगका प्रतिनिधिहरू हुन् ।

‘ए माफे, तिम्रो त बाउ नै छैन भन्छन् नि मान्छेहरू, के हो ?’ एउटा केटोले कुरा उक्कायो ।

‘साँच्ची के हो वास्तविकता ?’ अरू साथीहरूले पनि प्रश्न तेर्स्याए उसप्रति ।

आमासँग सोधेर बाबुको नाम बताउनेछु भनेर उसले साथीहरूको कौतूहललाई पन्छाउने शैलीमा स्वभाविक जवाफ दियो— ‘पिताजीको नाम पाएपछि म पनि तिमीहरूसँगै विद्यालय जाने सुरमा छु । म पनि ठूल-ठूला किताब पढ्न सक्ने हुन चाहन्छु ।’ माफेबहादुरले आफ्नो भावना साथीहरूसमक्ष सरासर राख्यो । ती साना मान्छेहरूले त्यो प्रसङ्ग त्यहीं टुङ्ग्याए ।

# #

माफेको मानसपटलमा थुप्रै प्रश्नहरू बारम्बार उब्जिन थालेका छन् । घरतर्फ बढ्दै जाँदा सधैं उसका कौतूहलहरू बढेर गएका हुन्छन् । एक प्रकारले उसको पिताको बारेमा मान्छेहरूले बढी नै चाख लिन थालेका छन् । उसले आफ्नो पिताजीको अभाव कहिल्यै महसुस गरेको पनि थिएन ।

ऊ सरासर घरतिर लाग्यो । बाटो टाढाको पनि थिएन । उसको मन बढी नै व्याकुल बनेको थियो । दरबारमा पुगेर उसले आमालाई फेरि त्यही प्रसङ्गमा अल्झायो— ‘साथीहरूले मेरो पिताजीको कुरा निकाले आज । केही त भन्नुहोस् मेरा पिताजी बारेमा आमा ?’ उसले आफ्नो कुरा राख्यो । ऊ केही अधिर केही दुःखीत देखिएको छ ।

आमा केही पनि बोलिनन् । उसले त्यही प्रश्न दोहोर्‍याएन फेरि । आँखाहरूले भने आमासँग सोधिरहेका थिए - त्यही प्रश्न ।

माफेबहादुरकी आमा उठेर चुलोतिर लागिन् । प्रश्न अनुत्तरित नै रह्यो उसको । प्रश्नहरू अनुत्तरित रहनु कुनै संयोग होइन । परिस्थितिले उत्तरको आवश्यकतालाई निस्तेज बनाएको छ । क्षितिजभरि लालिमा भरेर घाम अस्ताउने जमर्कोमा हुन्छ । साँझ पर्न थाल्दा चराहरू कराएको चिरबिर आवाज स्पष्ट आउन थालेको थियो । उसले आफूलाई एउटा जवान मान्छे भएको अनुभूत गर्न खोज्यो, प्रश्नहरूको उत्तर माग्नु सक्ने हैसियत भएको ।

मनभित्र एक प्रकारको पीडा दौडियो उसको । आमाको अव्यक्त आवाजबाट आशङ्काहरू जन्मिएका छन् । उसले आफूलाई एक्लो महसुस गर्न थालेको छ । बेलुकीको खाना खाँदा उसले फेरि त्यो प्रसङ्ग उठाएन । ऊ सानो मान्छे, भएर पनि समझदार देखिन्छ ।

आकाशमा रातका ताराहरू टलपल देखिन थालेका थिए । बार्दलीको कुनाबाट उसले ताराहरूलाई एक तमासले ताकिरह्यो । ती ताराहरूले उसको प्रश्नको उत्तर दिन सक्छन् होला भनेर मनभित्र आफैँलाई सोध्यो उसले । उसभित्र एक प्रकारको एक्लो अनुभूति बढेर गएको छ । मान्छे हुनु र अपरिपूर्ण हुनु वेदनायुक्त लाग्दछ ।

‘माफेबहादुर तिमी कोठामा आऊ !’ आमाको आवाज ढोकाबाट हुरिँदै बार्दलीसम्म ठोकिन आइपुग्यो । उसले

आमाको अनुहारमा उसप्रति मायाका भलहरू उर्लिएको देख्यो । रात धेरै गहिरिएको पनि थिएन । आमाले उसलाई सिरकभिन्न बेरिन् र आफ्नो छातीमा टाँसेर सुताइन् । लोरी गाउने सधैंको जस्तो उत्साह छैन उसकी आमामा । आज हिजोभन्दा परिस्थिति अलग बनेको प्रतीत हुन्थ्यो । ऊ एकै क्षणमा भुसुक्क निदाउन सकेन । आमालाई त्यसको अनुभूति भएको छ ।

दिनहरू बितेर गएका छन् । अन्योल कायमै छ । मान्छेहरूको मुखमा नै माभेको बाबुको कुरा हुन्थ्यो । माभबहादुरको पिताको प्रसङ्गले ठूलै रूप लिन थालेको थियो गाउँमा । शनिबारको दिन थियो । गाउँलेहरू उनीहरूको दरबारमा जम्मा हुन थाले । पूरै बगैँचामा गाउँलेको भीड जम्मा भएको थियो ।

‘यो बच्चाको बाबु को हो ?’ चौधरीले कडा स्वर निकालेर उसकी आमालाई सोध्यो ।

‘तपाईंहरू यो प्रश्न मलाई किन सोध्नुहुन्छ ? यो मेरो नितान्त व्यक्तिगत कुरा हो । हरेक मान्छेको जीवनमा सुखद र दुखद घटनाहरू हुने गर्दछन् । मेरा आफ्ना व्यक्तिगत कुराहरूलाई मभित्रै रहन दिनुहोस् कृपया !’ उनले वेदानुक्त आवाजमा अनुनय गरिन् ।

‘तर गाउँको एउटा रिवाज छ । बिनाबाबुको छोराले त समाजको वातावरण गन्धा बनाउन सक्छ भनेर शास्त्रमा समेत उल्लेख भएको छ ।’ चौधरीले आफ्नो कुरा राख्यो ।

‘कसले भन्छ मेरो छोरा बिनाबाबुको हो भनेर ?’ उनले प्रतिवाद गरिन् । आक्रोस देखियो उनको आँखामा ।

‘तब त को हो उसको बाबु भन्या ?’ चौधरीले आफ्नो प्रश्नलाई जोड दिएर राख्यो ।

भीडमा सबैले चौधरीको प्रश्नमा मौन सहमति जनाएका देखियो ।

वातावरण एक तमासले शान्त भयो । कोही बोलेको पनि सुनिएन ।

‘तपाईं केही बोल्नुहोस् यसमा ।’ चौधरीले अनुरोधत्मक शैलीमा बोल्यो ।

एक प्रकारको तनाव व्याप्त बनेको छ वातावरणमा । माभबहादुरकी आमाले सुरु गरिन् आफ्नो प्रतिरक्षात्मक विवरण - ‘पूर्णिमाको रात थियो । एक्लो महसुस गर्ने

गर्भे म प्रायः । ईश्वरप्रति मेरो धेरै नै लगाव थियो । म आफ्ना गुनासाहरू राख्ने गर्दथेँ भगवान्सँग । हरेक बेसहाराहरू ईश्वरप्रति आसक्त हुने गर्दछन् सायद । त्यो अनौठो एक दिन थियो । मेरो आराधनाको बलमा आकाशबाट ओर्लिएर मेरो कोठामा आए ईश्वर । मेरा उदासिनताप्रति उनी दयालु देखिए । म समाज परिवर्तन गर्न चाहन्छु भनेर उनलाई सम्झाउनु जरूरी थिएन । मेरो दुःख बुझेर उनले मलाई बच्चा दिने कुरा गरे । मैले केही क्षण सोचेँ । अविवाहित मान्छेले बच्चा पाउने कुरा सोचनीय नै थियो हाम्रो जस्तो समाजमा । मनमा एक प्रकारको अजीवको भावना आयो । ज्योतिषिले तिम्रो कहिल्यै विवाह हुँदैन भनेर भविष्यवाणी गरेको सम्झिएँ । र, मैले भगवानको प्रस्ताव स्वीकार गरें । त्यो ज्योतिषीका विरुद्धको मेरो प्रतिकार भन्नुं या ईश्वरको उदारता । माभबहादुर यसरी जन्मियो । म बढी के भन्नुं तपाईंहरूलाई !’ यति भनिसकेर उनी टक्क रोकिइन् ।

भीड स्तब्ध र शान्त देखियो । कोही पनि केही बोल्न सकेनन् ।

‘तिम्रो छोरोको जात किन भगवान्सँग नभिलेको त ?’ एउटा प्रश्न सुनियो भीडको बीचबाट ।

‘त्यसैले मैले यसको नाम माभबहादुर राखेको हुँ । जसको मतलब नै बीचको भन्ने हुन्छ, मान्छे र भगवान्को बीचको । याने कि मान्छेको र भगवान्को समिश्रण ।’ उनको जवाफ फौलियो भीडमा यत्रतत्र ।

‘अब भगवान् छै त भनेर तपाईंहरू सोध्नुहोला । त्यसको जवाफ त मैले दिनु पर्दैन होला । पापीहरूले कहाँको भगवान्लाई भेट्न सक्लान् ! जो धर्माती छ उसले त माभबहादुरको पिताजीलाई सधैं नै आफ्नो आराधनामा भेटिहाल्छ नै ।’

‘हो, मैले त भगवान्लाई सधैं नै भेट्छु ।’ चौधरीले आफ्नो धर्मप्रतिको आस्था प्रबल देखाउन बोलिहाल्यो । सबै मान्छेहरूले उसप्रति श्रद्धापूर्वक हेरे ।

‘अब यो समस्याको समाधान भैहाल्यो क्यारे, हैन त ?’ चौधरीले भीडतिर हेरेर कुरा राख्यो । भीडका सबैले टाउको हल्लाए सकारात्मक शैलीमा ।

‘ल त जाऊँ अब ।’

जाँदाजाँदै चौधरीले माभबहादुरकी आमालाई

नमस्कार गर्दै भन्यो- 'तपाईं त धर्माती मान्छे हुनुहुन्छ।' उसले फिस्स हाँसेर नमस्कारको प्रतिउत्तर दिई।

त्यो बहस त्यहीँ टुङ्गिएको जस्तो भयो किन्तु माभेको मन भने एक प्रकारले अझै अधिर बनिरहेको छ। उसले आफ्नो पिताजीको बारेमा ठोस जवाफ पाउन सकेको छैन। आमाले गाउँलेहरूलाई उसको पिताको बारेमा सुनाएको विवरण उसलाई किञ्चित सहज लागेको छैन।

# #

अघिल्लो आइतबार माभबहादुरलाई स्कूलमा भर्ना गर्न लिएर गइन् उसकी आमा।

'यसको पिताको नाम के हो नि ?' विद्यालयको प्रशासकले सोध्यो।

'यसको पिताजी ? ए उहाँको नाम भगवान् हो।' आमाले जवाफ दिइन्। प्रशासकले आँखा उठाएर उनलाई हेर्‍यो र असजिलो मान्दै माइलाको पिताजीको विवरणमा भगवान् भनेर लेख्यो।

'अनि विद्यार्थीको पूरा नामथर ?' प्रशासकले फेरि प्रश्न राख्यो।

'यसको माभबहादुर भगवान्।' उनले जवाफ दिइन्।

माभबहादुर भर्ना भयो विद्यालयमा। माभेको थर भगवान् भनेर लेखिएपछि विद्यालयमा एक प्रकारको कौतूहल फैलिएको थियो। गाउँमा पनि माभबहादुरको विद्यालय भर्ना र उसको जातको कुरा व्यापक रूपमा फैलियो। मानिसहरूले केही असजिलो महसूस गरे। केहीले कौतूहल पनि जनाए। तर त्यसले खासै ठूलो सरोकार जस्तो राखेन।

माभबहादुर पनि भगवान्को बच्चा भएकोले चमत्कार गर्न सक्दछ होला भन्ने अनुमान गर्नेहरू पनि थुप्रै भए। गाउँका अलि बुभेका र पढेका मान्छेहरू भने माभेकी आमाले चौधरी साहब र पूरै गाउँलेलाई मूर्ख बनाएको ठानिरहेका थिए। तर कुनै प्रतिरोधको अवस्था आएन।

अर्कोतिर, चलाख मान्छेहरूको मनमा माभेको बाबु आफू भएको दाबी प्रमाणित गर्न पाए त तुरुन्तै धनी बन्न सकिन्थ्यो भन्ने सोच उठ्नु स्वभाविक थियो।

एक दिन एउटा मान्छेले चौधरीकहाँ गएर आफू माभबहादुरको बाबु भएको दाबी पेश गर्‍यो। यो खबर पनि फैलियो गाउँभरि सनसनी बनेर। त्यसपछि अरू चार जनाले पनि सोहीअनुसारको दाबी पेश गरे।

चौधरीको मनमा अन्योल बढेर जानु त स्वभाविक नै थियो। अब यसको छिनोफानो नगरी उसले उम्किन पाउने कुरो पनि भएन। चौधरीले फेरि समाज बसाउने आदेश गर्‍यो।

शनिबारको दिन थियो त्यो। घाम उदाउने सुरमा थियो। गर्मी बढ्न थालिसकेको थियो। दरबारछेउको आँपको बोटमा गाउँलेहरू जम्मा भए। माभे र उसकी आमा पनि त्यहाँ बोलाइए। माभेलाई छेउमा बोलाएर पाँच जनामध्ये कसको अनुहार ऊसँग मिल्छ भनेर हेर्न थाल्यो चौधरीले। उसले केही खुट्याउन सकेन सायद। त्यसैले आफ्नो चस्मा अलिक माथि धकेल्दै चौधरीले आदेश गर्‍यो- 'ए तनुवा, हेर त कोसँग मिल्छ यसको अनुहार ?'

तनुवा उठेर नजिक आयो।

'पख तिमीहरू !' माभेकी आमा बीचैमा कराइन् जोडले- 'म पत्ता लगाउँछु को हो माभेको पिता ? मभन्दा बढी यसको बाबु को हो भनेर अरू कसले नै पत्ता लगाउन सक्छ ?'

'कुरो त ठीकै हो।' चौधरीले फुसफुसायो र निर्देश गर्‍यो- 'ठीकै छ नानी, तपाईंले नै भनिदिनु पर्‍यो - यिनीहरूमध्ये कुनचाहिँ हो माभेको पिता ?'

माभबहादुरकी आमा अगाडि आइन् र आफ्नो नोकरलाई भित्रबाट तरबार लिएर आउन अहाइन्। नोकरले भटपट दरबारभित्रबाट देख्दै डरलाग्दो तरबार लिएर आयो।

'यो तरबार किन हो ?' चौधरीले अचम्म मान्दै प्रश्न गर्‍यो। भीड शान्त र कौतूहलमा अल्भियो छ। दाबी पेश गर्न आएका पाँच जना मान्छेहरूको अनुहार डरले पहुँलो बन्दै गएको देखियो। माभेकी आमाले आफ्नो दलिल पेश गरिन्- 'मेरो माभे भगवान्कै छोरा हो, मलाई यसमा रतिभर शड्का छैन। यसका पिता विभिन्न रूप र भेषमा प्रकट हुनुहुन्छ। मलाई पनि यसै चिन्ह गाह्रो पर्दछ। त्यसैले म ठम्याउन चाहन्छु यी

पाँच जनामध्ये को हो त वास्तविक भगवान् याने कि मेरो पति । माझको पितालाई तरबारले काट्यो भने पनि कहीं घाउ लाग्दैन । उहाँ त भगवान् हो । अविनासी अमर र अजर हुनुहुन्छ । उहाँहरूमध्ये जसलाई यो तरबारले काट्न सक्दैन त्यही नै मेरो पतिदेव अथवा माझबहादुरको पिता या भनुं यो सारा सम्पत्तिका वास्तविक मालिक हुनेछन् ।'

उनी ठूलाठूला आँखा पारेर तरबारलाई दुई हातले ट्याप्प समातेर तयार बनिन् ।

'ल महाशयहरू पालेसँग आउनुहोस् । जसलाई यो तरबारले काट्न सक्दैन त्यही नै भगवान् हुन्छ । अगाडि बढ्नुहोस् महाशयहरू एक एक गरेर ।'

कोही बोलेन मानौं सबैको श्वास ठप्प रोकियो यहाँनिर ।

'छिटो गर्नुहोस् महाशयहरू !' उनले नम्रतापूर्ण आवाजमा अनुरोध गरिन् ।

दाबी पेश गर्ने मान्छेहरू त भीडलाई पन्छाउँदै कुलेलम ठोक्न थाले । कसैले उनीहरूलाई रोक्ने प्रयास पनि गरेनन् । भीडमा कसैले केही बोल्न सकेनन् । चौधरी अवाक बनेर जुरुक्क उठ्यो र आफ्नो गम्छालाई सम्हाल्यो । ऊ विवेकसुन्य बनेको थियो । आफ्ना असहमतिहरूलाई बटुलेर आफूभित्रै थन्काउने कोशिस गर्‍यो उसले ।

'अब देख्नुभो त तपाईंहरूले सत्य कुरो ?' माझबहादुरकी आमाले भीडतर्फ फर्किएर दृढतापूर्वक प्रश्न राखिन् । उनका आँखाहरू विजयको आभामा चम्किरहेका थिए । अनुहारमा एक प्रकारको सन्तोषको भाव झल्किएको थियो । त्यो उनको मात्र नभई तमाम महिलाहरूको मुक्तिदर्पको सशक्त अभियानको थालनी थियो ।

चौधरीले लज्जित बन्दै भन्यो— 'माफ गर्नुहोस् हामीलाई !' र, ऊ बाटो लाग्यो ।

भीड पनि क्षणभरमा विलीन भयो । मान्छेहरू हिँडेपछि वातावरण फेरि चकमन्न प्रतीत भयो ।

माझबहादुरका आँखाहरूमा कौतूहल व्याप्त छ र उसका आँखाहरू आमालाई ताकिरहेका छन् । आमा आफ्नो अनुहार आकाशतिर फर्काउँछिन् । नीलो भुईँमा

कुनै आवरण छैन । आमाको मुखबाट लामो सुस्केरा निस्कन्छ र वातावरणमा विलीन हुन्छ ।

जीवनका आयामहरू छरपस्ट बनेका छन् । चुनौतीहरूको सामना गर्ने अजीवको शैली छ उनीसँग । घामका डोबहरूले वातावरणमा न्यानोपन थपेको छ । विम्ब र प्रतिविम्बहरूको बीचमा जटिलताहरू टड्कारो बनेका छन् । अस्तित्वहीन स्मृतिको परत पल्टिरहन्छ बारम्बार ।

माझबहादुर उनको सजीव यथार्थ हो । स्पष्ट वर्तमान हो । उसको बाबु को हो भन्ने सवाल उब्जाउने कौतूहल हिजोको हो - जसबाट अलगिएर उनी टाढा बस्न चाहन्छिन् । ती ठूला भनाउँदाहरू आफूलाई समाज सुधारक विद्वान् पथप्रदर्शक र नेता भनाउन चाहनेहरू - जसले नारीलाई एउटा मनोरञ्जन र तृष्णा मेटाउने वस्तुको रूपमा प्रयोग गर्‍यो । नारीको अस्मितालाई खुला बजारमा लिलामी चढाइराख्यो । ती मान्छेहरूको नाम लिएर माझबहादुरको अपमान गर्न चाहन्न् उनी सायद । ती नामहरू भन्दा पनि प्रवृत्तिहरू हुन्, नारीलाई उपभोग्य वस्तुको कोटीमा राख्ने प्रवृत्ति ।

समयको परिवर्तनले प्रवृत्तिको विस्थापन गर्न सक्दो रहेनछ । अब ती तमाम माझबहादुरहरूको अनाम बाबुहरूलाई पृष्ठपोषण गर्ने समाजको विघटन आवश्यक भएको छ ।

माझबहादुरको आँखामा त्यो प्रश्न सलबलाइरहेको उनी राम्ररी देख्न सकिन्छन् । कसैको नाम लिँदा प्रतिवाद नगर्ने, कुनै सड्कोच र खुशी प्रकट नगर्ने, उनको अस्मिता र भौतिक स्वामित्वमाथि अधिकार दाबी नगर्ने एउटै व्यक्ति छ, त्यो हो भगवान् । उनी अझै पनि दृढ छिन् ।

'तिम्रो बाबुको नाम भगवान् नै हो ।' आमाले आवाजमा रहेको दृढताले एक प्रकारको विश्वासको सञ्चार गर्‍यो ।

माझबहादुरको ओँठमा हल्का मुस्कान फैलियो ।

माझबहादुरले आफ्नो प्रश्नको सटिक जवाफ पाएको ठान्यो । आकाशमाथिको घामलाई बादलले टम्म ढाकिसकेको थियो ।

—

आत्मगौरवको सलामी !!

१५ अगस्त

भारत-स्वतन्त्रताको ६० वर्ष

अङ्ग्रेजी साम्राज्यबाट मुक्त भएर

भारतीय नागरिकहरूले

आफ्नो अधिकार स्थापना गरेको

६० वर्ष (१५ अगस्त, २००७) पुगेको

अवसरमा

भारतीय राजदूतावासमार्फत

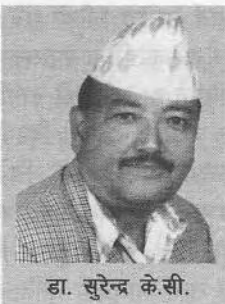
सम्पूर्ण भारतीय नागरिकहरूमा

आत्मगौरवको सलामी चढाउँछौ ।

- शारदा परिवार

बृहत् नेपाल र सुगौली-सन्धि

डा. सुरेन्द्र के.सी.

षय प्रवेश

अहिले डेढ दशक बढी भइसक्यो । केही उत्साही र देशभक्त नेपालीहरूको 'बृहत् नेपाल' को नारा लिई आउने अगुवा फणीन्द्र नेपाल त्यस नाराको विपरीत घानमा परे । कसैले उनलाई भारतको त कसैले पाकिस्तानको एजेन्ट भने । प्रवासी नेपालीहरूले त उनलाई 'जन्तीहीन जन्तु' सम्म भने । त्यो भाषा प्रयोग गर्ने पि. लामाको भाषा यस्तो छ- 'बृहत् नेपाल'रूपी घोडामा चढ्ने जन्तीहीन जन्तुको अब उठिवास लगाउनु पर्छ । प्रश्न उठाउनासाथ त्यसलाई प्रश्नहरूकै बोराभिन्न गुम्साएर मुङ्गोले धुल्याउनु पर्छ । सारै भयो यो, जहीँतहीँ बोल्ने जन्तुहरूको सर्कस ।

तथापि उत्साही युवाहरू यो अभियानबाट पछि हटेका छैनन्, विचलित भएका छैनन् । त्यसरी विचलित नहुनेहरूको पङ्क्तिमा २०६२/२०६३ सालमा मनोज पण्डित भन्ने एक युवाले विशाल नेपालबारे एउटा मर्मस्पर्शी वित्तचित्र बनाएर देशविदेश प्रदर्शनीमा लगे । उनका अनुसार नेपालका बोर्डिङ स्कूलहरूमा पढ्ने अबोध वा नाबालिकाहरू आफ्नै देशको त्यो गौरवपूर्ण इतिहास र अतीत बुझेर छक्क परे ।

प्रश्न उठ्छ - सबै नेपालीहरूले आफ्नो गौरवपूर्ण इतिहास र यस देशको उद्भव एवम् विकासका लागि आफ्नो ज्यान अर्पण गर्ने वीर विराङ्गानाहरूको जीवन-गाथा जान्नु र गाउनु जरुरी छ ? वास्तवमा 'बृहत् नेपाल' र 'सुगौली-सन्धि' त्यही प्रश्नको उत्तर हो ।

बृहत् नेपाल

कविवर माधव घिमिरेका यी पङ्क्ति हेरौँ -

पश्चिम किल्ला काँगडा पूर्वमा टिष्टा पुगेथ्यौँ

कून शक्तिको सामुमा कहिले हामी भुकेथ्यौँ ...

“भारतले जन्माएका २ महानतम सपूतहरूमा महात्मा गान्धी र गौतम बुद्ध प्रमुख हुन्” भन्ने पाठ्यांश

पढ्ने-पढाउने यस देशको युवा पङ्क्तिले आफ्नै देशको गौरव र गरिमा थाहा नपाउनु अस्वाभाविक होइन । किनभने स्वयम् यिनका पूर्वजहरू २०१०-२०१५ सालसम्म 'हमारे देशका प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू और राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी है' भन्ने पाठ पढेर दीक्षित भएका थिए । त्यति मात्र होइन २००७ सालसम्म यस देशको इतिहास विदेशीहरूले मात्र लेखिएका थिए । जुन देशको नागरिकले अर्को देशको त्यो पनि आफ्नै शत्रु देशको बौद्धिक वर्गद्वारा लेखिएको इतिहास पढेर दीक्षित भएको हुन्छ त्यो देशको बौद्धिक-वर्ग पराधीन मानसिकताको हुनु अस्वाभाविक हुँदैन ।

नभन्दै २०३३ को दशक नटेक्दै माधव घिमिरे विरचित गाउँछ गीत नेपाली ...बोलको उत्कृष्ट राष्ट्रिय गीतबाट सरकारी स्वामित्वको साभामा प्रकाशनले नै निम्न पङ्क्ति हटाई उनको 'किन्नर किन्नरी' गीतिसङ्ग्रह प्रकाशमा ल्यायो । ती पङ्क्ति कति गौरवशाली एवम् जीवन्त थिए भन्ने बुझ्न तिनको पुनः उद्धरण गर्नु आवश्यक हुन्छ :

पश्चिम किल्ला ...

बुद्धले यहीं ल्याएथे ज्ञानको पहिलो मुहान

शिवले यहीं ल्याएथे सृष्टिको पहिलो बिहान ।

बस्, 'बृहत् नेपाल' भनेको यति नै हो । यी पङ्क्तिले जे बुझाउँछ 'बृहत् नेपाल' पनि त्यति मात्र हो । तर आज गौतम बुद्ध नेपाली माटोका उपज हुन् भन्न हिचकिचाइने मात्र होइन कपिलवस्तु-लुम्बिनीलाई नै समाप्त पारेर नक्कली कपिलवस्तु भारततिर खडा गर्नेसम्मको धृष्टता हुँदछ । त्यसो त ६० को दशक नकाट्दै 'बृहत् नेपाल'को नक्शा प्रकाशित गर्ने 'अन्तर्राष्ट्रिय मन्च'लाई तत्कालीन श्री ५ को सरकारले नसीहतस्वरूप आर्थिक सहयोग रोकेकै हो । त्यसो गर्न दबाव दिने भारत सरकारका सामु हाम्रो नेपाल सरकार आज्ञाकारी शिष्य बराबर थियो । स्वयम् उसले नेपाली माटोमा शरणार्थी भई आएका भुटानी नेता टेकनाथ रिजाललाई पनि भन्नु २५ वर्षअघि यसरी नै आज्ञाकारी हुँदै बोरामा हालेर अत्याचारी भुटान सरकारलाई प्रत्यार्पण गरेको थियो । निश्चय नै शरणको मरण गर्नु पञ्चायती शासकहरूको कायरता मात्र होइन तिनको आफ्नै शास्त्रको पनि विपरीत थियो । त्यसको प्रतिफल आज देश भोग्दैछ । र, यही 'बृहत् नेपाल' सँग जोडेर भुटान मात्र होइन

सिक्किम, दार्जिलिङ, मेघालय, आसाम लगायतका नेपाली मूलका भारतीयविरुद्ध त्यसको घातक असर पर्दै गरेको भारतका नेपाली मूलका हाम्रो देशका शुभचिन्तकहरू यसप्रति आफ्नो असहमति व्यक्त गर्दैछन् ।

तथापि उन्नईसौं शताब्दीको पहिलो दशक नबित्दै नेपालले वर्तमान टिष्टा र काँगडासम्म आफ्नो पूर्वपश्चिम सीमा लगायो । जसलाई सहन गर्न नसकी भारतलाई दबाइबसेका ब्रिटिश सरकारले नेपालमाथि आक्रमण गरी एक तिहाई भू-भाग हत्यायो । यिनै एक तिहाई भू-भाग नेपाललाई फिर्ता गरिनुपर्छ भन्ने माग र अभियान नै 'बृहत् नेपाल' अभियान हो ।

सुगौली-सन्धि के हो ?

पृथ्वीनारायण शाहकै पालादेखि नवनिर्मित नेपालले 'ब्रिटिश इष्ट इण्डिया कम्पनी'को सरकारबाट पृथक रहने र कुनै प्रकारको सम्बन्ध नराख्ने नीति लिँदै आएको थियो । उता कम्पनीचाहिँ कुनै पनि मूल्यमा नेपाल प्रवेश नगरी नछोड्ने नीतिमा दृढ रही युद्धको बहाना खोज्दै रह्यो । अन्ततः बुटवल-स्युराज र रौतहटका २२ गाउँको बखेडा भिकी कम्पनी सरकारले इ. १८१४ नोभेम्बर १ का दिन नेपालविरुद्ध युद्ध घोषणा गर्‍यो ।

भन्नु २ वर्ष चलेको यस युद्धमा नेपालको नराम्रो पराजय हुँदा उसले अपमान र अपमानजनक सुगौली-सन्धिमा हस्ताक्षर गर्नुपयो । यस सन्धिमा ई. १८१५ दिसेम्बरमा बिहारको सुगौलीमा हस्ताक्षर गरियो भने ४ मार्च १८१६मा सदर भयो । ९ सूत्रीय सुगौली-सन्धिको धारा ६ र ७ माथि ध्यान दिएर हेर्दा यसले नेपालको बाहिरी तथा भित्री दुवै स्वतन्त्रतामा प्रभाव पारेको प्रतीत हुन्छ । धारा ६ मा भविष्यमा सिक्किम-नेपालबीच कुनै प्रकारको विवाद उत्पन्न भएकामा ब्रिटिश मध्यस्थता मान्य र निर्णायक हुने सर्त उल्लेख गरियो भने धारा ७ मा ब्रिटिश सरकारको पूर्व स्वीकृतिबिना नेपालका राजाले कुनै पनि अङ्ग्रेजी, यूरोपियन वा अमेरिकी नागरिकलाई आफ्नो देशको जागिरमा नराख्ने सहमति दिइयो । यस प्रकार आफ्नो आन्तरिक मामिलामा विदेशीको निर्देशनात्मक सर्तले निश्चय नै नेपालको स्वतन्त्रतामाथि असर पयो । त्यसबाहेक यस सन्धिअनुसार नेपालले गुमाउने परेको भौतिक तथा मानवीय क्षति त भन्नु

खपी नसक्नुको थियो - जसअनुसार उसले भन्डै २४ हजार देशवासीको ज्यान गुमाउनु पर्‍यो भने एक तिहाई भू-भाग पनि परित्याग गर्नु पर्‍यो। अहिले फर्केर हेर्दा कहाली लाग्ने यस सन्धिको प्रस्तावित स्वरूप भन्नु डरलाग्दो थियो - जसअनुसार हालका बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर पनि ब्रिटिश भारतकै अधीनमा परेका थिए। ई. १८५७ को 'सिपाही विद्रोह' मा ब्रिटिश-भारत सरकारलाई सैनिक सहयोग गरेबापत बक्सिसस्वरूप जङ्गबहादुर राणाले यी ४ जिल्ला फिर्ता पाएका थिए। अन्यथा कम्पनीको भित्री इच्छा नेपाललाई सानो पहाडमा सीमित पार्ने थियो - जसअनुसार सन्धिको सुरुमा गण्डकीदेखि राप्तीसम्मको भू-भाग पनि कम्पनीले हडपन चाहेको थियो। पछि धेरै विचार विमर्शपछि ई. १८१६ को डिसेम्बरमै कोशी र गण्डकी एवम् गण्डक र राप्तीसम्मका तराई भू-भाग नेपाललाई फर्काउन कम्पनी सरकार सहमत भयो।

सुगौली-सन्धिको आधिकारिकताको प्रश्न

२०५४ साल असार ३१ गते कामनपा-८, मृगस्थली बस्ने वर्ष ८५ का योगी नरहरि नाथसमेत सात जनाले नेपालको सर्वोच्च अदालतमा सुगौली-सन्धिको गुमाएका सम्पूर्ण भू-भागमाथि नेपालको हकदाबी लाग्ने हुँदा सोको कानुनी उपचार माग्न गएको मुद्दामा अदालतले तिनको हकद्वया मान्न अस्वीकार गर्‍यो। तथापि 'बृहत् नेपाल' वादीहरू यस मुद्दाबाट पछि हटेका छैनन् र लगातार उक्त सन्धिको गुमाएका महाकाली नदी र सतलज नदीका बीचमा रहेका कुमाउ र गढवाल, मेची र टिष्टाबीचको तराई र हाल बङ्गलादेशको स्वामित्वमा रहेका दिनाजपुर र रंगपुर तथा मेचीपूर्वको समस्त पहाडी प्रदेश (सिक्किमको एक तिहाई भू-भाग र दार्जिलिङको पहाडी खण्ड) अनि टिष्टा नदीको पूर्वी किनारामा अवस्थित नगरकट्टा पनि नेपालले फिर्ता पाउनुपर्ने मान्यतामा अडीग छन्। तिनीहरूको विचारमा नेपालले १८१४/१८१६ को युद्ध र सन्धि कुनै भारतीय रजौटासँग लडेको नभई सोभै ब्रिटिश साम्राज्यसँग लडेको कारण ई. १९४७ मा त्यो साम्राज्य त्यहाँबाट हटेकोले मात्र नेपालले गुमाएका ती प्रदेशहरू स्वतः नेपालका हुन आउने नभई ई. १९५० जुलाई ३१ मा

स्वाधीन भारतसँग नेपालको गरेको मैत्री-सन्धिको धारा ८ मा भएको व्यवस्थाअनुसार पनि ती प्रदेशहरू नेपालका हुन आउँछन्। किनभने त्यसमा स्पष्ट शब्दमा यस मितिभन्दा पहिले ब्रिटिश सरकार र नेपालबीच भएका सम्पूर्ण सन्धि र समझदारी रद्द भएको उल्लेख छ। त्यसै गरी बेलायतले ई. १९५० अक्टोबर ३० मा नेपालसँग सन्धि गरी त्यसको धारा ८ मार्फत ई. १९२३ र त्यसभन्दा अघि नेपालसँग भएका सबै सन्धि रद्द भएको मानेको छ। उता ई. १८६० र १९२३ मा नेपाल र ब्रिटेनबीच सम्पन्न सन्धिमा ती सन्धिको गरेको परिवर्तनबाहेक सुगौली-सन्धि कायमै रहेको उल्लेख छ। यताबाट यी चारै सन्धिको भिन्नता र अर्थ छुट्याउन सकिन्छ। त्यसैले तिनीहरू भन्छन्- हडकड र मकाओबाट बेलायत पछि हट्नुपर्छ अनि पाण्डेचरीबाट फ्रान्स हट्नुपर्छ भने कुमाउ गढवालबाट भारत किन हट्नु पर्दैन ?

अर्कोतर्फ, केही बौद्धिक व्यक्तिहरू यस्तो तर्क पनि गर्छन्, सुगौली-सन्धिको कुनै आधिकारिकता नै छैन। त्यस तर्कलाई पुष्टि गर्न तिनीहरू सुगौली-सन्धिको धारा ९ उठाउँछन् र भन्छन्- उक्त धारामा 'सन्धि भएको मितिबाट १५ दिनभित्र नेपालका राजाले लालमोहर लगाउने र मोहर लगाएपछि अङ्ग्रेज कम्पनी सरकारको प्रतिनिधि कर्णेल ब्राडशालाई दिइने जसले २० दिनभित्र यथाशीघ्र गभर्नर जनरलको मोहर लगाई सन्धि आदानप्रदान गर्ने' उल्लेख छ। तदनुसार सन्धि भएको ७ दिन अर्थात् ९ डिसेम्बरका दिन कलकत्ताको विलियम फोर्टमा ब्रिटिश कम्पनी सरकारका तर्फबाट सन्धि-पत्रमा हस्ताक्षर भएको भए तापनि तोकिएको मितिभित्र नेपाल दरबारले भने त्यसमा लालमोहर लगाएन। त्यसैले यो सन्धि स्वतः निष्क्रिय बन्नपुग्यो।

अर्कोतर्फ नेपालले तोकिएको समयसीमाभित्र सन्धि-पत्रमा हस्ताक्षर गरी नबुझाएपछि पुनः कम्पनीको सेनाले नेपालविरुद्ध भीषण हमला थाल्यो। मकवानपुर मुकामपारि तिनीहरू काठमाडौँ हान्ने तरखरमा लागे। फलतः बाध्य भई ई. १८१६ मार्च ४ अपराह्न २:३० बजे चन्द्रशेखर उपाध्यायले डेभिड अक्टरलोनीसन्मुख उक्त सन्धिको पत्र हस्तान्तरण गरे। ज्ञातव्य छ, नेपाल दरबारले यो सन्धि-पत्रको वारबेर वार्तासमेतका लागि राजगुरु गजराज मिश्र र टक्सारी चन्द्रशेखर उपाध्यायहरू तोकिएको थियो।

उपसंहार

आज नेपाल इतिहासको सबैभन्दा नाजुक घडीमा उभिइरहेको अवस्था छ । साम्प्रदायिक र विखण्डनवादीहरू खुल्लमखुल्ला पृथक राज्य र मुलुक-विभाजनको गुड्डी हाँकैछन् । अनि राज्यचाहिँ आफ्नो लाचारी प्रकट गर्दैछ । त्यसै गरी छिमेकीले वर्षौंदेखि कालापानी क्षेत्रमा अधिकार जमाइराखेको छ भने दर्जनौँ गाउँमा एकतर्फी सीमा बाँधी नेपाललाई डुबान क्षेत्रमा पारिराखेको छ । त्यसबाहेक ६० भन्दा बढी स्थानमा हाम्रो भारतसँग सीमागत किचलो छ र दिनहुँजसो उसले एक न एक ठाउँमा सीमा अतिक्रमण गर्दै गरेको अवस्था छ । त्यतिले नपुगी पुनःस्थापित प्रतिनिधिसभा र माओवादीसमेत संलग्न आन्तरिक व्यवस्थापिका संसदले

तारतम्ये मिलाई विदेशीले नै पाउने गरी नागरिकता विधेयक पारित गरेर जथाभावी नागरिकता वितरण गरी नेपाललाई फिजी बनाउने गम्भीर षड्यन्त्र गरेको आभास हुन्छ । कदाचित् यस्तो षड्यन्त्रले साँच्चिकै यथार्थरूप परिवर्तन गयो भने नेपाल सम्भवतः भुटान वा सिक्किम बन्ने निश्चितप्रायः छ ।

ठीक यही अवस्थामा विगत २ दशकदेखि 'बृहत् नेपाल' को घन्काइएको नाराले आत्मघाती तथा राष्ट्रवादी दुवै सम्भावना निम्त्याउने सम्भावनालाई अस्वीकार गर्न सकिन्न । त्यसै पनि त, स्वयम् आफ्नै पैतृक चौहदीको रक्षा गर्न नसक्ने कमजोर र लाचार नेतृत्वअन्तर्गत यस देशको पूर्वलि नासोस्वरूप छोडेको विशाल नेपाललाई यो पिँढीले फर्काउन सक्ला ?

सुगौली-सन्धि (१८१७)

- सामान्य इष्ट इण्डिया कम्पनी र नेपालका राजाबीच अविच्छिन्न शान्ति र मैत्री सम्बन्ध कायम रहनेछ ।
- युद्धपूर्व विवादग्रस्त रहेका भू-भागहरूमाथिको दाबी नेपालका राजाले परित्याग गरी ती भू-भागहरूमाथि सामान्य कम्पनीको अधिकारलाई स्वीकार्नुपर्ने छ ।
- नेपालका राजा निम्नलिखित भू-भागहरूमाथिको आफ्नो सार्वभौमिक अधिकार त्यागी त्यसमा सदाका लागि सामान्य कम्पनीको अधिकार स्वीकार गर्नेछन्—
क) काली र राप्ती नदीहरूबीचमा पर्ने सम्पूर्ण तराई ।
ख) राप्ती र गण्डकीका बीचमा पर्ने सम्पूर्ण तराई (खास बुटवलबाहेक) ।
ग) गण्डक र कुसाहका बीचको सम्पूर्ण तराई, जहाँ ब्रिटिश शासन प्रारम्भ भइसकेको छ वा हुँदैछ ।
घ) मेची र टिष्टा नदीहरूका बीचमा पर्ने सम्पूर्ण तराई ।
ङ) मेची नदीदेखि पूर्वपट्टि पर्ने सम्पूर्ण भूमिहरू (गढी, जग्गा र भञ्ज्याङसमेत) र मोरङदेखि नगरकोट भञ्ज्याङ (जग्गासमेत) सम्मको क्षेत्र नेपालका राजाले परित्याग गरी ४० दिनभित्रमा त्यहाँबाट आफ्नो सेना हटाइसक्ने छन् ।
- माथि उल्लिखित भू-भागहरू नेपाल राज्यका सरदार एवम् भारदारहरूका जागिर क्षेत्रसमेत भएकाले निजहरूलाई क्षतिपूर्तिसमेत दिने उद्देश्यले कम्पनीले नेपाललाई प्रतिवर्ष रू. २ लाख नगद दिनेछ र उक्त रकम बाँड्ने तजविज नेपालका राजालाई नै हुनेछ । यसरी नेपालका राजाले छनौट गरिसकेका भारदारहरूको निवृत्तिभरणका लागि गभर्नर जनरलको मुद्रा र हस्ताक्षरसहितको सनद भारदारहरूलाई सुम्पिनेछ ।
- नेपालका राजा आफ्ना उत्तराधिकारी वा वारिसका लागि समेत भविष्यमा पनि कालीनदी पश्चिमको क्षेत्र एवम् त्यहाँका वासिन्दाहरूसँग कुनै प्रकारको चासो तथा सम्बन्ध नराख्न सहमत छन् ।
- नेपालका राजा सिक्किमका राजालाई उनको इलाकाभित्र कहिल्यै नसताउने वा शान्ति भङ्ग नगर्न सहमत हुन्छन् । केही गरी दुवै देश वा दुवै देशका प्रजाहरूका बीचमा कुनै प्रकारको विवाद उत्पन्न भएमा मध्यस्थताका निमित्त ब्रिटिश सरकारकहाँ पठाइनेछ र त्यसै निर्णयलाई अन्तिम निर्णय मानिने छ ।
- ब्रिटिश सरकारको पूर्वस्वीकृतिबिना नेपालका राजाले कुनै पनि अङ्ग्रेज तथा युरोपीयन वा अमेरिकी नागरिकलाई आफ्नो देशको जागिरमा राख्न पाउने छैनन् ।
- दुवै राष्ट्रबीच कायम भएको मैत्री र शान्तिका सम्बन्धहरू सुरक्षित एवम् सुदृढ तुल्याउन एकअर्काको राज्यहरूमा अधिकारसम्पन्न दूतहरू रहनेछन् ।
- नौ धारा भएको यो सन्धि नेपालका राजाले आजदेखि १५ दिनभित्रमा अनुमोदन गरिसक्नु पर्नेछ र अनुमोदित सन्धिपत्र लेफिटेनेन्ट कर्णेल ब्राडशालाई हस्तगत गरिनुपर्छ, जसले गभर्नर जनरलको स्वीकृति २० दिन र सम्भव भए त्योभन्दा पनि चाँडो प्राप्त गर्न नेपालका राजालाई सुम्पिनेछन् ।

हजुरबाको चिता

सोमनाथ सुवेदी

चितामा जलेपछि हजुरबा,
हजुरबाको काख पनि जल्यो
मेरा निम्ति
आशीर्वादमा उठ्ने
हजुरबाको हात पनि जल्यो ।

सानो थिएँ...
हजुरबा
डोऱ्याउनुहुन्थ्यो मलाई,
बोक्नुहुन्थ्यो कहिले
कुप्री परेको ढाडमा
बालक नाति
म कहिल्यै बुभिदनथेँ
किन,
अग्लो बनाइदिनुहुन्थ्यो
मलाई हजुरबा
चढाएर
आफ्नो बृद्ध काँधमाथि...!

चितामा जलेपछि हजुरबा,
मलाई डोऱ्याउने हात पनि जल्यो
कुप्री परेको ढाडसँगै
मलाई अग्लो बनाइदिने
हजुरबाको काँध पनि जल्यो ।

देख्न पाउनुहुन्न अब हजुरबाले
म ठूलो भएको,
न सुन्नै पाउनुहुन्छ-नातिको उन्नति
घर जाँदा मैले लैजाने
पशुपतिको पसाँद
लगाउनुहुन्न अब हजुरबा
भल्को मेट्न हजुरबाको
हेर्नुपर्नेछ मैले-पुरानो तस्बिर
बसेर

हजुरबाकै खाटमाथि
टोलाउनु पर्नेछ मैले !

चितामा जलेपछि हजुरबा
निहुरिएर मैले ढोगने
हजुरबाको पाऊ पनि जल्यो ।

चिहान हुँदो हो त
मेरा हजुरबाको
म जान्छै
मेरो पितृचिहानमा
रुन्छै,
धित् मरुञ्जेल रुन्छै

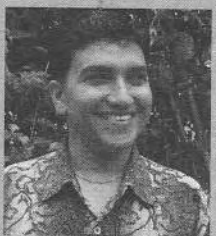
त्यही चिहानको छेउमा बसेर
के थाहा..

उठेर चिहानबाट जुरुक्क
हजुरबा
मलाई सुम्स्याउनु हुन्थ्यो कि ?

छन्
अझै छन् मेरा आफन्तहरू
तर
चितामा जलेपछि हजुरबा,
मेरो
श्रद्धाको हिमाल जल्यो !

लघुकथा

आमाको मन

भोजराज न्यौपाने

प्रेमिकाले केही दिनअघि उसलाई भनेकी थिई- 'तिमी
आमा सारै चोथाले छिन् । हाम्रो प्रेममा तगारो बनेकी
छिन् । मलाई देख्यो कि आँखा तर्छिन्, दाहा किट्छिन् ।
रिसले आफैँ भुत्भुतिन्छिन् । सायद तिमिले तल्लो जातकी
केटी बिहे गर्न लाग्यौ भनेर होला ।'

'ठीकै छ आमालाई सम्झाउँला ।' उसले छोटो जवाफ
दियो ।

'सम्झाउने होइन, आमालाई घरबाट निकालिदेऊ !'
उसले भनी- 'सक्छौ भने, मैले नदेख्ने ठाउँमा लगेर नोकर
राखिदेऊ !'

ऊ अलमल्ल पन्यो । प्रेमिकाले भनी- 'बरु त्यस्तो नोकर
चाहिएको मान्छे, मेरो नातेदारमा छ । आमालाई भनिदेऊ -
मलाई पढ्न खर्च पुगेन त्यसैले तिमि नोकर बस !'

केही दिनपछि उसले आमालाई प्रेमिकाको नातेदारकहाँ
लगेर नोकर राखिदियो र फर्क्यो । ऊ फर्कने बेलामा उसकी
आमाले भनिन्- 'छोरा जति पढ्छस् पढ् ! दुख काट्नु
पर्दैन । तैले राम्रो लगाउनु, मीठो खानू ! हेर, अहिलेसम्म त
म नोकर नबसे पनि खान लगाउन पुगिराखेको थियो । तर
पनि तलाई अझै पढ्नु छ, त्यसैले खर्च पुग्दैन । तैले ठीकै
भनिस् ! म आफू बाँचुन्जेल नोकर भए पनि तँचाहिँ ठूलो
मान्छे बन्नुपर्छ है !'

-दोलखा

रूसी नारी हस्ताक्षर : अन्ना अख्मातोभा

वंशी श्रेष्ठ

न्ना अख्मातोभाको जन्म इ.सं. १८८९, जुनमा ओडेसामा भएको थियो। तिनका पिता जलसेनामा इन्जिनियर थिए। तिनले आफ्ना बाल्यवय सेन्ट पिटर्सवर्ग नजिकको रम्यस्थल त्सास्कोया सेलो ग्रामीण स्थलमा बिताएका थिए— जहाँको रम्य वन-जङ्गल, खोला-नाला र ग्राम्यवस्तीको छाप र सम्झना तिनका कविता र गीतहरूमा पाइन्छ। यहीं नै तिनले आफ्ना प्रारम्भिक कविता लेखनकाल बिताएका थिए, पहिलो कविता नै यहीं रचना गरेका थिए। तिनको पहिलो कविता इ.सं १९०७ मा प्रकाशित भएको थियो। कियभको ग्रामर स्कूलबाट स्नातक गरेपछि तिनी कानुनका विद्यार्थी भए। तर कानुनको व्यावहारिक पक्षको भ्रम-भ्रमेलाका माखेसांग्लोबाट फुत्केर तिनले पछि इतिहास र साहित्यको अध्ययन गरे।

इ.सं. १९१० मा तिनको विवाह निकोलाई गुमिल्योभसँग भयो। विवाहपछि तिनले फ्रान्स र इटलीको भ्रमण गरे। तिनले भ्रमण गरेका तत्स्थानहरूको वर्णन र प्रभाव तिनका कविताहरूमा पाइन्छ। यसै ताका तिनले 'कवि-कार्यशाला' समूहमा मान्देल्शताम, जेन्केभिच, नारवट र अन्य कविहरूलाई भेटे, यस बेला भविष्यवादको चर्चा थियो तर तिनी यस वादका अनुयायी नभई शिखरवादी (Acheimst) का सदस्य भए। इ.सं. १९१२ मा तिनको पहिलो कवितासङ्ग्रह 'संध्या' प्रकाशित भयो। यसपछि १९१४ मा 'माला = द रोजरी', १९१७ मा 'श्वेत चराको उडान-ट्वाइट बर्डस् फ्लाइट' कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भए।

इ.सं. १९१७ को अक्टोबर क्रान्तिपछि तिनलाई ओभ्केलमा पारियो। तर पनि तिनले आफ्नो कवि-धर्म छोडेनन्, सिर्जना-कार्यमा लागि रहे। तिनले प्रकृतिको प्रेम, मानवीय प्रेम, नारी प्रेम, नारी ममता र करुणा, प्रेम विरह र विछोड, प्रेम-उल्लासका भाव-विचार, तर्क, संवेदना, अनुभूति आफ्ना कविताहरूमा अनवरत रूपमा अभिव्यञ्जना गरेका छन्। तिनका कविताहरूमा विचार,

तर्क, विवेक, अनुभव र अनुभूतिका शाश्वत स्वर पाइन्छ भने आदिप्रेम हृदयान्तर-प्रेमका उल्लास वा विरह, करुणा र मधुर भाव व्यक्त भएको पनि पाइन्छ। अर्को अर्थमा, कामुक-प्रेम, अहम्, उच्छृङ्खलता, वासना, देखासिकी, नाटकीयता तिनका कवितामा पाइन्छन्। यसैले रूसी-साहित्यमा तिनको नाम ससम्मान लिइन्छ। यस अर्थमा विश्वमा कुनै प्रेम-कवि/कवियित्रीलाई सम्झदा तिनको नाम पनि आदरसाथ लिइन्छ। तिनका कवितामा नारी-समर्पण, नारी-माधुर्य, नारी-ममताका शाश्वत वा विश्वजनिय प्रेम-भावना अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ। रूसी-साहित्यमा तिनको नाम नारी-प्रेमको पर्यायवाची रूपमा चर्चित छ।

तिनले इ.सं. १९२१ मा 'द प्लान्टेन, १९२२ मा 'अन्नो दोमिन' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरिन्। तिनका गीत वा कविताहरूमा रूसी-नारीहरूका करुण हृदयको ढुकढुकी, रूसी नारी मनोविज्ञानको उल्लास र विरह भाव पाइन्छ भने जीवनप्रतिको अगाध र आध्यात्मिक प्रेम-भावना अभिव्यञ्जित भएको तिनका प्रशंसक वा समीक्षकहरूले उल्लेख गरेका छन्। तिनको भाषा सरल भएर पनि रूसी भाषाको मिठास, मधुरता, लयात्मकता, सरसता भएको तिनका पाठक वा समीक्षकहरू वर्णन गर्छन्। यसैले तिनका समकालीन वा पछिका नारी स्रष्टाहरूमा तिनको प्रभाव पाइन्छ।

तिनी आफ्ना सिर्जनाहरूमा रूसी राजनीतिको आरोह-अवरोहका परिवर्तनहरूबाट अनासक्त रहे पनि आफ्नो देशका

राजनीति र राजनीतिक घटनाहरूबाट उत्पन्न भएको व्यथा-उल्लासका भाव तिनका कविताहरूमा व्यक्त भएका छन्। इ.सं. १९२१ मा तिनका पति निकोलाई गुमिल्योभलाई प्रतिक्रान्तिमा लागेको तर अप्रमाणित आरोप लगाएर मृत्युदण्ड दिइयो भने तिनका एक मात्र छोरो लेभ गुमिल्योभ-इतिहासविज्ञलाई १९३३ देखि १९४९बीच भूठा आरोप लगाएर चार पटकसम्म बन्दी बनाइयो, श्रम-शिविरमा राखियो-जसको व्यथा-विरहमा तिनले *नायकहीन कविता* शीर्षकको रचना गरे। स्तालिन-कालमा रूसका कतिपय बुद्धिजीवी, कलाकार, चित्रकार, कवि-लेखकहरूले निर्वासन भोग्नुपयो भने कतिले राष्ट्र छोडी अन्य देशमा बस्न गएको उल्लेख यहाँ सापेक्षित लाग्छ। साथै कम्युनिष्ट गणतन्त्रमा सर्वहारा अधिनायकवादीले गरेको घटनाहरूको सम्झना गर्न सकिन्छ।

इ.सं. १९३० देखि तिनी विशेष गरेर अलेकजार पुशकिनको गहन अध्ययनमा लागिन् र पुशकिनसम्बन्धी लेख-समीक्षा प्रकाशित गरिन्। दोस्रो विश्वयुद्ध ताका तिनी लेलिनग्रादबाट स्थानान्तर भएर मस्को र तासकन्दमा जीवन बिताउन गएपछि १९४३ मा चुनिएका कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरिन्। रूसी साहित्य र कलामा आएको समाजवादी यथार्थवाद वा प्रगतिशील नारावादी सिर्जनाका पछि, तिनी लागिन्, बरु स्वतन्त्र रूपमा रूसी-समाज, संस्कृति, मनोविज्ञान, सामाजिक घटना, जीवनका उल्लास र व्यथाका भावपूर्ण विषय-वस्तुलाई लिएर काव्य सिर्जनामा लागि रहिन्। यसैले तिनका काव्य-कवितावारे रूसी कम्युनिष्ट पार्टीको केन्द्रीय समितिमा कडा आलोचना गरियो। फलस्वरूप तिनले मनोवैज्ञानिक आघातमा निकै कष्टकर समय बिताउनु पयो। इ.सं. १९४० सम्म 'रिक्वीयम=प्रार्थना' कवितामा कार्यरत रहिन्। इ.सं. १९५८ र ६१ मा सङ्ग्रहीत कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरिन्, अनि १९६५ मा 'द फ्लाइट अफ टाइम' र 'द भ्वाइसेज अफ पोयट्स' अनूदित कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरिन्।

ती कविताहरूमा नारीमन र प्रेम, नारी-करुणाका साथै रूसी समाजको वास्तविक चित्रण-वर्णन, युद्धका क्रुर र करुणाका वर्णन, मानसिक उल्लास र व्यथा-विरहका संवेदनशील भाव, तर्क, विचार, अनुभव, भोगाइ, वास्तविकताका साथै जीवनका शाश्वत दार्शनिक पक्षका ज्ञान-विवेकका अथाह गहिराइका हृदयस्पर्शी अनुभूति पाइन्छ। रूसी साहित्यमा विशेष गरी रूसी-नारी स्रष्टामा अग्रज स्थान बनाएर मस्को नजिकको अस्पतालमा इ.सं. १९६५मा तिनी दिवङ्गत भइन्।

प्रस्तुत कविता कवि अन्ना आख्मातोभाको अङ्ग्रेजी अनुवाद काव्य 'REQUIEM' (शोक काव्य) बाट लिइएको हो । यो कविता उनको आफ्नै जीवनको घटनामा आधारित छ - जहाँ काव्यात्मक रूपमा भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।

मूल रूसी कविताको अङ्ग्रेजी र हिन्दीमा भएको अनुवादमा केही मात्रामा फरक छ । तर यो अनुवाद रूसी भाषाविज्ञसँग परामर्श गरी अङ्ग्रेजीलाई आधार मानी गरिएको हो ।

शोक गीत

शान्त डोन नदी सलल बग्छ
पहेँल-रङ्गी चन्द्र उज्वल भई चम्कन्छ

हाम्रो घरभित्र आई चन्द्र किरण चम्कन्छ
अनि दुब्लो पातलो आकृतिलाई हेर्छ

यी त नारी हुन् तिनी बिरामी छिन्
हो, तिनै नारी एक्लो, नितान्त एक्लो छिन्

पति दिवङ्गत छन् जसका पुत्र छन् बन्दीगृहमा
प्रार्थना गर ती नारीकै लागि, गर प्रार्थना मेरो लागि पनि

यी व्यथापूर्ण व्यक्ति, मबाहेक अन्य पनि छन्
यी सबै व्यथा सहन सकिदैन यी सबै घटना घटे पनि

किन्तु अब यी सबैलाई विस्मृतिमा छोपिदेऊ
अनि बत्ती पनि मधुरो मात्र बाल !
अहिले त रात भएको छ ।

कुनै समय प्रिय मित्रहरू हजारौँमा थिए
अनि तिम्रा दुःखद संसारमा विजय उत्सव मनाएका थियौ
यस उल्लासित संसार यदि तिमिले बुझेको भए,
तिम्रै मधुर जीवनमा, कसरी अन्त हुन्छ भनी ।
केही थैलोसाथ लहरै उभिएका थियौ तीनसयौँमा तिम्री
ऋस-बन्दीगृहको बाहिर तिमिले पालो पर्खेका थियौ
तर अब त तिम्रा आँसु मातृ-आँसु भएको छ
हिम सतहतल तिनीहरू उज्वल छन्
बन्दीगृहको आँगनमा लहरे-पीपल पहरामा छन् अहिले
अरू सबै शान्त छन्,
कसरी यति धेरै मानिसले
आफ्ना निर्दोष जीवन बलि दिएका छन् ।

प्राचीन आर्यावर्तकी नारी

मदनमणि दीक्षित

लाश पर्वतदेखि दक्षिणमा श्रीलङ्का र आसामदेखि पूर्वी अफगानिस्तानसम्म विशाल भूखण्डमा विस्तारित यो हिमाली उप-महादेशका समाजहरूमा नारी समुदायको प्राचीन स्थिति के कस्तो रह्यो ? सामाजिक विज्ञान र ज्ञात इतिहासका आधारमा उपर्युक्त प्रश्नलाई युक्तिसङ्गत जवाफ दिनु प्रायः असम्भवजस्तै छ । वैदिक सूक्त र मन्त्रहरू मूलतः यज्ञक्रियाका निमित्त रहेका हुँदा तीबाट साङ्केतिक जानकारी मात्र प्राप्त हुन्छन् । महाभारत र पौराणिक साहित्य अपेक्षाकृत अर्वाचिन अभिलेखका रूपमा छन् । यी ग्रन्थहरूमा पाइने उल्लेखहरू प्राचीन इतिहाससम्बन्धित सम्भनाहरूका रूपमा मात्र थिएनन् । जनरूचि आकर्षित गर्ने उद्देश्यले ती प्राचीन सम्भनालाई मिथकीय रूप प्रदान गरी हजार-पन्ध्र सय वर्षबीच विभिन्न भौगोलिक इकाइमा विविध व्यक्तिहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका हुँदा ती कथाहरू एकरूपतारहित, परस्पर विरोधी र सर्वथा पृथक उद्देश्य प्रेरित रूपमा समेत हुन गएका छन् ।

लेखिएका शब्दका रूपमा जानकारी खोज्दा यो उपमहादेशमा तेईस सय वर्षभन्दा पहिलेका लिपि अभ्रै फेला परेका छैनन् । हुन त वैदिककालको अन्त्यपछिदेखि नै यो भूभागमा लिपिले विकास गरिसकेको अनुमान गर्नुपर्ने सङ्केतहरू छन् । सम्राट अशोकभन्दा पहिले शब्दहरू लेखिएका थिए भने पनि तिनीहरू पूर्णतः नष्ट भएर गए । 'सरस्वती संस्कृति', 'सिन्धु संस्कृति' वा 'हडप्प हजार वर्ष लामो त्यो सरस्वती संस्कृतिबारे आजभन्दा छयहत्तर वर्षपहिले सिन्धु नदीतटमा प्रथम उत्खनन भयो, ती उत्खननहरूले विश्वमानवको इतिहासमा सर्वथा नयाँ पृष्ठ अवश्य नै उघारेका छन् । तथापि, गरिएका उत्खननलाई पनि पूर्णतामा पुऱ्याइएका छैनन् । उत्खनन गर्नुपर्ने विशाल केन्द्र र भूभाग अभ्रै उपेक्षित छोडिएका छन् ।

यो हिमाली उपमहादेशको प्रागइतिहास र अन्य पूर्वइतिहास अझै पनि कुहिरोको कागको अवस्थामा छ । सौभाग्यवश, तैपनि केही भीना सङ्केतहरू यत्रतत्र उपलब्ध छन् । सामाजिक विज्ञान तथा अन्य देशका समान अवस्थासित तुलना गरेर निष्कर्ष प्राप्त गर्ने पद्धतिलाई अवलम्बन गरी त्यो प्राचीनतम सभ्य (धातुका उपकरण प्रयोग गर्न थालेका हुँदा) समाज र त्यो समाजमा नारीबारे केही त भन्न सकिन्छ ।

सरस्वती संस्कृतिका खण्डहरूमा गरिएका उत्खननहरूबाट सैन्धव नारीहरूकाबारे बोध गराउने वस्तुहरू फेला परेका छन् ।

सैन्धव अर्थात् सरस्वती सम्पदा निश्चय नै पुरुषप्रधान थियो । यद्यपि त्यो सभ्यता सप्तमात्रिका निम्ति पूजा, आराधना, अर्चना र बलिदान गर्ने गर्थ्यो । त्यो सभ्यतामा पशुपतिको प्राधान्य थियो भनी सिन्धु सभ्यताको उत्खननमा प्राप्त केही मोहरछापको आधारमा सन् १९३५ भन्दा पहिलेका उत्खननकर्ता विशेषज्ञले भने तापनि पूगेकी डाक्टर शुभाङ्गना अत्रेले त्यो सभ्यतामा सप्तमात्रिकाको प्राधान्य थियो भनी आफ्नो पुस्तकमा चित्तबुभ्दो रूपमा प्रमाणित गरेकी छिन् ।

सरस्वती सभ्यता स्थलमा प्राप्त लिपि अहिलेसम्म कसैले पनि चित्तबुभ्दो तवरमा पढ्न र अर्थ लगाउन सकेका छैनन् । तैपनि त्यहाँ प्राप्त नारी मूर्तिहरूबाट त्यो सभ्यतामा नारीका स्थितिबारे त्यस्ता केही ज्ञान प्राप्त हुन्छन् - जसको पृष्टि पछिका पौराणिक साहित्यमा उपलब्ध तर मिथकका पत्रैपत्रले छोपिएका कथाहरूबाट हुन गएजस्ता छन् ।

सरस्वती सभ्यता (प्रारम्भ विक्रमपूर्व २७०० र अन्त्य विक्रमपूर्व १७००) मा पाइएका गहनाहरू चूरा, कल्ली, केयूर, शिरविन्दी, कम्मरपेटी, मनका माला, औँठी, कानका मुन्दी आदिबाट त्यो समाजले नारी श्रृङ्गारमाथि ध्यान दिने गरेको थियो भन्ने देखापरेको छ ।

‘भूमि मेरी माता हुन्, म पृथ्वीको छोरो हुँ’ भन्ने उक्ति पछिल्लो वैदिक वाङ्मयमा पाइए तापनि

सप्तमात्रिका अर्चनाको रूपमा त्यो विचार सरस्वती सम्पदामा नै प्रचलित रहेको हुनै पर्छ । सैन्धव-सरस्वती सभ्यताले गोठाले रमन्ते युगबाट अधि सरेर कृषि तथा हस्तकला उद्योगमा आधारित उत्पादनयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय निकासी पैठारीको उन्नत युगमा प्रवेश गरिसकेको देखिन्छ । नारी समुदायसमेत माटाका घरेलु उपयोगका आगोमा पोलिएका र सुन्दर भाँडाकुँडा बनाउने गर्थे । सिन्धुकी नारी कपाल कोर्न हात्ती दाँतको काइँयो र कपासका कपडा बन्न हात्ती दाँतकै पुतलीहरू तनमा उपयोग गर्थे । आफ्ना साना छोराछोरीलाई माटोका पोलिएका खेलौना दिएर माता आफ्ना वात्सल्य प्रयोग र प्रकट गर्थे । कपासका सुत काले र कपडा बुन्ने काममा नारी प्रमुख थिइन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । सिन्धु सभ्यताको उत्खननमा मोहेन्जोडोमा एउटी नाङ्गी नर्तकीको त्रिभङ्ग मुद्राको काँसको ढलौट मूर्ति फेला परेको छ । नाङ्गी मूर्ति रहेको हुँदा केहीले त्यसलाई नटुवी वेश्याको मूर्ति भनेका छन् भने केहीले त्यसलाई पूजाआजा पाउने मूर्ति भनेका छन् । सिन्धु सभ्यताभन्दा निकै प्राचीनकालदेखि पृथ्वीलाई अन्न उत्पादन गर्ने माताको रूपमा जसरी पूजा गरिन्थ्यो । त्यसै गरी नारीलाई सन्तान उत्पादन गर्ने पृथ्वीसित तुलना गरिन्थ्यो । नारीले जन्माएका सन्तानलाई खेतबाट उब्जिएको बालीसरह नै ‘अन्न’ भन्ने चलन त वैदिक समयसम्म पनि आइपुगेजस्तो छ ।

मोहेन्जोडोकी अधिष्ठात्री देवी सप्तमात्रिकालाई कुमारीको रूपमा मानिन्थ्यो । यद्यपि ती कुमारीहरूलाई माता पनि भनिन्थ्यो । डा. सुभाङ्गना अत्रेकाअनुसार ती सप्तमात्रिकामध्ये एउटी महामात्रिकालाई रोजिएको समयमा प्रजनन वृद्धिको लक्ष्य सामुन्ने राखी बलि दिने चलन थियो । त्यो रक्तबलि अन्य मात्रिकाहरूले पाउने गर्थे । डा.धर्मदेव कोशाम्बीका अनुसार ऋग्वेदमा उल्लिखित उर्वशी त्यस्तै एक महामात्रिका थिइन् । सिन्धु सभ्यताभन्दा पनि निकै प्राचीन महामात्रिका उर्वशी सम्मिलित सप्तमात्रिकाको रूपमा महामात्रिकाले

भोग गरेर सन्तान जन्माएपछि वीर्यदान गर्ने पुरुषलाई महामात्रिकाका बलि चढाइने गरिन्थ्यो । डा. कोशाम्बीका अनुसार ऋग्वेदको दशौं मण्डलको पन्चानब्बे सूक्त पुरुरवा-उर्वशी संवादमा प्रकारान्तरले मात्रिका उर्वशीमा त्यसले ४ वर्षदिखि भोगेर सन्तान जन्माएकी पुरुरवालाई बलिदान गरिएको हो ।

नारीको गर्भलाई वैदिक वाङ्मयमा घँटो भनिएको छ । त्यस्तै, फक्रिएका अष्टदल कमल र त्यो कमल गट्टालाई प्रजननका निमित्त बहुबीज बहु-सृष्टिकारीको रूपमा मान्यता प्राप्त छ । पूर्ण-घटको मुखमा फक्रिएको कमल-फूलको चित्र सिन्धु सभ्यतामा पाइएको छ । भारतमा र नेपालमा आजसम्म पनि त्यस्तो पूर्ण-घटको पूजा हुन्छ 'अन्नपूर्णा' को रूपमा । नारीप्रति सम्मान हो पूर्ण-घटको पूजा । मानिसलाई अन्न भनेपछि नारी गर्भरूप पूर्ण-घटलाई 'अन्नपूर्णा' भन्नुमा त्यो प्राचीन अर्थ छ ।

पूर्ण-घटको त्यो विचार सिन्धु सभ्यतामा कयौं रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् । अहिलेसम्म पनि यो हिमाली उपमहादेशमा जुनजुन नित्य र नैमित्तिक कार्यमा पञ्च पल्लवयुक्त पूर्ण-घटको उपयोग वा पूजा गरिन्छ ती सबैको मूल स्रोत सैन्धव युगको पूर्ण-घट र त्यस मानेमा गर्भवती नारीको सम्मान गर्नु हो । यही एउटा मात्र कुराले पनि सिन्धु सभ्यतामा नारीको सम्मान उच्च थियो भन्ने देखापर्छ ।

सिन्धु सभ्यता नष्ट हुनुको अथार्थ कारणबारे ठूला-ठूला विद्वानहरूबीच उत्तिकै मतभेदहरू छन् । त्यस विषयमा यहाँ ध्यान दिनु जरुरी छैन ।

त्यस्तै सिन्धु सभ्यताको नृवंशीय स्वरूपको पनि अन्तिम टुङ्गो लागि सकेको छैन । 'आर्य', 'असुर', 'दित्य', 'दानव' वा द्रविडमध्ये कुन जाति उपजातिको के कस्तो अस्तित्व सिन्धु सभ्यतामा थियो भन्ने पनि सरोकारको विषय होइन ।

सिन्धु सभ्यतामाथि वैदिक मन्त्रद्रष्टा देवजन र तिनका ऋषिजनले विजय पाएका हुन् । त्यो विजयपश्चात् वैदिक संस्कृतिको प्रारम्भ भयो । हुन त विद्वानहरूका भनाइअनुसार

सिन्धु सभ्यताको अन्त्य हुनेभन्दा कयौं शताब्दीपहिले ऋग्वेदका सूक्त र मन्त्रहरूका रचना हुन थालिसकेका थिए ।

सिन्धु सभ्यतामा नारीलाई सम्मानित ठाउँ प्राप्त थियो । यद्यपि समाज भने पुरुषप्रधान भइसकेको थियो । परिवारमा नारी गृह-स्वामिनी रहेकी अनुमान गरिन्छ ।

वैदिक सभ्यतामा नारीको स्थानका सम्बन्धमा निकै नै बढी लेख्न र भन्न सकिन्छ । एउटा उदाहरणलाई नै लिऊँ । ऋग्वेदमा मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरू १००२ रहुँदा नारी मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूका जम्मा २३ मात्र छन् । २३ मध्ये पनि उर्वशी, घोषा, इन्द्राणी, शची, वैश्वती यमी, लोपामुद्रा, विश्पला, श्रद्धाकामायानी, सुदेवी र सूर्या, सरमालाई सग्ला नारी अनि सिकता, सारप्राज्ञी, शिखण्डिनी, शश्वती, विवृहा, वाक, वसुक्रपत्नी, रात्री, दक्षिणा र जुहूहरू विचार मात्र अर्थात् अमूर्त अभिव्यक्ति मात्र हुन् भनी विद्वानहरूले अनुमान गरेका छन् ।

सिन्धु सभ्यताको १००० वर्षमा नारी कवयित्री-मन्त्रद्रष्टा ऋषिका भए भएनन्, यकिनसाथ भन्न सकिन्न ।

ऋग्वेदका मन्त्रद्रष्टा ती ऋषिकाहरू यथार्थ नारी थिए वा मन्त्रद्रष्टाले उपयोग गरेका प्रतीक-नाउँ भन्नेमा अन्योल छ । जसले ती सूक्त रचेका होउन् तिनले रचयिताको रूपमा नारी नाउँ प्रयोग गर्नु आवश्यक ठाने । त्यो वैदिक युग निश्चय नै आज पुरुषले नारीको र नारीले पुरुषको छद्म नाउँका उपयोग गरी आफ्ना निरर्थक कृति प्रकाशमा ल्याउने खालको थिएन नै ।

वैदिक मन्त्रद्रष्टा ती २३ ऋषिकाहरूमध्ये केहीलाई काल्पनिक भन्ने विद्वानहरू पनि देखिएका छन् । तिनका भनाइमा सत्यता छ भने पनि त्यस्ता सूक्तहरूले नारी, तिनका चिन्तन र व्यवहारलाई आफ्ना विषय बनाएकाले परिणाममा केही फरक पर्दैन - त्यस्ता सूक्तहरूबाट समेत नारीबारे जानकारी प्राप्त भएका छन् ।

‘भानु’ र मेरो पत्रकारिता

भवानी घिमिरे

हितीयक पत्रकारिताका सम्बन्धमा मेरा अनुभव, अनुभूतिका बारेमा बराबर मलाई प्रश्न गरिन्छ। यसबारे आफ्नो अनुभव आदि विभिन्न लेख रचनामा उल्लेख गरिसकेको हुँदा घरिघरि यही प्रश्न दोहोरिँदा मलाई फिँजोभैँ पनि लाग्छ। तर अनुभव र अनुभूति भनेको एक पटक आर्जन गरिसकेपछि, सधैं उस्तै रहिरहने कुरा होइन। यो ‘स्थिर’ नभएर परिवर्तनशील हुन्छ। तसर्थ मैले हिजो अभिव्यक्त गरेका विचार आजका सन्दर्भमा पनि परिवर्तनीय हुनसक्छ। यस दृष्टिले हेर्दा अनुभव र अनुभूतिलाई समयक्रममा पटक पटक व्यक्त गर्दा अनुपयुक्त हुँदैन। साहित्य, साहित्यिक पत्रकारिता र समग्र पत्रकारितामा लागेको भन्डै साठी वर्षको अवधि भयो। पचास-साठी वर्षको साहित्यिक पत्रकारिताको मेरो अनुभव, अनुभूति एक एक छिनमा वा एकदुई पृष्ठमा भन्न पनि गाह्रो छ। वास्तवमा यस्ता कुरा सम्बन्धित सम्पादकले सम्बन्धित व्यक्ति विशेषसँग अन्तर्वार्ताद्वारा फुत्काउन सक्नु नै उपयुक्त हुन्छ। तैपनि *शारदा* जस्तो गरिमामय पत्रिकाको तर्फबाट मसँग मेरा अनुभव र अनुभूतिबारे चासो राखिएको हुँदा आज दमको आक्रमणबाट नर्भिक अस्पतालमा शरण लिन आइपुगेको बखत डाक्टर र नर्सहरूको आँखा छलेर यो लेख्दैछु।

अनुभव र अनुभूतिको कुनै सीमा छैन। यो स्थिर पनि रहँदैन। र, स्थिर नरहने हुनाले नै नयाँनयाँ अनुभूति आर्जन गर्दै अनुभवका नयाँ क्षितिज उघार्दै साहित्यिक पत्रकारिताले क्रमशः समृद्ध हुँदै कालान्तरमा विकासको सर्वोच्च उचाइ प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ।

‘भानु’ ४३ वर्ष पुगेर वैशाख २०६४ देखि ४४ वर्षमा लाग्दैछ। ४३ वर्षको ‘भानु’को सङ्घर्षबारे मैले लेख्नुपर्दा अब आउने साहित्यिक पत्रिका र साहित्यकारहरूका लागि समेत असाध्य उपयोगी सामग्री हुने थियो। तर

अस्पतालको शैयामा अहिले म त्यो सम्भव देखिनँ । अहिलेलाई 'भानु'को प्रकाशन, सम्पादनका सन्दर्भमा केही अनुभवको सारसंक्षेप मात्र प्रस्तुत गर्न खोज्दैछु ।

- योजनाविहीन कुनै काम पनि आत्मघाती हुन्छ । त्यसमा पनि पत्रकारिताजस्तो सिर्जनशील काम भन्नु आत्मघाती हुन्छ । तसर्थ साहित्यिक पत्रकारिताको शुभारम्भ कसैले अचानक भावुकतावश गर्नु हुँदैन । कदापि भावुकतावश नै यसमा लागिएको छ भने आफ्नो जीवन समर्पण गरेर आफ्नो अध्ययन र योग्यता वृद्धि गर्दै यो क्षेत्रलाई उकास्नुपर्छ । मेरो जीवनको नियति यही हो ।

- साहित्यिक पत्रकारिताको प्रकाशन पक्ष/सम्पादक पक्ष हुन्छ । पहिले प्रकाशन पक्षमा उभिएर मात्र सम्पादन पक्षमा टेक्नुपर्छ । सम्पादन पक्षमा टेकेर प्रकाशन पक्षमा टेक्न उपयुक्त हुँदैन । सम्पादन पक्षमा धेरै फुई गरेर प्रकाशनबारे नसोच्ने हुँदा यसको नियमिततामा व्यवधान पुग्छ । यस कुरातर्फ सदैव सतर्क रहनुपर्छ । हरेक अड्क कुन रूपमा प्रकाशित गर्ने ? योजनाअनुरूप नै प्रकाशन योजना कार्यान्वित गरिनुपर्छ । पत्रिकाको औकात बढ्दै गएपछि रचना छाप्ने 'प्रेसर' औधि बढ्छ । त्यसमा होसियार हुनुपर्छ । राख्ने पर्ने आवश्यकिय रचनाबाहेक पक्षपाती भएर कुनै रचना राख्नु पत्रिकाको स्तरअनुरूप हुन्छ हुँदैन भन्ने ध्यान दिनुपर्छ । 'भानु'का विशेषाङ्कहरूमा मैले यस्तो धेरै 'प्रेसर' को सामना गर्नु पर्‍यो र परिरहेछ । तर औचित्य विचार नगरी र त्यस्तो औचित्य प्रमाणित नभईकन त्यस्ता प्रकाशित गर्ने काम जानीजानी मैले गरेको छैन भन्दा पनि हुन्छ । पाठकहरू अपेक्षाकृत धेरै बाठा भइसके । उनीहरू पत्रिका पढ्दा हरेक रचनाको स्तर विचार गर्न सक्ने भएका छन् । त्यसकारण उनीहरू सहजै सम्पादकका कमजोरीहरू पत्ता लगाउन सक्छन् भन्ने सोच्नुपर्छ ।

- कुनै पनि पत्रिकाको आर्थिक स्रोत एकदमै बलियो छ भनेर नहेरीकन पृष्ठको सङ्ख्या बढाउन मिल्दैन । विशेष कारणले पृष्ठ सङ्ख्या बढाउँदा क्षम्य हुन सक्छ

तर सामान्यता: पत्रिकाको पृष्ठसङ्ख्या निश्चित हुनुपर्छ, पत्रिकाको नियमितता निश्चित गरिनुपर्छ । जस्तो १ सय पृष्ठमा १० प्रतिशतले १० पृष्ठ विज्ञापन राख्न सुहाउँदो हुन्छ । विज्ञापन पाउन सकिन्छ भनेर जथाभावी असीमित हिसाबले विज्ञापन राख्न हुँदैन ।

- 'भानु'को आजीवन सदस्यको सूचीमा एक जना नाम चलेकै साहित्यकार मित्रको नाम उहाँकै सल्लाह सहमतिबमोजिम राखिएको छ । आजीवन सदस्यताको शुल्क उहाँले कहिल्यै 'दिन्न' भन्नुभएन र त्यस्तो भन्नुभएकै छैन । 'भानु'का बडेबडे विशेषाङ्कहरू उहाँले पढ्काइसक्नु भयो । उहाँबाट 'भानु'का निमित्त भनेर एक रुपियाँ पनि आजसम्म प्राप्त भएको छैन । पहिले कुरा गर्दा उहाँले म दुई चार दिनमै दिन्छु भन्नुभएको थियो । अहिले वर्षौं बितिसकदा पनि 'भानु'लाई नसम्झिनुभएको घटना छ । यो म कहिल्यै बिर्सिन्नँ । उहाँ साहित्यकार पनि हो, सम्पन्न साहित्यकार । हामीले अहिलेसम्म पनि उहाँको नाम सम्मानपूर्वक आजीवन खातामा राखेका छौं र उहाँलाई पत्रिका पठाउँदैछौं । उहाँको जय होस् पनि भन्न छाडेका छैनौं । एक दिन न एक दिन उहाँको मन 'भानु'प्रति फर्किन सक्छ भन्ने हाम्रो आशा, भरोसा रहेकै छ । कदाचित् उहाँको दिल फर्किएन भने पनि उहाँ 'भानु'को पाठक भइरहनु हुनेछ ।

- एक जना मेरै गाउँका धनाढ्य व्यापारी छन्, अहिले यो राष्ट्रकै गणनायोग्य उद्योगपति भएका छन् । मप्रति उनको सद्भावना र सहयोग पनि छ । पहिले उनको अवस्था दयनीय थियो । अहिले दुई चार ओटा 'कार' राख्नु उनका निमित्त सामान्य भएको छ । उनी विज्ञापनका निमित्त लाखौं रुपैयाँ खर्च गर्छन् तर टी.भी. र रेडियोमा मात्र । मलाई भन्छन्- 'साहित्यिक पत्रिकामा विज्ञापन दिएर के हुन्छ भवानीबाबु ?' म भन्छु- 'साहित्यिक पत्रिकामा विज्ञापन दिएर साहित्य सम्बर्द्धनमा मद्दत पुग्छ, मानिसको बौद्धिक चेतना उकास्नमा मद्दत पुग्छ, राष्ट्रको बुद्धि विवेक खोल्न मद्दत पुग्छ । राम्रो साहित्यिक पत्रपत्रिकामा विज्ञापनको आयु कम्तिमा एक सय वर्ष हुन्छ । दैनिकमा एक दिन, टी.भी. र रेडियोमा

पनि त्यही एक दिन ।' उनी पढेलेखेका उद्योगपति हुन्, एकदम विनम्र र शालीन छन्, अझ भनी सारै सभ्य छन्, तैपनि यो कुरा मैले उनलाई राम्ररी बुझाउन सकेको छैन । यति भए तापनि मसँगको हार्दिक सम्बन्धका कारण 'भानु'का निमित्त उनको योगदान छ । वर्षेनी उनले 'भानु'लाई केही न केही विज्ञापन सहयोग पुऱ्याएकै छन् ।

- एक जना मेरै गाउँका भलाद्मी छन्, राम्रो आयस्रोत भएका । पुँजीलाई आयस्रोतमा बढाउनका निमित्त मात्र प्रयोग गर्न उनी सारै सिपालु छन् । त्यो 'पुँजी' ज्ञानस्रोतका निमित्त पनि प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सोच्ने उनलाई फुर्सद हुँदैन । हरेक भेट हुँदा म उनलाई 'भानु'को आजीवन सदस्य बनिदिनोस् भन्छु । उनी कहिल्यै पनि 'हुन्छ' भन्दैनन् । हाम्रो कुरा खासा मिलेको छ । 'भानु'का ठूला विशेषाङ्क देखेर उनले एकान्तका क्षणमा मेरो धेरै पटक तारिफ गरेका छन् । तर उनले 'भानु'को सदस्य बन्ने कामचाहिँ कहिल्यै गरेनन् । हरेक पटक भेट हुँदा कुराचाहिँ भएकै छ, तर कामचाहिँ कहिल्यै हुँदैन । उनी आनन्दपूर्वक भन्छन्- 'म अर्को पटक भेट हुँदा तपाईंले भनेको काम गर्छु ।' म 'हुन्छ' भन्दै उनलाई हात जोडेर कोठाबाट बाहिर निस्कन्छु ।

- सम्पादकले पारिश्रमिक दिएन भन्ने गुनासो एकातिर छँदैछ, अर्कातिर सम्पादकले पत्रिका निःशुल्क बाँड्दा त्यही पत्रिका खुशीसाथ ग्रहण गर्ने चलन खूबै लोकप्रिय हुँदैछ ।

सम्पादकले लेखकलाई पारिश्रमिक दिनुपर्ने हो अवश्य, तर त्यसका पछाडि उसका अनेक विवशता छन् । त्यसरी पहिलो विवशता पत्रिका किनेर पढ्ने बानी नहुनु र भरसक फोकटमै पढ्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानु, साहित्यिक पत्रिकाहरूप्रति सम्बन्धित पक्ष (बिज्ञापनदाता, पत्रिका-पसले आदि) ले रकम तिर्न भरसक भुलाउनु वा सकेसम्म नतिर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानु । यसबाहेक प्रेसवालालाहरू साहित्यिक पत्रिकाहरूप्रति विश्वसनीय छैनन् । उनीहरू विश्वसनीय नहुँदा साहित्यिक पत्रिका उधारोमा थाप्न तत्पर हुँदैनन् । त्यसैले कागज पनि

किनै पर्ने हुन्छ, अर्को उपाय हुँदैन । ('पटके' - पत्रिकाले १०-२० प्रति पत्रिका लिएर जान्छन् र विज्ञापनको बील उठाएर रकम पचाउँछन् ।) विवशता नं. ४ मा जसोतसो कागजको व्यवस्था भएपछि 'भानु'जस्ता पत्रिकाप्रति श्रद्धा र सद्भावना राख्ने लेखकहरूले रचना दिन्छन् । यसरी छापिँदैछ 'भानु' । अहिले १ सय अङ्कसम्म यसरी नै छापिँदैछ । यसको अर्थ हामी बाँचेका त छौँ तर विवशताभित्र बाँचेका छौँ र आफ्ना लेखकहरूलाई आफ्नो विवशता बुझाउन बाध्य छौँ ।

- हाम्रो सरकार नेपाल सरकार होस् कि श्री ५को सरकार, पञ्चायती एकदलीय प्रजातन्त्र-पर जा तन्त्र होस् कि बहुदलीय प्रजातन्त्र, शाही प्रजातन्त्र होस् कि लोकतन्त्र होस् या भाषण छाँटेर नथाक्ने समावेशी गणतन्त्र, साहित्यिक पत्रिका त हिजो पनि उपेक्षित थियो, अहिले पनि यो उपेक्षित नै रहेको छ । लोकतन्त्रले पनि यसको उद्धार गर्न सकेको छैन । साहित्यिक पत्रकारिताका निमित्त मूल्याङ्कन गरेर अनुदान दिने परिपाटी (जे जस्तो भए पनि) सुरुसम्म भएको हो, सो परिपाटी अहिले लोकतन्त्रले रोकेजस्तै भएको छ ।

- साहित्यिक पत्रकारिताअन्तर्गत खाली साहित्यिक रचनाहरू कथा, कविता, निबन्ध, समालोचना आदि मात्र समावेश गरेर हुँदैन । ५१ प्रतिशत साहित्यिक रचना, अन्य ४० प्रतिशत विविध ज्ञानसँग सम्बन्धित सामग्री राख्नुपर्छ । त्यसो हुँदा साहित्यिक पत्रिकाको उपयोगिता भन् बढेर जानेछ ।

- मुख्य रूपमा राज्यले नीतिगत रूपमा नै साहित्यिक पत्रकारिताको आवश्यकता स्वीकारेर यसको सम्बर्द्धनका निमित्त सहायक भूमिका नखेलुन्जेल यसको युगानुकूल विकास सम्भव छैन ।

- नेपाल सरकारबाट अनुदान सहयोग वा पत्रिकाको निश्चित प्रति खरिद गरी विद्यालय, महाविद्यालय र पुस्तकालयलाई पठाउने व्यवस्था हुँदा यसको प्रकाशन सङ्ख्यामा पनि वृद्धि गर्न सकिनेछ ।

सबै अनुभव नकारात्मक छैनन् सकारात्मक पनि छन् । त्यही सकारात्मक अनुभवले हामीलाई ऊर्जा

दिएका छन्- प्रेरणाले पोषित गरेका छन्। नकारात्मक अनुभवले हामीलाई पाठ सिक्ने अवसर दिएका छन्- दुवैबाट हामीले शिक्षा र सामर्थ्य पाएका छौं। एक दुई अनुभवका उदाहरण अरू पनि छन्।

- एक जना मित्र छन्, साहित्यकार होइनन्, खासा साहित्यप्रेमी अवश्य हुन्। मैले एक दिन उनलाई भनें- 'तपाईं नियमित पढ्ने गर्नुहोस्, 'भानु'को एक वर्षे ग्राहक बनिदिनुहोस्।' त्यस बेला ग्राहक शुल्क साठी रूपैयाँ मात्र थियो। उनी मेरै टोलनजिक नेपाल बैंकका मेनेजर थिए। 'भानु'को खाता पनि त्यही बैंकमा थियो। तर उनले नकारात्मक जवाफ दिए- 'अरू कुरा भन्नुहोस् म मान्छु, नेपाली पत्रिकाको ग्राहक बन्न मलाई नभन्नुहोस्।' तर उनी नेपाली थिए, खाँटी नेपाली र उनको प्रथम भाषा पनि नेपाली नै थियो।

- एउटा अर्को अनुभव पनि छ, एक जना 'भानु'का आजीवन सदस्य सिक्किमको रानीपुलमा बस्दछन्। जागीरचाहिँ कोहिमाको नागाल्याण्डमा। उनी मेरो घर भद्रपुरमै आएर 'भानु'को आजीवन सदस्यमा आफ्नो नाम लेखाएर गए। त्यतिबाट पनि उनलाई चित्त नबुझेपछि म सिक्किम पुग्दा उनले हार्दिकतापूर्वक मलाई आतिथ्य प्रदान गरे। त्यहीँबाट पनि उनलाई मैले सिक्किम विशेषाङ्क प्रदान गरें। उनी अत्यन्त खुशी भए। भोजनका बेलामा उनले सोधे- 'आगामी हरिभक्त कटुवाल विशेषाङ्क कसरी छान्नुहुन्छ ?' मैले भनें- 'कुनै प्रायोजक खोज्नुपर्छ।' उनले एकै चोटमा भने- 'हरिभक्त विशेषाङ्क छान्न तपाईंले प्रायोजक खोजिरहनु पर्दैन, म भएँ।' साहित्यप्रति यही श्रद्धा र प्रेमले गर्दा भारतमै 'भानु'का उनी पहिलो संरक्षक भएका छन्। उनी साहित्यप्रेमी, साहित्यस्रष्टा पनि हुन् र हुन् सच्चा नेपाली। उनको नाम हो सी.पी. गिरी।

- जति जति सच्चा नेपालीहरू जन्मिनेछन्, नेपाली भाषाका पत्रपत्रिका खोजीखोजी पढ्नेछन्। नेपाली र अन्य भाषाभाषीका पत्रिकाहरू पनि रूचिअनुसार निस्कनेछन्।

- नेपाली भाषाभाषी बढ्दै नै जानेछन्, तिनका सन्तानहरू पढ्दै जानेछन्। तिनमा भाषा, साहित्यप्रति श्रद्धा प्रेम बढ्दै गयो भने नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको वर्तमान जे जस्तो कष्टप्रद भए पनि भविष्यचाहिँ यसका उज्यालो नै छ। म देख्दैछु, पाठकको सङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएपछि भोलि नेपाली साहित्यिक पत्रिकाको भविष्य सुरक्षित हुनेछ।

नेपाली साहित्यिक पत्रिकामा देशबाहिरबाट पारसमणि प्रधानले ठूलो मलजल गरेका छन्। सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर कोइराला, डा. तुलसीबहादुर क्षेत्री, काशीबहादुर श्रेष्ठ, काशीराज प्रधान, डा. इन्द्रबहादुर राई, डा. कुमार प्रधान, रामलाल अधिकारी, गुमानसिंह चामलिङको बिर्सी नसक्नु योगदान छ। डा. पवनकुमार चामलिङको योगदान पनि बिर्सन मिल्दैन।

देशभित्रबाट मोतीराम ऋद्धिबहादुर मल्ल, नारायण बाँसकोटा, भवानी भिक्षु, उत्तम कुँवरले आफ्नो पसिना पोखेका छन्। अहिले पसिना पोख्नेहरू नगेन्द्रराज शर्मा, रोचक घिमिरे आदि साहित्यिक पत्रकारिताको समृद्धिका निम्ति कार्यरत छन्। खुशीको कुरा के भने अहिले हाम्रा अग्रज ऋद्धिबहादुर मल्लका सन्तानका साथ केही उत्साही व्यक्तिहरू पनि यसका निम्ति अग्रसर भएका छन् र **शारदा**ले पुनर्जीवन प्राप्त गरेको छ। **शारदा** हामी नेपालीको एक ऐतिहासिक पत्रिका हो। यो बाँचिरहोस् - युगयुगान्तरसम्म, अनन्त अनन्तसम्म। मेरो सद्भावना, शुभकामना ! **शारदा**को अनुभव 'भानु'मा थपियोस्, 'भानु'को अनुभव अनुभूति **शारदामा** पोखियोस् ! सबै हाम्रा पत्रपत्रिकाहरूको अनुभव जोडियोस्, सबै सबै हाम्रा पत्रपत्रिकाहरू कालजयी बनून्, बज्रलेप होऊन् ! साहित्य, संस्कृति र चेतनाको ज्योति सल्काएर फेरि ज्योति नै बालिरहून् !

नर्भिक अस्पतालको शैयाबाट साहित्यिक पत्रकारिताका सम्बन्धमा अहिले यति मेरा अनुभव र अनुभूतिको पोको खोलेको छु।

बेड नं ६०७

गीता कार्की

गोंधुली रङ्गमा स्क्यानिङ भएर
बादलको पर्दाभित्र लुकेको
मधुरो घामको प्रकाशले
बेड नं. ६०७ को भयालमा उभिई
रोगी अनुहार निहाल्दै
प्रश्न गर्‍यो
तिमीलाई कस्तो छ ?

मेरा आँखा उसका आकृतिमा टाँसिए
मौन सुस्केराहरूले प्रतिप्रश्न गरे-
आज तिमी र मबीच के फरक छ ?
तिम्रो मस्तिष्क लोलाएजस्तै
तिम्रा पाइलाहरू निस्तेज भएजस्तै
मेरा नसा-नसाहरू खुम्चिएका छन्
तिमी लुक्ने त्यही बादलको रङ्ग र उदासी
एक्लोपन र दुर्बलता
मेरासामु फैलिएका छन् आकाशजस्तै
तिम्रो र मेरो हाल उस्तै छ आज

फरक भन्नु केवल
तिमी तत्काल अदृश्य हुँदैछौ
म दृश्यवत् छु अँध्याराहरूमा पनि...

भोलि तिमी र म
उस्तै चाँदीको दापभित्र रहने
टल्किएको तरबार हुनेछौं
भोलि बिहान हामी
वायुपङ्खी घोडा भएर आउनेछौं
के फरक छ हामीमा ?

जीवन भन्नु कहिले तिमी
कहिले म,

कहिले सडकको किनारमा पोखिएको अलकत्रा
कहिले पहाडको टाकुरामा फुलेको सुनाखरी
र कहिले,

भुँमरीमा अलमलिइरहेको धूलो

हामी निरन्तर यसरी नै यात्रा गर्छौं

कहिले यात्रामा संगै हुन्छौं

कहिले नितान्त एकलो

यति बेला म पनि

नितान्त एक्लएको छु- मेरो यात्रामा...

सबै भएर पनि कोही नभएजस्तो

सधैं हिँडेर पनि कहिल्यै नहिँडेजस्तो
धर्ती मै उभिएर पनि भूमिविहीनजस्तो

खै ! कसरी तिमीलाई सुनाऊँ मेरो कथा ?

मेरो मुटुको एक टुक्रा आज

अर्कै गोलार्द्धको यात्रामा छ

आज हामी

एक भएर पनि अलग छौं

गन्तव्य अनभिज्ञ छ

यात्रा निरन्तर

यात्रामा म एक्लो छु ...!

गजल

जति छिटो अवतरण, उति घटी क्षति
जति ढिलो अवतरण, क्षति बढी उति ।

पानी छिर्दा टाल्नेभन्दा, भाग्नेकै भीड बढी
डुब्नुअघि नै बचाउनु, सकिन्छ जे जति

जन्तीको लस्कर ठूलो, घट्छ मलामी जाँदा
फर्किन्छन् ती पनि त, जाँदैन कोही सती

हिजो उस्को, आज उस्को, भोलि हुने हो कस्को
आए जिते खोसे रमाए, काँ बिलाए कति

यात्रा सकिन्छ हरेकका, कुनै न कुनै मोडमा
अडोस् या हिँडोस् कोही, बदलिन्न बाटोको गति ।

राजेन्द्र थापा

अज्ञात रोग

सिर्जना शर्मा

स पटक नेताजीको भाषणको तयारी विशेष थियो । हिजो राती निक्कै अबेरसम्म बसेर सारथीले उनको भाषण लेखेका थिए । यही लिखित भाषणलाई नेताजीले कण्ठ पारेका छन् । अहिले उनी कोठाको भित्तामा जडित ऐनाअगाडि उभिएर अभिनयका साथ प्रस्तुतिको रिहर्सल गर्दैछन् । नेताजीको भाषण प्रक्रिया कहिल्यै यस्तो हुँदैनथ्यो । आजको यो तयारी कस्तो सम्बोधनका लागि हो, श्रीमतीलाई सोध्न करै लाग्यो । तर श्रीमतीको सोधाइको जवाफ उनले हल्का पारामै दिए— 'अहिले नै भन्नुपर्ने सबै थोक तिमीलाई ? भोलि टिभी हेर न ...'

आफना यी भनाइले श्रीमती ठुस्केभै लागेपछि नेताजीले बाँकी कुरा बताए— 'खास कुरा, अहिलेको बेलामा सामान्य भाषणले न ताली बज्छ, न त आफ्नो महत्व बढाउने गाली नै । जोडदार ताली वा सानदार गालीका लागि छुराजस्तो कुरा, गोलीजस्तो बोली, आकर्षक हाउभाउ सारा मिलाउनु पर्छ । यसकै लागि कसरत गर्दैछु ।...'

भाषणको रिहर्सल सकिएपछि नेताजी सुत्न गए । तर धेरै प्रयास गर्दा पनि निंदले पत्याएन । निदरीबिनाको ओछ्यान बिभाउन थालेपछि उनी जुरुक्क उठे र घरको छततिर लागे । जुनेली रात, आकाशमा चाँदनी बादलको पर्दा खोल्दै, बन्द गर्दै बैँसालुका ध्यानाकर्षणमा व्यस्त थिइन् । जुनकीरीहरू दिपावली मनाउँदै आकाशको मञ्चमा नाच देखाउँदै थिए । गाईनेखोला आफ्नो नामको पुष्टि दिँदै रमाइलो सङ्गीत सुनाउँदै थियो । ...

नेताजी मन गस्ड्गो भएका बेला प्रायः प्रकृतिका रमाइला दृश्यमा रम्ने गर्थे । तर आज भने यी कुरा सामान्य लागे । मनलाई भोलिको विशालसभाको सम्बोधनले तानिरह्यो । ...मन गद्गद् हुने क्षण त्यहाँ पो होला । आहा ! यो रात बितेपछि आउने समय त भोलि नै हो । ...सानातिना सभालाई सम्बोधन गर्न त आफनासामु राखिएको लड्डु खानुसरह हो । ...तर

भोलिको सम्बोधनमा त चारै दिशाबाट मानव समुद्र खनिने भएका छन् । यति ठूलो सभालाई सम्बोधन गर्ने अमूल्य मौका जो कोहीलाई मिल्दैन । आफूले पाएको विश्वासको मोल गतिलोसँग चुकाउनु पर्छ । ...नेताजी सोचमग्न हुँदै कोठातिर भरे ।

बिहान सबेरै निंद खुल्यो । बाथरूममा पसेर दाँत माज्नु थाले उनले । निकै बेर माँझे दाँत, टल्काउनु हैन । सोचमग्न हुँदाहुँदै समय गएको पत्तै भएन । बाथरूमबाट बाहिरिँदा चियाको मग कोठामा आइसकेको थियो । चियाको सुर्की लिँदै नेताजीले खाटको छेउमा राखिएको डायरी हातमा लिएर सरसर्ती पढे, फिस्स हाँसे र दड्ग पढे बोले- 'डचाङ् कि डचाङ् बोल्नुपर्छ ...। लोकतन्त्र आइसकेपछि पनि ढुलमुले कुरा किन गर्ने ? निरङ्कुश शासनका बेला त बोल्न डराइँनँ म । अहिले त वाक्-स्वतन्त्रता छ, जिब्रो चपाएर बोल्ने नेता हैन म ...। मभित्र जिउँदो साहस छ । ...जनताको पक्षमा बोल्न नेतालाई कुनै कुराको डर हुँदैन ।'

अपरान्ह आफूलाई आमन्त्रण गरेको समय छोपेर नेताजी टुँडिखेलतर्फ प्रस्थान गरे । आफू सवार चिल्लो गाडी सडकमा गुडेपछि उनको आँखामा एकपछि अर्को दृश्य दौडन थाल्यो ।

वर्षाको उर्लदो भेलजस्तो मानवसागर ! कहाँबाट कसरी आइपुग्यो यो सागर यहाँ ? सहरमा कर्फ्यूको आदेश छ । एम्बुलेन्सलाई समेत पास छैन । बाटोभरि बन्दुकधारी पुलिस छ्यापछ्यापती छन् । यो भीड भने अगाडि-अगाडि बढ्दो छ । हातमा हरियो पातसहितको एउटा डाँठलाई शक्तिशाली हतियार सम्भरेर हिँडेको यो मानव भेललाई न बन्दुकधारी पुलिससँग डर छ न कर्फ्यू वा आफ्नै ज्यानसँग ।

यो महासागरको स्वागतमा बाहिर निस्केका मान्छेलाई पनि डर-त्रास केही छैन । ती त आन्दोलनकारीको तीर्खा मेटाउन खानेपानीको व्यवस्था गर्दै सडकको दुई किनारमा सेवारत छन् !.... महिला पुरुष, बूढाबूढी तन्नेरी कोही छैनन् छुटेका । कोही छैनन् हच्केका । आकाश थर्काउने कति चर्का नारा-

'लोकतन्त्र, जिन्दावाद जिन्दावाद !
राजतन्त्र, मूर्दावाद मूर्दावाद ! ...'

हेदहिँदै आफूतिर सोभिएका बन्दुकलाई चुनौती दिँदै बार नाघ्यो जनसागरले ।

- हिपहिप हुर्रे !

- यो जीत कसको, जनताको ...।

निरङ्कुश शासकले हात उठायो, शिर नुहायो । जनआन्दोलन भाग-२ को दृश्य हो यो, सिनेमासरी आँखामा नाचेको ।

यही विजयी जनसमूहलाई सम्बोधन गर्ने अवसर प्राप्त छ नेताजीलाई आज ।

अङ्गरक्षकका साथ नेताजी स्टेजमा उक्लिए पछि उपस्थित गन्धमान्य व्यक्तिहरू स्वागतका लागि उभिए । चौरमा पलेटी कसी भाषण सुन्न बसेका महिला तथा सज्जन बृन्दहरू सलबलाउँदै नेताजीलाई हेर्न उत्सुक बने । नेताजीको स्वागतका लागि दर्शक पङ्क्तिबाट गडगडाहटको लामो ताली बज्यो । युवाहरू उत्तेजित हुँदै मुखले सिट्टी बजाउन थाले । कोही आवाज निकाल्दै कराउन थाले । यिनै आनन्दमय क्षणहरूबीच नेताजी स्टेजमा राखिएको सोफामा विराजमान भए ।

नेताजीले गौर गरेर सभा-कक्षतिर हेरे, ए भगवान् ! यो मेरो आँखाको भ्रम हो वा यथार्थ ?

जता हेर्नो मान्छे, जता हेर्नो भीड । चरैतिर मान्छेको अथाह समुद्र । आँखाको भ्रम मेटाउन नेताजीले आँखाको चस्मा फिके र कोटको खल्लीबाट रुमाल फिक्दै पुछे । ओहो, यो यथार्थ नै रहेछ ।

कार्यक्रम सुरु भयो । स्वागतको औपचारिकता पूरा गरेपछि बोल्ने पालो नेताजीको आयो । उद्घोषकले उनलाई सम्बोधनका लागि मञ्चमा निम्त्याए । माइकतिर जान नेताजी के उठेका थिए चरैतिरबाट उनीमाथि पुष्प-वृष्टि हुन थाल्यो । उनी गमक्क फुले, आहा !! कति राम्रा रङ्गीविरङ्गी सुवासमय फूल वर्षे ममाथि । देशको लागि लडेको मान्छे, देवतासरी हुन्छ भन्ने कुरा जनताले बुझेका रहेछन् । धन्यवाद आयोजकहरू ! धन्यवाद उपस्थित महामहिम महिला तथा सज्जन-बृन्दहरू !

नेताजीको भाषण सुरु भयो '...विषनागलाई नारायण अवतार मान्दै हामी सयौँ वर्ष यसकै पूजा-आजामा अलमल्लिरह्यौँ, विषनागबाट प्राप्त अज्ञानताको प्रसाद

ग्रहण गर्दै हामीले भाग्यलाई दोष दिइरह्यौं । ...समयले यो भ्रमको पर्दाफास गरेको छ ...। हाम्रा सम्पूर्ण चाहनाको भ्रूणहत्या गर्ने क्रूर शोषक-विषनागलाई अब जरैदेखि उखेलेर फाल्नुपर्छ, । यो निरङ्कुश हत्यारा विषनागको यहाँ नामोनिशान राख्नु हुन्न ...।' नेताजीका हरेक वाक्यसँगसँगै दर्शक पङ्क्तिबाट तालीको गडगडाहट आयो । तालीको चर्को ध्वनिले नेताजीको जोशलाई अझ बढी उचाल्यो । नेताजी हात ठड्याउँदै आफ्ना भनाइ अघि बढाउन थाले- 'विषनाग मानव संस्कृतिको महाकलङ्क हो । विषनाग देशको लागि खतरा हो । विषनाग देशवासीका लागि अभिशाप हो । आउनुस् ! हातमा हात मिलाऔं, साथमा साथ दिऔं, देवताको अभिनय गरेर नरबलि खाने गर्ने यो पापी विषनागको अवसान गरी छाडौं !...'

भाषणका वाक्य सकिन नपाउँदै तालीको गडगडाहटले वायुमण्डल ध्वनिमय भयो । समर्थनको यो अभिव्यक्तिले नेताजीका जीउमा जोशको रक्त सञ्चार गरायो । दिमाग चङ्गासरी लर्के पुच्छर हल्लाउँदै अकासिन थाल्यो ।

यति सुन्दर सौचमा मन अकासिएका बेला नेताजीको दृष्टि सडकको दाँया किनारमा थुप्रिएको भीडमा ठोक्किन पुग्यो । मानिसहरू हलभित्र पस्दै मुख बिगाउँदै फर्कदै थिए । भीडको अस्तव्यस्तताले मूलबाटोमा गुडिरहेका गाडीहरू रोकिए । यही मौका पारेर नेताजीले घाँटी तानेर भीडतिर हेरे । यहाँको दृश्य देखेर उनी नराम्रोसँग भस्किए र शीताङ्ग भए । यो दृश्यलाई ठम्याउन उनी अझ बढी तन्किए र आफ्ना चतुर आँखा चारैतिर घुमाए । तर यो दृश्य ...यो दृश्य ...के हो ? ओहो !! भीडबीचमा त आफ्नै बाबुको अनुहार मिल्ने टाउको पो फलिएको छ । उफ् !

- अनुहारभरि रगतै रगत
- आँठ स्वात्तै काटिएको,
- ठूटो नाकमुनि सेता दाँत किच्च डरलाग्दो,
- हात गोडा भाँचिएर टुक्राटुक्रा छरपस्ट ।

...साह्रै दुःखलाग्दो रूप । ...आँखाले दृश्य ठम्याउनै छोड्यो ।

हे राम !! कस्तो अशुभ । ठूटोभै टुक्रुक्क बसेको शरीर भने रातो कपडाले ढाकिएको रहेछ । त्यो

मृत शरीरलाई सेतो कपडाले छोपेका होलान् मान्छेले, रगतै रगतले रङ्गिएर अहिले तुलसरी रातो भएको छ ।

नेताजी बेचैन भए । टुक्रिएको शरीर हेर्दै रुनु वा त्यो शरीरलाई छुट्टिएको टाउकोसँग जोडेर सद्धे बनाउनु ? कुनै कुरा सम्भव थिएन । फगत दृश्य हेरेर दुःख व्यक्त गर्नु मात्र थियो विकल्प, उनले त्यही गरे । मुखबाट फुत्कन खोजेको शब्द घाँटीमै अड्कियो, भन्न सकेनन्- 'उत्ताउला मोरामोरी ...'

चोकमा उभिएको पुलीसले हात हल्लाएपछि ट्राफिक जाममा परेका गाडीहरू घारघार-घुरघुर गर्दै गुड्न थाले । नेताजी चढेको गाडी पनि गुड्न थाल्यो । विरक्तिएको मुस्लो ग्यास चिल्लो गाडीको बन्द भ्यालका सिसाहरू छेड्दै नेताजीको छातीमा पस्यो । उनको छाती उकुसमुकुस् भएर आयो । निस्सासिएर बेहोस हुँलाभै गरायो उनलाई । गाडी गुड्नासाथ नेताजीले झाइभरलाई आफ्नो सवारी घर फर्काउन आदेश दिए । के किन भनेर सोध्ने सोच-हिम्मत झाइभरमा थिएन । आदेशबमोजिम झाइभरले गाडी नेताजीको निवासतर्फ मोड्यो ।

यति ठूलो तयारी गरी सभालाई सम्बोधन गर्न हिँडेका नेता अनायास घर फर्केर आउँदा श्रीमतीले आश्चर्य व्यक्त गर्दै कारण सोधिन् । नेताजीलाई बोल्न मन थिएन । उनले थोरै शब्दमा आफ्नो कुरा सुनाए- 'नसा चुँडलाभै छाती दुख्यो । सभामा लड्ने डरले... घरै फर्के ।'

'अनि यति नराम्रोसँग छाती दुख्दा अस्पताल जानु पर्दैन ? हजूरको यही बानी मन पर्दैन मलाई । खबर मात्र दिनुभएको भए दलबल लिएर म आइहाल्यौं नि उतै । हिडिस्पोस् डाक्टरकहाँ । राजनीति गर्ने मान्छेलाई त आफ्नो ज्यानको पनि कति माया हुँदैन ।...' श्रीमतीले सहानुभूति पोखिन् ।

श्रीमतीका कुरा प्रायः काट्दैनथे नेताजी, तर आज भने एक कानले सुन्दै अर्को कानबाट उडाए ।

'केही बेर म आराम गर्छु, ठीक हुन्छ । डिस्टर्भ नगर्नु !' आदेश दिँदै ओछ्यानमा गएर पल्टे ।

राती निक्कै अबेरसम्म उनी छटपटाइरहे ।

यसै बेला कोठाको बायाँतिरबाट आवाज आएजस्तो लाग्यो उनलाई । सास रोकेर कान थापे । आवाज स्पष्ट सुनियो— 'विषनाग धोका हो, भ्रम हो । नरबलि खाएर जरजर भएको यो निर्मम-विषनाग मानव वस्तीका लागि महाखतरा हो । यसलाई पुजेर बस्नु पटक-पटक आफू भूलमा पर्नु हो । यसको पूजा-आजा र श्रृङ्गारपटारका लागि ढुकुटी सिध्याउनु आमाको छातीमा घुँडा टेक्नु हो ।...हामी सबै एकजुट भएर यो हत्यारा विषनागको अन्त्य गर्नुपर्छ । ...'

आवाज आई नै रहेको थियो, सुन्दा सुन्दा नेताजीलाई पट्यार लागेभन्ने भयो । उनले कोल्टे फेरे । एकैछिन केही आराम भएभन्ने भयो । तर तुरुन्त फेरि छटपटाहट सुरु भयो । उनी निंदलाई निम्त्याउने कोशिसमा थिए, फेरि दायाँतिरबाट आवाज आएजस्तो सुनियो । उनी ध्यान केन्द्रित गर्दै त्यो आवाज सुन्न थाले— 'विषनाग नारायणको प्रतीक हो । परम्परादेखि हामीले यसलाई पुज्दै आएका छौं । यी नारायणबिना राष्ट्रको रक्षा असम्भव छ । विषनाग राष्ट्रको अस्तित्व हो । यो भूमिको अस्तित्वको रक्षाका लागि विषनागको भूमिका अनिवार्य छ । ...कली-अवतारहरू यसको अस्तित्व समाप्त पार्न लागिपरेका छन् । विषनागको अन्त्य हुनु भनेको राष्ट्रको अस्तित्वको अन्त्य हो ।... खोपीमा सजाएर होस् वा आँगनमा ठड्याएर, यसको अस्तित्व बचाउनु हाम्रो परमधर्म हो ...'

दायाँ बायाँबाट आएका यी आवाजहरू सुन्दा-सुन्दा नेताजी अन्योलको रोटेपिडमा फनफनी घुम्न थाले । ...यही घुमाईले नेताजीलाई चक्कर लगायो । उपचारको लागि अस्पताल जाँऊ भन्ने श्रीमतीको पटक-पटकको अनुरोधलाई उनले पटकक सुनेनन् ।

दिउँसो त शरीर, मन प्रायः स्वस्थ नै रहन्छ । भाषण चर्काचर्का गर्छन् । तर रात परेपछि भने सोचको घट्टसँगै टाउको फनफनी घुम्न थाल्छ । यो घुमाइले उनलाई भाउन्न बनाउँछ । वाकवाकी लाग्छ । छाती दुख्छ । यस्तै अनेक हुन्छ ।

रोगनिवारणका निमित्त नेताजीको विशेष डाक्टरी जाँच भयो । तर रिपोर्टमा कुनै किसिमको स्वास्थ्य-समस्या नदेखिएपछि डाक्टरहरूले नेताजीलाई 'अज्ञात रोग' लागेको कुरा बताए ।

डाक्टरको कुराले श्रीमतीजीको सातो गयो । उपचार हुने रोग लाग्दा त किन पीर लिनुपर्छो ? तर यो अज्ञात रोग भनेको त बडो खतरनाक रोग हो । यसको त न औषधी-मूलो हुन्छ न निको हुने ठेगान नै । नेताजीको व्यथा निको पार्ने प्रयासमा झारफूक गर्ने धामी-भाँक्रीहरू पनि निवासमै पुगे । यिनीहरूले त देखाउन आउने जो कोहीलाई केही न केही त भनेकै हुन्थे तर नेताको रोगबारे भने केही बोल्न सकेनन् ।

नेताजीको रोग पत्ता लाग्न नसकेको कारणले श्रीमतीजीको मनमा भूकम्प गयो । उनले साह्रै विश्वास गरेको धामी-भाँक्रीसमेत रोग पत्ता लगाउन नसकी चुपचाप बसेकोमा नेताजीको व्यथा खतरनाक छ भन्ने अनुमानमा उनी विश्वस्त हुँदै आत्तिन थालिन् ।

श्रीमती आत्तिको देखेर नेताजी पगिएर र श्रीमतीको छातीमा टाउको राख्दै निरीह बालकभन्ने उनले भने — 'खास केही रोग लागेको छैन मलाई तिलोत्तमा । नेता हूँ, राष्ट्रको पीर त भैहाल्छ नि । ...'

नेताजीले अगाडि भन्दै गए— '...त्यस दिन भाषण गर्न जाँदा टुक्याइएको विषनागको सालिक देखेर आफ्नै बाबुको टाउको काटिएको जस्तो साह्रै नरमाइलो लागेर रुन मन लाग्यो र दिक्क लागी बाटैबाट फर्किएँ ।... विषनाग निर्दयी छ । सधैं त्रासमा बाँच्न बाध्य गराउँछ । हैकमभन्दा अलिकति तलमाथि हुँदा ज्यानै लिन फणा उचाल्छ । तर जे-जस्तो भए पनि त्यो एकताको प्रतीक हो । विषनाग परम्परा हो । परम्परालाई भत्काउँदा आफ्नै थाप्लामा ढुङ्गा भर्छ ...अनिष्ट निमित्तन्छ । ... यो विषनागलाई कुना लगाएर राखे के पो बिग्रदो हो ? तर यसलाई निष्प्राण पार्न साह्रै हतारिएर तन्नेरीहरू । ...यसको अन्त्यका पछाडि कुनै ग्रायण्ड-डिजाइन होला कसैको, किन बुभ्दैनन् कुरा अल्लारे केटाकेटीहरू ! ...निर्णय छिटो लिन यिनीहरूको स्वभावले मेरो छातीको नसा चुँडिन्छ । ...हुरी बगेतिर हेर्दा आफ्नै आँखामा छारो आँउछ, त्यसैले दिनभर एकथरी बोल्छु, तर कोठामा पसेपछि आफूले बोलेका धेरै कुरा आफैँलाई चित्त बुभ्दैन र बरबराउँछु । ...' एक छिन अडिएर रहस्यमय भाकामा उनले फेरि भने— 'बुभ्यी तिलोत्तमा, मत्ता विषनागलाई

डाँडो कटाए पनि हाम्रो रक्षाको लागि 'बेबी-विषनाग' थापना गर्न जरूरी छ ...।'

बोल्दाबोल्दै नेताजीका बाँकी शब्द घाँटीमै अड्किए । उनको आँखामा आँसु चुलिए । चस्मा उठाएर आँखाका आँसु पुछे । नेताजीको पीडामा श्रीमतीले सान्त्वनाका शब्द-मालिस गरिन्- 'धेरै चिन्ता नलिस्योस्, आखिर हुने हुनामी भै छाड्छ ।'

नेताजीको यस्तो अस्वस्थताको खबर पाएपछि घरमा भेट्न आउने कार्यकर्ताको मेला लाग्यो । आफूलाई बिरामी सम्झी यसरी मानिसहरू भेट्न आएकोमा नेताजीलाई मनमनै हिनता-बोध भएर आयो । उनी साँच्चै बिरामीजस्तै देखिए । आगन्तुकहरूले नेताजीलाई आ-आफ्नो सोच र ज्ञानअनुसार उपचारको लागि

थरीथरीका सल्लाह दिन थाले । कोही तुरुन्त उपचारको लागि विदेश जान भन्थे । कोही त्रिशूलबाबालाई हात देखाउन सल्लाह दिन्थे । नेताजीले स्थिर भएर केवल सबैका सल्लाह सुनिरहन्थे । पाहुनाको कुरोमा जवाफ दिने उनीसँग शब्द थिएन ।

यसैबीच कोही पाहुनाहरूले हतारिदै रोगको लक्षण सोधे- 'खास के हुन्छ नेताजीलाई ?'

तिलोत्तमाले नेताजीको रोगका केही लक्षण बताइन् । नेताजीको रोगको लक्षण सुनेपछि पाहुनाहरूले आत्तिएभैं भन्न थाले- '...ओहो ९९ ...नेताजीकै जस्तो लक्षण हाम्रा गाउँका मुखियाहरूलाई पनि देखिएको छ ...। सरुवा रोग पो हो कि यो ? बरबाद भो, सायद तिनीहरूलाई पनि यस्तै 'अज्ञात रोग' नै लागेको हो भने त ...।'

गीत

आँसुको गीत

प्रकाश रम्याली

ओभाएका छैनन् आँखा अभै कति रुने ?
आँसुसँग परेलीको गाजल कति धुने ?
अभै कति रुने ...
अभै कति धुने ...

हराएको विश्वास खोजें सम्बन्धको लागि
कतिञ्जेल चल्छ जीवन मुटु सापट मागी
आगोसँग डराएर पानी कति छुने ?
आँसुसँग परेलीको गाजल कति धुने ?

फुल्ने आखिर फूलै हुन्छ काँडा कहाँ फुल्यो
डुल्ने आखिर जूनै हुन्छ औँसी कहाँ डुल्यो
बिछोड हुँदा पराईको नजिक कति हुने ?
आँसुसँग परेलीको गाजल कति धुने ?

-तनहुँ

स्रष्टा समालोचक र समालोचक स्रष्टा भएर लेख्न सक्नुपर्छ

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान:

पाली साहित्यको समालोचना र निबन्ध विधाका वरिष्ठ स्रष्टा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले आफ्नो लेखनको थालनी कविताबाट गर्नुभएको थियो । वि.सं. २००२ मा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'उदय' पत्रिकामा छापिएको अश्रुधार कविता नै उहाँको प्रथम प्रकाशित रचना हो । २००८ सालमा 'भञ्ज्याङ्गिनरै' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरेपछि उहाँ निबन्ध र समालोचना विधामा केन्द्रित हुनुभयो । 'कवि व्यथित र काव्यसाधना' (२०१५), 'नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार' (२०३७), 'सिर्जनाको सेरोफेरो' (२०४०), 'कृति अवलोकन' (२०४९) र 'आरम्भअघिको शब्दहरू' (२०६४) उहाँका समालोचनाका पुस्तक हुन् ।

यसै गरी 'सालिक' (२०२६), 'अनाम सत्य' (२०४६), 'पाइला : आगतमा टेकेर' (२०४७), 'वाग्मतीको हरक' (२०५७) र 'समय सुनामी' (२०६३) उहाँका निबन्धसङ्ग्रह हुन् । 'नफर्कने ती दिनहरू' (२०५९) र 'जिन्दगीका टिपोटहरू' (२०६३) आत्मवृत्तान्त पुस्तकका स्रष्टा प्रधानले नेपाल भाषामा पनि 'भ्रीगु बाख्रँ साहित्य' (२०३४) र 'पला : चिं लिना' (२०५२) समालोचनासङ्ग्रह प्रकाशनमा ल्याउनुभएको छ । त्यस्तै 'साभ्ना समालोचना' (२०२५), 'कावागुचीको नेपाल बसाइ' (२०४६) र 'ए रिप्रेजेन्टेटिभ कलेक्सन अफ नेपाल भाषा पोएम्स्' (२०५७) उहाँका सम्पादित ग्रन्थ हुन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानका हरेक वाक्य बौद्धिक, गम्भीर र ओजपूर्ण हुन्छ । समालोचना होस् वा निबन्ध, उहाँ जुन विषयमा लेख्नुहुन्छ त्यसको केन्द्रमै पुगेर सेरोफेरो उतार्नुहुन्छ ।

यस्तै विशेषताका कारण अग्रज स्रष्टा मदनमणि दीक्षितले कृष्णचन्द्रका बारेमा लेख्नुभएको छ - 'लेख्दैमा हुँदैन, त्यसरी पो लेख्नु ! प्रत्येक वाक्य महाकाव्यका पङ्क्तिसरि छन् ।' तिनै स्रष्टा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानसँग साहित्यको सेरोफेरोमा केन्द्रित भई युवा स्रष्टा व्याकुल पाठकले गरेको भलाकुसारी यहाँ प्रस्तुत छ ।

तपाईंको बाल्यकाल निकै दुख र अभावमा बितेको पढ्न पाइन्छ। शारदा पाठकलाई छोटकरीमा बताइदिनु हुन्छ कि ?

त्यति बेला हाम्रो परिवार काठमाडौं र पाटनको सम्पन्न परिवारमा गनिन्थ्यो। तर बुबाको सनकी स्वभावका कारण छोटो समयमै सारा सम्पत्ति स्वाहा भयो। बुबाको तीन ओटा सोख थियो - मीठो खाने, राम्रो लगाउने र जुवा खेल्ने। राणाकालमा विभिन्न अवसर र कुनै खुशीघालीमा जुवा फुक्थ्यो। जुवा फुकेपछि घरमा बुबाको बास हुँदैनथ्यो। एक दिन उहाँले सारा सम्पत्ति र घरजग्गा जुवामा हार्नुभयो। त्यसपछि बसाइँ सर्नुबाहेक हामीसँग अर्को विकल्प रहेन। हामी काठमाडौंबाट वीरगञ्ज पलायन भयौं। चौध सन्तानमध्ये कोही वीरगञ्ज गयौं, कोही काठमाडौंमै मामाघरमा बसे।

छोटो समयको मात्र स्कुले-शिक्षा हासिल गर्नुभएको तपाईं अहिले साहित्यको यो उचाइमा पुग्नुभएको छ, यो कसरी सम्भव भयो।

हो, सारा सम्पत्ति गुमाएर वीरगञ्ज पुगेको हाम्रो परिवारले त्यहाँ पनि ठूलो आर्थिक अभावको सामना गर्नुपर्थ्यो। बुबाले मलाई वीरगञ्जको स्थानीय विद्यालयमा भर्ना त गरिदिनु भयो। तर मासिक दुई-तीन रुपियाँ शूल्क तिर्न पनि हम्मै पर्थ्यो। शूल्क तिर्न नसक्दा शिक्षकले साथीहरूका अगाडि व्यङ्ग्य गर्थे। त्यो थेग्न मलाई गाह्रो हुन्थ्यो। त्यसैले पढाइ छोड्नु म बाध्य भएँ। पढाइ बीचमै छोड्नुको कारण अर्को पनि छ - त्यति बेला भारतमा स्वतन्त्रता सङ्ग्राम चलिरहेको थियो। नेपालबाट पनि थुप्रै युवा-विद्यार्थी सीमावर्ती भारतीय सहरमा पुगी स्वतन्त्रता आन्दोलनमा सहभागी हुन्थे। म पनि त्यसमा सामेल हुन रक्सील, पटना पुगिरहन्थेँ। त्यसले पनि पढाइमा बाधा पुऱ्यायो। यिनै कारणले मैले औपचारिक शिक्षा ४ कक्षाभन्दा बढी हासिल गर्न सकिनँ।

मानिसमा इच्छा, अटोट र लगनशीलता भएमा औपचारिक शिक्षा कम भए पनि आफ्नो क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सकिन्छ भन्ने उदाहरण मलाई नै लिए पनि हुन्छ। ४ कक्षाभन्दा बढी पढ्न नसके पनि साहित्य र अन्य विषयमा पुस्तक खोजी-खोजी अध्ययन गर्न थालें। त्यसो त त्यति बेलाको ४ कक्षासम्मको

पाठ्यक्रम पनि निकै उच्चकोटीको थियो। सबै पाठ्यक्रम हिन्दी भाषामा थिए। स्कुलका महान् साहित्यकारहरूका रचना पाठ्यक्रममा राखिएका थिए। स्कुलमा अङ्ग्रेजी भाषा पनि पढाइ हुन्थ्यो र चित्रकला पनि सिकाइन्थ्यो। त्यसबाट पनि ममा साहित्यप्रति रुचि जाग्यो र जग बलियो भयो।

मेरा दाजु हृदयचन्द्र काठमाडौंमा मामाघरमा बस्नुहुन्थ्यो। उहाँ र मबीच खूब चिट्ठीपत्र आदानप्रदान हुनेगर्थ्यो। चिट्ठीपत्र साहित्यिक विषयमै केन्द्रित हुन्थ्यो। ती चिट्ठीहरूमा म विभिन्न हिन्दी कविताको नक्कल गरी कविता पनि पठाउँथेँ, दाजुले सच्याइदिनु हुन्थ्यो। वर्षको एक पटक उहाँ वीरगञ्ज आउनुहुन्थ्यो। त्यति बेला कोसेलीका रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक ल्याउनुहुन्थ्यो। उहाँकै सङ्गतले लेखपढ गर्नु मेरो लत नै बन्यो। एक पटक दाजुले ल्याउनुभएको शारदा पत्रिकामा उहाँको लेख पनि छापिएको देखेँ। त्यसबाट ममा एउटा इर्ष्या जाग्यो। दाजुको नाम छापिन्छ भने मेरो किन छापिँदैन भन्ने भावना उत्पन्न भयो। त्यसपछि लेख्ने र पत्रिकामा पठाउने क्रम सुरु गरें।

वीरगञ्जबाट काठमाडौं आएपछि पनि विद्यालय खोल्ने, पढ्ने पढाउने, पुस्तककालय खोल्नेजस्ता काममै सक्रिय भएँ। केही प्राथमिक विद्यालय खोलेर त्यसमै पढाउने काम गरें। पछि २-३ पटक प्राथमिक विद्यालयलाई गाभेर शान्तिनिकुञ्ज स्कुलको स्थापना गर्नुभयो। २००३ सालमा 'सन्देश गृह' को स्थापना गरी विदेशबाट पत्रपत्रिका ल्याउने र यहाँ वितरण गर्ने कार्यको थालनी गरें। त्यसै ताका विद्या मन्दिर पुस्तककालयको स्थापना पनि गरें। पुस्तककालयका लागि १४ दिनमै ५ हजार पुस्तक जुटाउन सफल भएँ। त्यति बेला पुस्तकालयमा राणा सरकारका जासूसहरूले निगरानी गरिरहेका हुन्थे। सन्देशगृहमा पनि जासूसहरूले आँखा लगाइरहेका हुन्थे। राणा सरकारविरुद्ध एक शब्द मात्र लेखिएका पत्रिका पनि जफत गरिन्थ्यो। अहिले बेलायती दूताबास रहेको स्थानमा अवस्थित हुलाक कार्यालयमा जफत गरिएका पत्रिकाको रास हुन्थ्यो। शिक्षा र ज्ञान फैलाउने अभियानमा लागेको मलाई राणा सरकारले

२००५ सालमा सुरक्षा कानूनअन्तर्गत पक्राउ गऱ्यो र म जेल परें। जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि मैले अध्ययन र लेखनलाई छाडिनँ। त्यसैले औपचारिक शिक्षा ४ कक्षा मात्रै पढे पनि साहित्यमा यो ठाउँसम्म आइपुग्न सकेको हुँ।

अधिकांश साहित्यकारले भैं तपाईंले पनि लेखनको सुरुवात कविताबाटै गर्नुभएको पाइन्छ तर कवितालाई निरन्तरता दिनुभएन नि।

मैले सर्वप्रथम लेखेको साहित्यिक विधा कविता हो र पहिलो प्रकाशित पुस्तक पनि कविताकै थियो। वीरगञ्जमा रहँदा बुबाले मलाई विहान सधैं तमाखु भर्न लगाउनुहुन्थ्यो। उठ्नासाथ त्यस्तो काम गर्न मलाई असाध्यै भर्को लाग्थ्यो। त्यही पीडा अभिव्यक्त गर्न मैले *हाय तमाखु* शीर्षकको कविता लेखें, त्यही नै मेरो पहिलो रचना थियो। भारतको वर्धामा गान्धी आश्रममा शिक्षक भएर जाँदा थुप्रै कविता लेखें। त्यहाँ रहँदा र पहिले लेखेका कविताहरूको संगालो 'भञ्ज्याङ्गनरै' २००८ सालमा कलकत्ताबाट प्रकाशित गराएँ। मेरो पहिलो प्रकाशित कविताचाहिँ बनारसबाट प्रकाशित हुने पत्रिका 'उदय' मा २००२ सालमा *अश्रुधारा* शीर्षकमा छापिएको थियो।

नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि शिक्षक भएर वर्धामा बस्न मन लागेन र काठमाडौँ आएँ। काठमाडौँ आएपछि पनि कविताहरू लेखें। नेपाली साहित्य परिषद्मार्फत बृहत् साहित्यिक गोष्ठीहरू आयोजना हुन्थे। २००४ सालमा भएको साहित्य सम्मेलनमा मैले मेरो *सेता रैं* शीर्षक निबन्ध सुनाएँ। आफूले आफ्नै मूल्याङ्कन गर्दा मलाई मेरो क्षेत्र कविता हैन भन्ने लाग्यो र २०१८ सालदेखि कविता लेख्न चटकै छाडेर निबन्ध र समालोचनातिर लागे।

हाम्रा केही साहित्यकार आफूले लेखेको मात्रै महान् देख्छन् त्यसमा केही संशोधन नै हुँदैन भन्छन्। तर म त्यसो मान्दिनँ। आफ्नो कमी-कमजोरी स्वमूल्याङ्कन गर्छु र जुन कुरामा चित्त बुझ्दैन, त्यसमा हातै हाल्दिनँ। मैले कथा पनि ५०/६० ओटा लेखेको छु तर ४/५ ओटाभन्दा बढी छापिनँ। कथा विधा पनि आफ्नो हैन भन्ने लाग्यो र निरन्तरता दिइनँ। मेरो लेखन-सुरुवातको बेला कविताकै हैकम थियो, त्यसप्रति

अनुराग र मोह थियो। सुनाउन र बुझ्न सजिलो भएकोले कविता लोकप्रिय हुनु स्वाभाविक हो। तर त्यसै समयमा मैले एक जना विदेशी विद्वान्को भनाई 'जुन साहित्यमा कविताकै मात्र बोलवाला छ, त्यसलाई कमजोर साहित्य सम्भन्नुपर्छ' भन्ने पढें। यिनै कारणले मैले कविता छोडेर पूर्ण रूपमा निबन्ध र समालोचनामा लागेको हुँ।

तपाईं मूलतः उपन्यास-समालोचनामा केन्द्रित हुनुहुन्छ। त्यस हिसाबले समसामयिक उपन्यास लेखन कस्तो पाउनुभएको छ ?

उपन्यास लेखनबारे कुनै जानकारी नभएकाले त्यसमा आफ्नै अधि सर्नुपऱ्यो भनेर २०१७/१८ सालदेखि खोजिएँ। त्यस क्रममा स्कुलबाट छुट्टी लिएर एक वर्षसम्म गोरखापत्रको फाइल पल्टाएँ। त्यति बेला 'गोरखापत्र'ले धारावाहिक रूपमा उपन्यास छापे हुनाले 'गोरखापत्र' महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामग्री बन्यो। त्यसपछि अर्को एक वर्ष राष्ट्रिय पुस्तकालयमा बिताएँ। खोजी र लेखनलाई निरन्तरता दिन सकेको भए उपन्यास-समालोचनाको पुस्तक २०२० सालतिर निस्कन्थ्यो तर घरायसी कारणले बीचमा सिलसिला टुट्यो र 'नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार' २०३७ सालमा मात्र प्रकाशित हुन सक्यो।

मेरो अहिलेसम्मको उपन्याससम्बन्धी खोजी र अध्ययनको आधारमा नेपाली उपन्यासको विकास क्रमिक रूपमा हुँदै आएको छ। नेपाली उपन्यासलाई नयाँ मोड दिने उपन्यासकारहरू वीपी कोइराला, लैनसिंह बाड्देल, दौलतविक्रम विष्ट हुन् भने विशाल काय उपन्यास लेखेर मदनमणि दीक्षित, भवानी भिक्षु लगायतले नयाँ आयाम दिएका छन्। त्यस्तै पछिल्लो समयमा ध्रुवचन्द्र गौतमले स्वैर-कल्पना, श्याम-व्यङ्ग्य र नयाँ-नयाँ प्रयोग गरेर नेपाली उपन्यासको उचाइ बढाएका छन्। पछिल्लो समयमा गोविन्दराज भट्टराई, कृष्ण धरावासीहरूले नेपाली उपन्यासमा नयाँ धारको सिर्जना गरेका छन्।

हरेक साहित्यकार अध्ययनशील हुनु आवश्यक छ। अझ समालोचना र निबन्ध लेख्ने व्यक्ति अधिक अध्ययनशील हुनु अत्यावश्यक छ। तपाईंका रचना

पढ्दा पनि अध्ययनशीलता देखिन्छ । अध्ययनका लागि दिनमा कति घन्टा छुट्याउनुहुन्छ ?

म कुनै पनि काम योजना बनाएर गर्दिनँ । अध्ययन पनि त्यस्तै हो । दिनमा यति नै घन्टा पढ्छु भनेर समय छुट्याउने गरेको छैन । कुनै कुरा लेख्नु छ भने त्यससँग सम्बन्धित ग्रन्थहरू खोजेर पढ्छु । धेरैजसो सन्दर्भ ग्रन्थहरू आफैसँग छन्, नभएका साथीभाइ र पुस्तकालयको सहयोग लिएर पढ्छु ।

मलाई जुन कुराले छुन्छ, मनमा एउटा भिल्का उत्पन्न हुन्छ । त्यसपछि उक्त विषयको सेरोफेरो खोज्न थाल्छु र अध्ययनमा बस्छु अनि मात्र लेख्न थाल्छु । अध्ययन नगरी र सम्बन्धित विषयको सेरोफेरो समावेश नगरी निबन्ध होस् वा समालोचना, परिपक्व हुन सक्दैन । म जहिले पनि निजात्मकता, चिन्तन र वैचारिकता तीन कुरालाई ध्यानमा राखेर लेख्छु । निजात्मकता भन्दैमा आफ्ना व्यक्तिगत गन्थन लेखेर मात्र भएन । निबन्धकारले आफ्नो सुख दुःखको सामाजिकीकरण गर्न सक्नुपर्छ । मेरो दुःखमा तपाईंको दुःख आउनु पर्‍यो अनि मात्रै रचना शाश्वत हुन्छ ।

तपाईंको लेखपढको समय कुन हो ?

लेख्ने काम प्रायः बिहान गर्छु र पढ्ने कामचाहिँ दिउँसो । कहिलेकाहीं अधुरा लेखन पूरा गर्ने काम पनि दिउँसो गर्छु । यति बेला यही काम गर्छु भन्ने निश्चित समयतालिका भने छैन ।

तपाईंको लेखन गहन हुन्छ, बौद्धिक हुन्छ र परिमार्जित हुन्छ । एउटा रचना छिटोमा कति र ढिलोमा कति दिनमा टुङ्ग्याउनु भएको छ ?

तपाईंले ठीक भन्नुभयो, म लेखनमा परिस्कार र परिमार्जन चाहन्छु । साहित्य भनेको बजारमा किन्ने चना र आज पढेर भोलि फाल्ने अखबार हैन । त्यसैले साहित्य परिपक्व र परिमार्जित हुनै पर्छ । जे भन्न खोजेको हो, त्यो सटिक रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्छ । वैचारिक स्पष्टता र भाषामा नौलोपनका लागि एउटै रचनालाई धेरै पटक पुनर्लेखनको आवश्यकता पर्छ । मैले पनि एउटा निबन्धलाई तीन पटकसम्म पुनर्लेखन गरेको छु । साधना राम्रो भएन भने साध्य राम्रो हुँदैन ।

त्यसैले एउटा रचना सिर्जना गर्न वर्षौं पनि लाग्न सक्छ । निबन्धमा आफ्नै भाषाशैली चाहिन्छ । नेपाली साहित्यमा ४/५ जना साहित्यकारका मात्रै आफ्नै भाषा छ । अन्य निबन्धकारमा त्यस्तो खूबी नपाइनु अध्ययन र परिमार्जनको कमी भएकाले हो । मैले एउटा निबन्ध छिटोमा तीन दिनमा टुङ्ग्याएको छु । त्यो निबन्ध गौतमको चिन्ती अशोकलाई हो । भारतले नेपालमा नाकाबन्दी लगाएको बेला लेखेको त्यस निबन्ध निकै चर्चित पनि भयो ।

तपाईंका केही रचना राजनीति केन्द्रित पनि छन् । एउटा लेखकले राजनीतिप्रति कस्तो दृष्टि राख्नुपर्छ ?

राजनीतिज्ञ-साहित्यकार थुप्रै छन् । साहित्यकार भईकन राजनीतिमा लाग्ने पनि थुप्रै छन् । तर म त्यस्तो हैन । हरेक क्षेत्रको केन्द्रमा राजनीति हुने भएकोले हामी चाहेर पनि यसबाट अलग हुन र भान्न सक्दैनौं । साहित्यमा राजनीति प्रत्यक्ष आउनु हुँदैन, अप्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक विकृति र विसङ्गति उजागर गर्न सक्नुपर्छ । समसामयिक जीवनप्रति जागरुक लेखक छ भने उसको लेखनमा राजनीति कुनै न कुनै रूपमा आएकै हुन्छ । तर साहित्य सामयिक भईकन शाश्वत हुनुपर्छ । त्यसो भएमा मात्र रचना कालजयी हुन्छ, नत्र अखबारी लेखन जस्तो त्यसको आयु एक दुई दिनको मात्र हुन्छ । त्यसैले यस कुरामा लेखक जहिले पनि सचेत हुनुपर्छ ।

विश्वसाहित्यको तुलनामा नेपाली साहित्य निकै पछाडि छ भनिन्छ । के यो साँचो हो ?

विश्वसाहित्यको तुलनामा नेपाली साहित्य कमजोर रहेको भन्ने भनाइ असत्य हैन । हाम्रो साहित्यको इतिहास जम्मा ७० वर्षको मात्रै छ । तर रेनेसाँपछि मात्र गणना गर्ने हो भने पनि युरोपेली साहित्यको इतिहास सयौं वर्षको छ । त्यो साधना र उचाइसँग हामीले तुलना गरेर हेर्नु हुँदैन । हरेक देशको आ-आफ्नै विशेषता भएजस्तै साहित्यको पनि आफ्नै विशेषता हुन्छ । हरेक वस्तुको गर्व गर्ने आ-आफ्नै मान्यता र उचाइ हुन्छ, त्यसलाई तुलना गरेर हेर्नु हुँदैन । तर हामीले हाम्रो साहित्यको स्तर र उचाइ बढाउँदै लैजानु पर्ने आवश्यकता भने छ ।

स्रष्टा स्वयम् समालोचना हुँदाका सजिला अफ्टयारा फाइदा बेफाइदा के छन् ?

हरेक स्रष्टा समालोचक र हरेक समालोचक स्रष्टा भएर लेख्न सक्नुपर्छ । त्यसो भएमा मात्र उसको रचना बढी छोड्ने हुन्छ । समालोचकीय आँखा नभई कुनै पनि स्रष्टाले समाजको समालोचना गरी समाजको विकृति, विसङ्गति उजागर गर्न सक्दैन । समालोचकीय आँखा नभई लेखकले समाजलाई राम्ररी बुझ्न सक्दैन । समाजलाई नबुझिएको लेखन जीवन्त बन्न सक्दैन । यसै गरी समालोचकमा पनि सिर्जनात्मकता नभएमा उसको लेखन यान्त्रिक र शास्त्रीय पाराको हुन्छ । कोरा सैद्धान्तिक र सिद्धान्तवादी हुनबाट बच्ने हो भने समालोचकले सिर्जनात्मक दृष्टि राख्नु पर्छ । मेरा प्रत्येक निबन्धमा समालोचकीय हेराइ छ, प्रत्येक समालोचनामा सिर्जनात्मक संवेदनशीलता छ । कतिपय लेखकहरू आफ्नै मात्र रचना राम्रा, त्यसमा कुनै परिस्कार परिमार्जन हुन सक्दैन भन्ने अडान राख्छन् । यसो हुनुमा लेखकमा समालोचकीय दृष्टिकोण नहुनु नै हो । यसै गरी कतिपय समालोचकमा बढी यान्त्रिकता पाइन्छ । सिर्जनात्मकताको कमीले त्यसो भएको हो । समालोचक र निबन्धकार भएकोमा मैले एक अर्को विधालाई फाइदै पुऱ्याएको पाएको छु ।

लेखेर बाँच्ने अवस्था नेपालमा कहिले आउला ? त्यसका लागि के गर्नुपर्ला ?

यही अवस्थाले त अबको ५० वर्षमा पनि लेखेर बाँच्न सक्ने अवस्था नेपालमा आउन मुस्किल छ । सरकारले साहित्यलाई अभै अनुत्पादक मानिरहेको छ । लेखकहरू जीविकोपार्जनका लागि एउटा क्षेत्रले नपुगेर अनेक काममा अल्झिनु बाध्य छन् । यस्तो स्थितिमा लेखन पेशा बन्न असम्भव छ । हामी कहाँ लेखेर बाँचेका भनेका एक जना डायमनशमशेर राणा मात्र हुनुहुन्छ । उहाँका उपन्यास पनि विदेशी भाषामा अनुवाद नभएका भए यो स्थिति आउने थिएन ।

लेखन व्यवसाय हुनका लागि क्रयशक्ति, शैक्षिकस्तर र साहित्यिक रूचि बढ्नु आवश्यक छ । यी कुराको वृद्धिका लागि सरकारले नै वातावरण सिर्जना गरिदिनु पर्छ अनि मात्र लेखेर लेखक बाँच्न सक्ने वातावरण

बन्न सक्छ । तर त्यसखाले वातावरण बन्न अभै दशकौँ कर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ ।

भाषा-साहित्य र कला-संस्कृतिको उत्थाननिमित्त स्थापित नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान विगत डेढ वर्षदेखि नेतृत्वविहीन छ र त्यहाँबाट कुनै पनि प्राज्ञिक काम हुन सकेका छैनन् । यसले भाषासाहित्यको विकासमा कस्तो असर पुऱ्याएजस्तो लाग्छ तपाईंलाई ?

प्रज्ञा-प्रतिष्ठान अहिले मुर्दाघरजस्तो भएको छ । अस्वस्थ राजनीतिक प्रतिस्पर्धाको सिकार प्रज्ञा-प्रतिष्ठान पनि बन्न पुग्यो । अहिले प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्वर्ण जयन्ती परेकोमा नेतृत्वविहीनताका कारण त्यो कार्यक्रम पनि मनाउन सकिएन । कयौँ लेखकका पुस्तक छापिने क्रममा रहेकोमा त्यो पनि रोकिएको छ । बिरामी लेखक, साहित्यिक पत्रकार आदिलाई निश्चित रकम उपलब्ध गराइँदै आएका मा त्यसको क्रम पनि ठप्प भएको छ । यस हिसाबले साहित्य-कलाको क्षेत्रमा ठूलो क्षति पुगेको छ ।

तपाईंका भावी योजना के छन् ? नयाँ पुस्तक आउँदैछन् कि ?

म कुनै पनि कुरा सोचेर, योजना बनाएर गर्दिनँ । त्यसो गरेमा जीवन यान्त्रिक भएजस्तो लाग्छ मलाई । लेख्ने, पढ्ने र बोल्ने काममै व्यस्त छु, सोच्ने फुर्सिँदै पाएको छैन । भर्खरै रत्नपुस्तक भण्डारबाट 'आराम्भअधिका शब्दहरू' प्रकाशनमा आएको छ । नयाँ पुस्तकको योजना अहिलेलाई बनाएको छैन ।

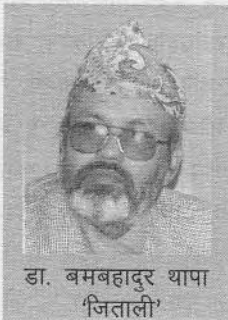
साउन २९, २०६४
प्रधान निवास, ताहचाल

-प्रस्तुति : व्याकुल पाठक

नीति, औचित्य र मर्यादावादी लेखनाथ

डा. बमबहादुर थापा
'जिताली'

हाँ नैतिकता र औचित्य हुन्छ, त्यहाँ मर्यादा रहन्छ। पश्चिमबाट आएको 'क्लासिजम्' शब्दका निम्ति नेपाली र हिन्दीमा शास्त्रवाद, उदात्तवाद, कुलीनवाद, मर्यादावाद, परिष्कारवाद, शास्त्रीयतावाद, अभिजात्यवाद आदि शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ। यिनमा सबैभन्दा उपयुक्तचाहिँ मर्यादावाद हुन्छ। त्यस्तै अङ्ग्रेजीको 'रोमान्टिसिज्म्' शब्दको पर्यायका रूपमा स्वच्छन्दतावाद, रोमान्सवाद र रुमानीधारा वा मान्यताजस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन् तर नेपालीमा 'उदारतावाद' भन्नु सबभन्दा उचित हुन्छ। प्रा. जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठीका मान्यतामा 'मर्यादावादी' शब्दले मात्र क्लासिकल कवि र कविता दुवैको समग्र रूपमा उपयुक्त परिचय दिन सक्छ।

यस अर्थमा लेखनाथलाई 'मर्यादावादी' कवि मान्नु बढी अर्थपूर्ण हुन्छ। उनी मूलतः मर्यादावादी कवि हुन्। मर्यादावादी कविको मूल विशेषता नै नैतिकता र औचित्य हो। नीतिले मानिसलाई सत्मार्गमा अधि बढाउँछ। लेखनाथमा यही नैतिकपन प्रचुर मात्रामा पाइन्छ। नैतिक दृष्टान्तका कवि लेखनाथ नैतिक उपदेशलाई अनेक उदाहरणद्वारा उदाङ्गो पार्न सिकाले छन्। यसको उपयुक्त उदाहरण उनकै 'नैतिक दृष्टान्त' कवितामा पाइन्छ -

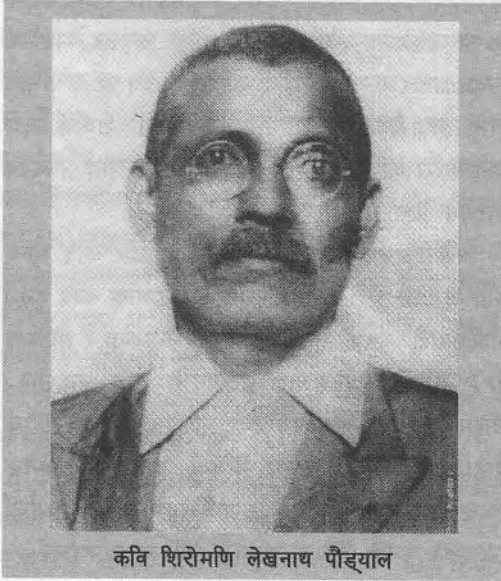
गरदैँन ठुलो व्यक्ति, मर्यादा-स्थिति लंघन।

बसेको छ महासिन्धु, सीमा-बद्ध बनीकन ॥२॥

लेखनाथका अन्य रचना र कविता-कृतिमा पनि नीति, मर्यादा र औचित्यका विशेषता रहेका छन्। यसबाट के स्पष्ट भएको छ भने नीतिवाद, मर्यादावाद र औचित्यवादबीच पारस्परिक सम्बन्ध रहेको छ।

कविशिरोमणि लेखनाथले उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, दृष्टान्त आदि अनेक अलङ्कारको समुचित प्रयोग गर्ने हुँदा अलङ्कारवादीजस्ता देखिए तापनि औचित्यमा आधारित अलङ्कार-प्रयोगले गर्दा यथार्थमा उनी

औचित्यवादी नै हुन् । लेखनाथ स्वयम्ले 'म औचित्यवादी हुँ' भनेका छन् । उनी के भन्छन् भने साहित्यका जुनसुकै तत्वको प्रयोग गर्दा पनि आफूले गरेको प्रयोग उचित छ, कि छैन भनी औचित्यप्रति ध्यान दिनुपर्छ । आफूले गर्न आटिको काम, लेख्न थालेको लेख, रचन खोजेको कविता, दिन लागेको अभिव्यक्ति आदि सबै कुरा उचित हुन् कि होइनन् भनेर सोच्नुपर्छ । कविता रचना गर्दा भाषा, भाव र विचारको औचित्य, देश, काल र परिस्थितिको औचित्य, पद, वाक्य, अर्थ आदि २७ ओटा औचित्यका आधारमा कविताका सम्पूर्ण तत्वको अनुचित संयोजन गरियो भने रस त्यहीँ रसाउँछ, अलङ्कारको

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल

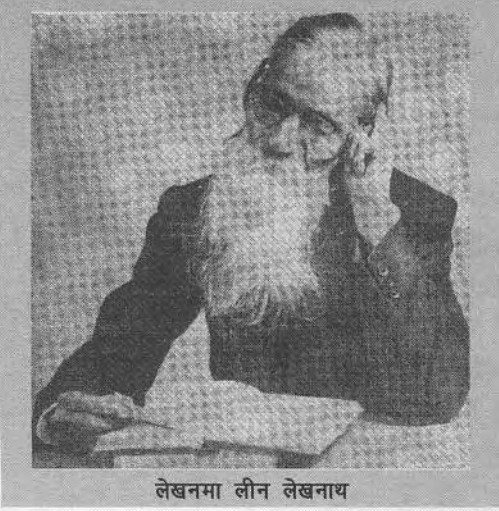
चमत्कार त्यहीँ उत्पन्न हुन्छ, पदलालित्य त्यहीँ उदाउँछ अनि ध्वनि पनि त्यहीँ समाविष्ट हुन आउँछ । यसरी भएभरका साहित्यिक तत्वहरू स्वतः मिलेर आउनुको कारण आचार्य क्षेमेन्द्रको औचित्यवादमा आस्था हुनु हो ।

क्षेमेन्द्रको औचित्यवादी प्रणालीको प्रभाव परेका लेखनाथ जहिले पनि औचित्यप्रति ख्याल राख्ने हुनाले उनका कवितामा रस, ध्वनि, गुण, अलङ्कार आदिको उचित प्रयोग पाइन्छ - जसको प्रमुख आधार औचित्य नै हो । यसर्थ उनी औचित्यवादी हुन् । उनका कविताभित्र

औचित्य र नैतिकतामा आधारित मर्यादावादी चिन्तन संगसंगै आएको हुन्छ, किनकि उचितता नै नैतिकता हो भने अनुचितता अनैतिकता हो । यसबाट के स्पष्ट भन्न सकिन्छ भने लेखनाथका कवितामा नैतिकता र औचित्यको समुचित संयोजन पाइन्छ । यही विशेषताले उनी नीति र औचित्यमा आधारित मर्यादावादी कवि ठहरिन्छन् ।

औचित्यवादका सापेक्षतामा लेखनाथको व्यक्तित्व मर्यादित छ । वास्तवमा पूर्वीय साहित्य चिन्तनका परम्परामा अधिकांश आचार्यहरू कुनै न कुनै प्रकारले औचित्यप्रति सचेत देखिन्छन् । नीति र गुण, ध्वनि, रस, वक्रोक्ति र अलङ्कारमा औचित्य वा प्राणतत्व मान्ने आचार्य, क्षेमेन्द्र (एघारौँ शताब्दीका) हुन् । उनले आफ्नो 'औचित्य-विचारचर्चा'मा औचित्य छैन भने त्यसमा प्रयुक्त सम्पूर्ण साहित्यिक तत्वको महत्त्व र अस्तित्व अस्ताउँछ भन्दै औचित्यको सर्वोपरितालाई औल्याएका छन् । उनका विचारमा उचितपना औचित्य हो, जहाँ जस्तो हुनुपर्छ त्यस्तै हुनु र जे हुनुपर्ने हो त्यही हुनु उचित हो । पद, वाक्य, रस, गुण, प्रबन्ध, अलङ्कार अनि देश, काल, परिस्थिति तथा स्वभाव र विचार आदिमा प्रयुक्त औचित्यका सत्ताईस भेद आचार्य क्षेमेन्द्रले टङ्कारो देखाएका छन् - जसको प्रभाव लेखनाथका रचनामा पाइन्छ ।

यथार्थमा कवि लेखनाथ क्षेमेन्द्रबाट अत्यन्त प्रभावित छन् जुन प्रभाव औचित्य-धारणा, नीतितत्व र सरल, मनोहर मर्यादावादी शैलीमा आधारित छ । साहित्यका समीक्षक र स्रष्टा क्षेमेन्द्रका संयुक्त प्रभावमा लेखनाथ देखिएका छन् । उनले आफ्ना 'ऋतुविचार', 'बुद्धिविनोद', 'सत्य-कलिसंवाद', लालित्य' प्रथम भागजस्ता नीतिपरक प्रबन्धरचना र कविता सङ्ग्रहका भूमिकामा क्षेमेन्द्रको 'औचित्य-विचारचर्चा'बाट सूक्तितानां प्रतिभानाञ्च...' सूक्ति बारम्बार छन्द उद्धरण गरेका छन् । छन्द र शैलीको औचित्यलाई नीतिकार कवि-काव्यकार लेखनाथले पूरा अङ्गीकार गरेका छन् अनि ध्वनि-अलङ्कारको चमत्कार पनि देखाएका छन् । उनले औचित्यपूर्ण भावप्रतिको आकर्षणलाई निम्नलिखित पद्यले छर्लङ्ग पारेको छ -

लेखनमा लीन लेखनाथ

मिलेका छन् मात्रा लघु, गुरु, मिलेको छ विरती
सबै छोटो लामा लय-मिलित छन् छन्द अझ ती
मिलेको शैली त्यो, मिलित पद-विन्यास रचना
अमिल्दो निस्कन्थ्यो कसरि उसको काव्यकलना ?
(तरुण-तपसी, श्लोक १७:७)

नयाँ राम्रा-राम्रा अगणित अलङ्कार उसमा
पदैपिच्छे बग्दो ध्वनिकृत चमत्कार-सुषमा
चिरस्थायी भावोदय छ भरिलो, छैन कटुता
कठै ! कसले जान्ने प्रथम कविको काव्य-पटुता

(ऐ. श्लोक १७:८)

इन्द्रबहादुर राईद्वारा प्रस्तुत 'टिपेका टिप्पणीहरू' को लिखित अन्तर्वार्ताबाट पनि औचित्यप्रति लेखनाथको आकर्षण र सृजना-प्रक्रियाको सचेतता स्पष्ट हुन्छ। वास्तवमा लेखनाथ सोची-बिचारी शब्द, उक्ति र सूक्तलाई सकेसम्म केलाएर धैर्यपूर्वक प्रस्तुत गर्ने परिष्कार तथा परिमार्जनप्रति दत्तचित्त कवि हुनाले देवकोटाभै उनी अवचेतनको इसारामा नबहकिएर अवचेतनको स्फुरणलाई सचेत मनद्वारा अङ्कली-अङ्कली प्रस्तुत गर्ने नीति र औचित्यमा आधारित मर्यादावादी कवि मानिएका छन्। यस अर्थमा लेखनाथ नीतिचेतना, औचित्यसाधना, मर्यादापालना र कमनीय कला-कौशलका सर्वोत्तम कवि ठहरिएका छन्।

गजल

तिम्रो खोजी

-उमेश राई 'अकिञ्चन'

अधुरो कथालाई कस्ले आफ्नो पाऱ्यो हजुर
मनैभिन्न फुल्ने फूल कस्ले अन्त साऱ्यो हजुर ।

बगिदिने खोला रै'छ जीवनको कहानी यो
आफैलाई छोपिदिने हुस्सुको बिहानी यो ।
मुटुको रङ्गले नै तिम्रो नाम लेख्न खोजें
बादल बनी उडिदियौ पहाड बनी भेट्न खोजें ॥

जिन्दगी आँसु रै'छ मैले अब बुझिसकेँ
घुम्दै फिर्ने वसन्तलाई तिमी हौ कि सोधिसकेँ ।
तिमी हौ सुखी बादल जहाँ-जहाँ उडे हुन्छ
धर्तीको माया भए सम्झी कहिले रुझे हुन्छ ॥

-विराटनगर

एउटा अशान्त अन्धकार

-विप्लव ढकाल

मेरो छालामा
किन यसरी
सहस्र अग्निका लप्काहरू नचिरहेछन्
थाहा छ तिमीलाई ?

किन रात परेपछि
माउसुलीले मेरो कान चाट्छ
र सर्पहरू

तिघामा लपेटिन थाल्छन् ?
किन हजारौं माकुराहरू
मेरो शरीरभरि दौडिरहन्छन् ?
किन म काँदै छु ?
किन म परिँदै छु ?

स्वामी !
म अब यो
आदिम ओछ्यानबाट उठेर
मध्यरातमा
नाङ्गै सडकमा निस्कन्छु
र तिम्रो शत्रुको आँगनमा गएर
नाचिदिन्छु !

तिमी बरफको डल्लो रहेछौ
लोग्ने होइनौ तिमी !
लुछ न यो कपाल घरिघरि

कहिलेकाहीं
चिथोर यो छातीमा !
च्चास्स !
चुरोटले पोलिदेऊ पाखुराहरू
र मलाई एउटा अशान्त अन्धकार देऊ !
म भत्किँदै छु
म जल्दै छु
आँधीले भाँचेको हाँगासरि
चिसो जमिनमा पछारिँदै छु !

तिमी अभै शान्त छौ
अभै शान्त छौ
शान्त छौ ...
मैले थाहा पाएँ-
शान्ति एउटा असह्य पीडा हो !
म आतङ्कको अन्धकारभित्र
डुब्न चाहन्छु
स्वामी !
म अब तिम्रो शान्त काखबाट उठेर
एउटा अशान्त अन्धकारमा
पौडिन चाहन्छु !
म अब तिम्रो शत्रुको दैलोमा गएर
रुन चाहन्छु !

शारदा लगायत सम्पूर्ण साहित्यिक पुस्तक, पत्र-पत्रिकाहरूका लागि
यहाँहरूलाई स्वागत छ ।

पाठ्य सामग्री पसल

जामे मार्केट, घण्टाघर फोन नं. ४-२४३१५०

पाश्चात्य र नेपाली समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्ति

लक्ष्मणप्रसाद गौतम

मुख: पृष्ठभूमि

समालोचना शब्द अङ्ग्रेजी Criticism को नेपाली रूपान्तर हो। ग्रीक-ल्याटिन भाषाको Kritikos बाट विकसित Criticism ले कुनै पनि कृतिको व्याख्या, विश्लेषण, मूल्याङ्कन तथा साहित्यका कुनै पक्षको सिद्धान्तीकरण भन्ने अर्थ दिन्छ। यसका लागि प्रयोग हुने समालोचना तत्सम शब्दले पनि कुनै कृतिलाई राम्रो किसिमले चारैतिरबाट हेर्नु वा मूल्याङ्कन गर्नु भन्ने अर्थ बुझाउँछ। आज यो शब्द साहित्यको सिद्धान्तीकरण, इतिहासीकरण, अनुसन्धान, कृतिको विवेचना आदिका विविध पक्षमा रूढ भएको छ। समालोचना पद्धति पनि भएकाले यसको मुख्य अर्थ कृतिको न्यायिक मूल्यनिर्धारण र निर्णय गर्नु, कृतिको गुणदोषको निरूपण गर्नु, साहित्यिक सिद्धान्तका आधारहरूको निर्माण गर्नु र अनुसन्धानद्वारा प्राप्त तथ्याङ्कलाई सत्यापन गर्नु आदि विविध सन्दर्भसँग सम्बद्ध देखिन्छ।

पाश्चात्य सभ्यताको क्रमिक विकाससँगसँगै साहित्यचिन्तनका क्षेत्रमा पनि तदनुरूप विकास भएको छ। इ.पू. दोस्रो तेस्रो शताब्दीदेखि सुरु भएको पाश्चात्य समालोचना परम्पराले पुनर्जागरण युग सत्रौं शताब्दीसम्म लगभग एउटै आदर्श मान्यताको वृत्तिभित्र परिक्रमा गरेको देखिन्छ भने उन्नाइसौं शताब्दीको प्रारम्भिक दशक वा प्रथम विश्वयुद्धदेखि चौथो पाँचौं दशक अर्थात् द्वितीय विश्वयुद्धको समयसम्म केही नवीन प्रवृत्तिका साथ पाश्चात्य समालोचना गतिशील देखिन्छ। दोस्रो विश्वयुद्धपछि युरोपेली जीवन र समाजमा देखापरेको तीव्र भौतिक परिवर्तनले साहित्य-समालोचनाका क्षेत्रमा पनि ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ। यस किसिमको परिवर्तनबाट साहित्य र समालोचनाका परम्परित आदर्श, मूल्य, मान्यता र स्थापनाहरू भत्कंदैछन् र नयाँ मान्यता

स्थापित हुँदछन्। यस अवधिको साहित्य-समालोचना अत्यन्त तीव्र रूपमा गतिशील देखिन्छ। यिनै आधारहरूमा पहिलो विश्वयुद्धपूर्वको पाश्चात्य साहित्य-समालोचनालाई पूर्ववर्ती वा पूर्वआधुनिक युग, पहिलो विश्वयुद्धपछि र दोस्रो विश्वयुद्धपूर्वको साहित्य-समालोचनालाई आधुनिक युग र दोस्रो विश्वयुद्धपछिको साहित्य-समालोचनालाई उत्तरआधुनिक युगको साहित्य-समालोचनाका रूपमा मानिन्छ। अहिलेको पाश्चात्य समालोचनाको पछिल्ला वा उत्तरवर्ती प्रवृत्ति भनेको यही उत्तरआधुनिकतावादी मूलप्रवृत्ति र यसअन्तर्गतका अन्य प्रवृत्ति हुन्।

पाश्चात्य समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्ति

पाश्चात्य साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि ठूलो परिवर्तन आयो। परम्परित मूल्य, मान्यता, संस्कृति, चेतना र विचारहरू विस्थापित हुन थाले। नयाँनयाँ मान्यता, मूल्य र विचारहरू स्थापित हुन पुगे। बीसौँ शताब्दीको उत्तरार्धसँगसँगै साहित्यसम्बन्धी परम्परित र सर्वाङ्गीण सिद्धान्तहरू विघटित हुन थाले र विविध चिन्तकहरूका विभिन्न चिन्तन, विचार र दर्शनहरूको बहुलमय परिदृश्य देखिन थाल्यो। विज्ञान र प्रविधिको तीव्र उन्नतिले जीवन जगत्मा धेरै परिवर्तन ल्यायो। अब साहित्य आनन्ददायक र स्वान्त सुख एवम् हितकारी वा कल्याणकारी वस्तुत्वका रूपमा रहेन। साहित्य पनि विज्ञापन/विज्ञापित हुन थाल्यो। यसको बजार बन्न थाल्यो। साहित्यलाई सूचनाप्रविधिले आफूभित्र समाहित गर्‍यो। कला, साहित्य, समालोचनाको रूपरचना र शैलीशिल्पमा पनि प्रशस्त भिन्नता र नवनव स्वरूपहरू देखिन थाले। त्यसैको परिणतिस्वरूप आज पाश्चात्य समालोचनाका परम्परित धार, मान्यता, सिद्धान्त र चिन्तनहरू क्रमशः विस्थापित हुँदछन्। त्यहाँको परम्परित समालोचना जीवनीपरक थियो, व्यक्तिपरक थियो। आधुनिक समालोचन कृतिपरक भयो र उत्तरआधुनिक समालोचना कृतिपरकतामा नवदृष्टिकोणका साथै पाठकपरक वा पाठककेन्द्रित छ। परम्परित समालोचनाले

एउटा केन्द्रको आड लिएर कृतिकार र कृतिलाई हेर्थ्यो। आधुनिक समालोचनाले केन्द्रको आड लिएर पनि वस्तुगततातिर झुकाउ राख्यो भने उत्तरआधुनिक समालोचनाले कुनै केन्द्रको आड नलिएर बहुलवादी भएको छ। त्यसैले आजको पाश्चात्य समालोचना एकोन्मुख नभई बहुलोन्मुख छ। यी तीनै किसिमका समालोचनाको स्थितिलाई यस प्रकार देखाइन्छ –

आधार/प्रकृति समालोचना	जीवनीपरकता/ व्यक्तिपरकता केन्द्रको प्रमुखता	कृतिपरकता, केन्द्रका आडमा पनि वस्तुगततातिरको झुकाउ र एकोन्मुखता	पाठकीयता, केन्द्रभञ्जन र बहुलोन्मुखता
परम्परित समालोचना	+	-	-
आधुनिक समालोचना	-	+	-
उत्तरआधुनिक समालोचना	-	-	+

यस तालिकाबाट पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्तीपछिल्लो धार वा प्रवृत्ति भनेको उत्तरआधुनिक समालोचनामा पाठकीयता, केन्द्रभञ्जन र बहुलोन्मुखता हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। पाश्चात्य समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्तिलाई ठम्याउने क्रममा यसलाई आधुनिकताका सापेक्षमा पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ। यस दृष्टिले उत्तरआधुनिकतालाई आधुनिकताको उत्कर्ष रूप र आधुनिकताबाट विच्छेदन दुवै मानिएकाले कालक्रमका आधारमा यसलाई आधुनिकताको उत्कर्ष र प्रवृत्तिका आधारमा विच्छेदन मान्नु समीचीन देखिन्छ। यसलाई स्पष्ट पार्न आधुनिक समालोचना र उत्तरआधुनिक समालोचनाका केही प्रमुख अभिलक्षणहरूलाई हेर्नु आवश्यक छ :

- 1) आधुनिक समालोचना निश्चित सिद्धान्तमा बाँधिएको वा बद्ध हुन्छ भने उत्तरआधुनिक समालोचना निश्चित सिद्धान्तमा नबाँधिएको वा मुक्त हुन्छ।
- 2) आधुनिक समालोचना निश्चित नियमद्वारा निर्मित र क्रमिक वा सुट्टो हुन्छ भने उत्तरआधुनिक समालोचना विनिर्मित र व्यक्तिपरक हुन्छ।
- 3) आधुनिक समालोचना शास्त्रीय नियमद्वारा अनुशासित हुनाले गम्भीर हुन्छ भने उत्तरआधुनिक समालोचना अराजक हुने भएकाले सतही मानिन्छ।

- ४) आधुनिक समालोचनाले साहित्यका विधाहरू कविता, कथा, नाटक आदि यस्तो हुनुपर्छ भनी एउटा खाका वा मोडेल दिन्छ भने उत्तरआधुनिक समालोचनाले त्यस्तो कुनै खाका वा मोडेल दिँदैन र विधाका बीचको सीमारेखा भत्काउनतिर लाग्दछ ।
- ५) आधुनिक समालोचना पूर्णउत्पादनमूलक वा सिद्धान्तद्वारा निर्देशित र प्रायोजित हुन्छ भने उत्तरआधुनिक समालोचना प्रक्रियात्मक र संयोगजन्य हुन्छ आदि ।

इहाब हसन र जिम पावेलले यस्ता प्रशस्त विभेदक अभिलक्षणहरू देखाएर यी दुई समालोचनालाई स्पष्ट पारेका छन् ।

उत्तरआधुनिक समालोचना भनेको समकालीन समालोचना पनि हो । उत्तरसंरचनावादबाट विकसित यो समालोचना ज्याक डेरिडा (Jacques Derrida) ले सन् १९६६ मा प्रस्तुत गरेको कार्यपत्र Structure, Sing and Play in the Discourse of the Human Sciences को प्रकाशन रोलाँ बार्थ (Roland Barthes) को *The Death of the Author* शीर्षकको लेख **Image-Music-Text** (1977) मा प्रकाशित भएपछि उत्तरआधुनिक समालोचनाको अन्तर्विकास भएको हो । तसर्थ सन् १९६० को दशकभन्दा पूर्वको पाश्चात्य समालोचनालाई पूर्ववर्ती समालोचना र १९६० को दशकयताका समालोचनालाई उत्तरवर्ती समालोचना मानिन्छ । यस उत्तरवर्ती समालोचनाको मूल प्रवृत्ति उत्तरआधुनिक बहुलवादी दृष्टिकोण भए पनि उत्तरआधुनिकताको ठूलो छायाभित्र अटाउने अन्य धेरै क्षेत्र, विषय र आधारहरूबाट आजको समालोचना विकसित र विस्तारित भएको छ ।

उत्तरआधुनिकताको ठूलो छायाभित्र समालोचनाका धेरै सिद्धान्तहरू अटाएका छन् । मूलतः यसभित्र विनिर्माणवाद (Deconstructionism), नारीवाद (Feminism), नवइतिहासवाद (Neo-Historism), नवव्यवहारिकतावाद (Now-Pragmatism), नवमार्क्सवाद (Neo-Marxism), उत्तरऔपनिवेशिक समालोचना (Post Colonial Criticism), पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचना (Reader

Response Criticism), अर्थको अनिर्धारण (Dialogics), सांस्कृतिक समालोचना (Cultural Criticism) आदि सिद्धान्तहरू पर्दछन् र समालोचनामा रोलाँ बार्थ, ज्याक डेरिडा, ज्याक लकान, मिसेल फुको, जुलिया क्रिस्टिभा आदि यसका प्रवर्तक हुन् । कला, वस्तुकला, सङ्गीत, दर्शन, इतिहास, मानवशास्त्र, मनोविज्ञान आदि विविध क्षेत्रमा समेत व्याप्त उत्तरआधुनिकता साहित्य-समालोचनामा अरू क्षेत्रमा भन्दा परम्पराको व्यतिरेकमा देखापरेको प्रवृत्ति भएकाले यसका निश्चित सैद्धान्तिक क्षेत्रहरू छन् । तीमध्ये रूपसंरचनावाद, बहुलवादी समालोचना र यसभित्रका नारीवाद, विनिर्माणवाद, पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचना, नवमार्क्सवाद, नवव्यावहारिकतावाद, उत्तरउपनिवेशवाद, अर्थअनिश्चितताको सिद्धान्त आदि प्रमुख क्षेत्र मानिन्छन् ।

रूपसंरचनावाद आधुनिकता र उत्तरआधुनिकताको दोसाँधमा देखापरेको समालोचना सिद्धान्त हो तापनि यो उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका रूपमा बढी ढल्किएकाले यसलाई पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्ती प्रवृत्ति र सिद्धान्तका रूपमा नै लिइन्छ तर यसमा भाषाकेन्द्री समालोचना पद्धतिलाई अँगालिएकाले यसले केन्द्रको आड लिएको मानी केही उत्तरसंरचनावादीहरूले यसको आलोचना पनि गरेका छन् । पाश्चात्य समालोचनाको इतिहासमा संरचनावादकै जगमा उत्तरवर्ती अन्य प्रवृत्तिहरूको विकास भएको देखिन्छ र ती प्रवृत्तिहरूका आधार पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्ती धार बहुलवादी समालोचनाका रूपमा देखिन्छ । पछिल्लो समालोचना एउटै मात्र वादको नेतृत्वमा नरही धेरै वाद, चिन्तन, मान्यता र विचारहरूको समष्टि नेतृत्वबाट गतिशील रहेकाले बहुलवादी प्रवृत्तिका रूपमा मानिन्छ ।

बहुलवादी समालोचनाको एउटा क्षेत्र र प्रवृत्ति विनिर्माणवादी दृष्टिकोण र चिन्तनमा आधारित छ । कृति वा पाठको मूल रूपलाई भत्काएर अर्कै रूप तयार गर्ने पद्धति नै विनिर्माण हो र त्यस्तो सिद्धान्त विनिर्माणवादी समालोचना हो । यसले फ्रेडरिक नित्सेको 'ईश्वरको मृत्यु' घोषणाबाट प्रभावित भएर 'लेखकको मृत्यु' सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेको छ । ज्याक डेरिडाद्वारा प्रवर्तित विनिर्माणवादलाई अगाडि बढाउनेहरूमा मार्टिन,

हाइडेगर, पौल डी. म्यान, जेफ्री हार्टम्यान, जे. हिलिस मिलर, जोनाथन कुलर, हेराल्ड ब्लुम, जोसेफ रिडेल आदि मुख्य मानिन्छन्। विनिर्माणवादी समालोचनाले परम्परित मान्यतालाई भत्काएर एउटै कृति वा पाठका धेरै व्याख्या हुनसक्ने कुरा प्रस्तुत गर्दै एउटा पाठबाट धेरै पाठ हुनसक्ने सम्भावनाको ढोका खुला गरिदिएको छ। विनिर्माणवादीको सम्बन्ध अर्थको अनिर्धारणसँग पनि देखिन्छ।

बहुलवादी समालोचनाको अर्को क्षेत्र नारीवाद हो। नारीमुक्ति आन्दोलनसँग जोडिएको नारीवादी लेखनको सामान्य पृष्ठभूमि अठारौँ शताब्दीदेखि नै देखापरे पनि नारीवादी समालोचनाको खास सूत्रपात भने म्यारी एलम्यानको सन् १९६८ मा प्रकाशित Thinking About Woman, कृतिबाट भएको हो। यस समालोचनालाई अगाडि बढाउने अन्य समालोचकहरूमा एलेन मुर्स, सान्द्रा गिल्बर्ट, सुसन गुवार, टोरिल मोर्ड, ऐलेन साभोल्टर, जुलिया क्रिस्टिभा, एल्. डरिग्यारी, हेलेन सिकस आदि मुख्य देखिन्छन्। नारीवादी समालोचनाका गाइनो समालोचना (Gyno (Criticism) र समलिङ्गीय समालोचना (Lesbian Criticism) गरी यसका दुई प्रकारहरू छन्। पितृसत्तात्मक पुरुषप्रधान समाजको विरोध, नारीअस्तित्वको खोजी, नारीसत्तात्मक समाजको स्थापनाको आग्रह, नारीलेखन र नारीसाहित्यको समुन्नयनमा जोड, लैङ्गिक अवधारणामा आधारित समालोचना लेखन नारीवादी समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्ति हुन्।

नवइतिहासवादी, नवव्यावहारिकतावादी र नवमार्क्सवादी समालोचना पनि पाश्चात्य समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्ति हुन् र बहुलवादी प्रवृत्तिकै प्रकार हुन्। उत्तरआधुनिकताको इतिहासको विरोध गर्छ र नवइतिहासवादले मार्क्सवादद्वारा स्थापित इतिहास र वर्गदृष्टिसमेतलाई अङ्गीकार गर्दै, बहुइतिहास र खण्डइतिहासका बीचको भिन्नता देखाउँदै ऐतिहासिक अनिरन्तरता र विचारको रूपान्तरको इतिहाससँग साहित्यलाई जोडेर हेर्छ र इतिहासका नवमान्यता प्रस्तुत गर्छ भने नवमार्क्सवादले साहित्यलाई ऐतिहासिक-

सामाजिक सन्दर्भमा हेर्दहिँदै पनि भाषाविज्ञान, संस्कृति र सौन्दर्यमूलक पक्षलाई आधार बनाएर हेर्दछ। फ्रेडरिक जेम्सन, टेरी इगलटन, च्यामन्ड विलियम्स आदिले नवइतिहासवाद र नवमार्क्सवादलाई अगाडि बढाएका छन्। मार्क्सवादी समालोचना चिन्तनको संशोधित र नवाव्याख्यामित रूप नवमार्क्सवाद हो। नवव्यावहारिकवाद भने नवइतिहासवाद र नवमार्क्सवादभन्दा भिन्न छ। यसले समालोचनाका लागि सिद्धान्तको आवश्यकता ठान्दैन। साहित्य सिद्धान्तद्वारा निर्देशित हुँदैन भन्दै संस्कृति, इतिहास, विचार, लेखनीय अवधारणा, पृष्ठभूमि, परिवेश, कृतिको प्रकाशन र विवरणजस्ता कुरासँग सम्बद्ध भएर कृतिलाई हेर्नुपर्ने दृष्टिकोण नवव्यावहारिकवादीहरूको छ। रिचार्ड रोटी, डब्ल्यू.जे.टी. मिसेल, स्टेन्ली फिस, स्टेभन क्याप, वाल्टर बेन मिसेल आदि यसका प्रवर्तक हुन्।

उत्तरऔपनिवेशिकतावादी प्रवृत्ति पनि पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्ती प्रवृत्ति हो र उत्तरआधुनिकतावादी बहुलवादी समालोचनाको प्रकार हो। इतिहासको कुनै युग वा समयमा साम्राज्यवादी औपनिवेशिक शक्तिहरूका अधीनस्थ देशका साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्ने पद्धति उत्तरऔपनिवेशिक समालोचना हो। यस समालोचनाले औपनिवेशित मुलुकका स्रष्टाद्वारा सिर्जित साहित्यको विश्लेषण गर्छ। यसअन्तर्गत पश्चिमी मुलुकका समालोचकहरूले पूर्वीय साहित्यलाई हेर्ने दृष्टिकोण पनि पर्दछ। यसलाई पूर्वी वाङ्मयवाद (Orientalism) भनिन्छ। उत्तरऔपनिवेशिक साहित्यको सिर्जना धेरै पहिलेदेखि भए पनि यस समालोचनाको खास प्रारम्भ भने चिनुवा आचवेको सन् १९७४ को कार्यपत्र Post Colonial Criticism बाट भएको मानिन्छ। त्यसपछिका एडवर्ड सइद, बिल आस्कपट, ग्यारेथ ग्रिफिथ्स, हेलेन टिफिन आदिले यस समालोचनालाई व्यापक र विस्तार बनाएका छन्। यसको नारीवादी समालोचनासँग पनि सम्बन्ध देखिन्छ।

पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचना पनि उत्तरआधुनिक बहुलवादी समालोचनाको प्रकार हो। औपचारिक रूपमा उल्फ ग्याड आइजरको सन् १९७४

मा प्रकाशित पुस्तक The Implied Reader बाट यस समालोचनाको थालनी भएको हो । त्यसपछि यसलाई अगाडि बढाउने अन्य समालोचकहरूमा रोमन इनगार्डेन, रोलां बार्थ, ह्यान्स रोबर्ट जाउस, जर्ज ग्याडामर, नर्मन होल्यान्ड, जेराल्डप्रिन्स, जोनाथन कुलर आदि प्रसिद्ध छन् । यस समालोचनाका ग्रहण सिद्धान्त (Reception Theory) र प्रतिक्रिया सिद्धान्त (Response Theory) गरी पाठव्याख्यासम्बन्धी दुई नवसिद्धान्तहरू छन् । पाठकको सर्वोपरि महत्ता स्वीकार गर्नु, पाठकलाई अर्थनिर्माणको सबैभन्दा सक्रिय व्यक्ति मान्नु, पाठकलाई नै कृतिको मूल केन्द्रबिन्दु मान्नु, कृतिको अर्थ पाठकैपिच्छे फरक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्नु, पाठमा अर्थका रिक्तता हुन्छन् र तिनलाई पाठकले पूरा गर्छ भन्ने मान्यता राख्नु आदि पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचनाका विशेषता हुन् ।

अर्थको अनिश्चितता वा अर्थको अनिर्धारण पनि पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्ती प्रवृत्ति र उत्तरआधुनिकतावादी समालोचना सिद्धान्तको प्रकार पनि हो । मिखाइल बाख्तिनद्वारा सन् १९८१ मा लिखित The Dialogic Imagination पुस्तकबाट यस सिद्धान्तको औपचारिक थालनी भएको हो । त्यसपछि यसलाई अगाडि बढाउनेहरूमा भी.एन्.भोलीसिनोभ, पी.एन्.मेदभेदे, कारिल एमर्सन, भिसेन्ट क्रापान्जानो आदि मुख्य देखिन्छन् । कुनै पनि कृति वा रचनाको एउटा मात्र अर्थ हुन्छ भन्ने मान्यताप्रति यस सिद्धान्तले विरोध जनाउँछ । कुनै पनि पाठ वा कृतिको अर्थ अनिश्चित र अनिर्धारित हुन्छ भन्ने मान्यता राख्नु, अर्थका बहल सम्भावनालाई देखाउनु, अर्थका रिक्ततालाई पाठकले पूर्ति गर्छ भन्नु, भाषाको बहवर्थीप्रयोगका केन्द्रित हुनु आदि यस सिद्धान्तका विशेषता हुन् ।

पाश्चात्य समालोचनाको उत्तरवर्ती युग र प्रवृत्ति भनेको उत्तरआधुनिकतावाद हो र उपर्युक्त सिद्धान्त, प्रवृत्ति र विशेषता यसको प्रमुख सिद्धान्त र प्रवृत्तिगत विशेषता हुन् । उपर्युक्त अध्ययन विश्लेषणका आधारमा पाश्चात्य समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषतालाई

समग्रमा निम्नलिखितअनुसार बुँदाबद्ध गर्न सकिन्छ :-

- १) उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी दृष्टिकोण र मान्यताअनुरूप कृतिको मूल्याङ्कन,
- २) कृति वा पाठको मूल रूपले भञ्जन, विधाभञ्जन, विधामिश्रण र विधान्तरण,
- ३) नारीवादी चेतना र लैङ्गिक अवधारणाअनुरूप साहित्यलाई हेर्ने नारीका केन्द्रीयतामा नारीसाहित्यको मूल्याङ्कन,
- ४) इतिहाससम्बन्धी नवमान्यता र नवमाक्सवादी दृष्टिकोणअनुरूप भाषाविज्ञान, संस्कृति एवम् सौन्दर्यचेतनाका पक्षबाट कृतिको अवलोकन,
- ५) साहित्यसिर्जनालाई सिद्धान्तका केन्द्रीयतामा नहेरेर व्यावहारिक परिवेशअनुरूप हेर्ने दृष्टिकोण,
- ६) औपनिवेशिक चेतनाका कोणबाट औपनिवेशिक मुलुकका कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने प्रवृत्ति,
- ७) पाठकीय सर्वोपरितालाई महत्त्व दिँदै पाठकलाई अर्थनिर्माताका रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति,
- ८) अर्थको अनिश्चयता, अनिर्धारण, मुक्तनृत्य र खुला पाठका साथै अर्थको खुलापन,
- ९) इको क्रिटिसिज्मको नवमान्यता र चिन्तनको नवदृष्टिकोण आदि,

नेपाली समालोचनामा पाश्चात्य उत्तरवर्ती समालोचनाको प्रभाव

नेपाली समालोचनाको इतिहास त्यति लामो छैन र यसले हालसम्म साढे एघार दशकको अवधि पूरा गर्दछ । यस दृष्टिले नेपाली समालोचनाको विकासक्रमलाई हेर्दा छोटै समयमा पनि प्रवृत्तिगत परिवर्तनहरू देखापरेका छन् । मोतीराम भट्टको भानुभक्ताचार्यको जीवनचरित्र (१९४८) जस्तो जीवनीपरक समालोचनाबाट थालिएको नेपाली समालोचनाले वि.स. १९९९ बाट दोस्रो चरणमा प्रवेश गर्छ र रामकृष्ण शर्माको अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव (शारदा, १९९९) लेखले नेपाली साहित्यलाई अङ्ग्रेजी साहित्यका सापेक्षतामा हेर्न थालेपछि नेपाली समालोचनाले नयाँ मोड लिएको देखिन्छ । २००८ मा

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले **भञ्ज्याङ्गिनै** कवितासङ्ग्रहमा लेखेको भूमिकामा देखिएको प्रगतिवादी समालोचनाको स्वरूपबाट नेपाली समालोचनाले फेरि अर्को मोड लिन्छ र यसपछि क्रमशः प्रभाववादी समालोचनाले व्यापकता प्राप्त गरेको देखिन्छ। यसपछि २०४७ सम्मको नेपाली समालोचना जीवनीपरक, ऐतिहासिक, कृतिपरक, प्रवृत्तिपरक जे भए पनि प्रभाववादकै वृत्तभित्र घुमेको देखिन्छ। २०४८ मा मोहनराज शर्माको **शैलीविज्ञान** प्रकाशित भएपछि नेपाली समालोचनाले प्रभाववादबाट उन्मुक्तिको पाइला चालेकाले २०४७ पूर्वको नेपाली समालोचनालाई पूर्ववर्ती समालोचना र २०४८ यताको नेपाली समालोचनालाई उत्तरवर्ती समालोचनाको रूपमा मानिन्छ। यसै उत्तरवर्ती नेपाली समालोचनाले परम्परित समालोचनात्मक मूल्य, मान्यता, पद्धति, प्रक्रिया र विधिलाई भत्काएर नवीन समालोचनापद्धतिको विकास गरेको छ। परम्परित प्रभाववादी समालोचनामा कृति र कृतिकारको अधिमूल्यन र अवमूल्यन हुने एवम् कृतिले मनमा पारेको प्रभावका आधारमा समालोचना गरिने हुँदा यो बढी आत्मगतसमेत हुने भएकोले यसका व्यतिरेकमा वस्तुवादी, विशुद्ध कृतिपरक र रूपसंरचनावादी-भाषावादी समालोचनाको अन्तर्विकास भएयताको समय नै नेपाली समालोचनाको उत्तरवर्ती समय हो र यही उत्तरवर्ती समालोचना नै एक किसिमले उत्तरआधुनिक समालोचना पनि हो। अझ खास रूपमा भन्नुपर्दा २०५५ यताको नेपाली समालोचनामा उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्तिका अभिलक्षणहरू राम्रोसँग घटित भएको पाइन्छ। २०४८ मा प्रकाशित मोहनराज शर्माको **शैलीविज्ञान**को जगमा आजको उत्तरआधुनिक वा समकालीन नेपाली समालोचनाको अन्तर्विकास भएको छ र यसका नवनव क्षेत्र र प्रवृत्तिहरू विकसित हुँदैछन्। यस आधारमा नेपाली समालोचनाको यस उत्तरवर्ती युगलाई उत्तरआधुनिकतातिर अभिमुख समालोचनाका रूपमा

मान्न सकिन्छ। यस पछिल्लो समयमा नेपाली समालोचनामा देखापरेका मूलप्रवृत्ति भनेको उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी प्रवृत्ति हो र यसअन्तर्गत समालोचनाका धेरै प्रकार वा क्षेत्र पर्दछन् तापनि मुख्यतः नेपाली समालोचनामा पाश्चात्य उत्तरवर्ती/उत्तरआधुनिक समालोचनाको प्रभावस्वरूप देखापरेका प्रमुख सिद्धान्त वा क्षेत्र र ती क्षेत्रले निर्धारण गर्ने प्रमुख प्रवृत्तिमा पूर्वउल्लिखित विश्लेषणमा आएका विनिर्माणवाद, नारीवाद, पाठकीयपरक समालोचना आदि विविध क्षेत्र वा प्रकार र प्रवृत्तिहरू देखापरेका छन्। नेपाली समालोचनामा पाश्चात्य उत्तरवर्ती समालोचनाको प्रभाव मूलतः दुई रूपमा परेको देखिन्छ -

- १) सैद्धान्तिक चर्चा र व्याख्या,
- २) प्रायोगिक समालोचना लेखन।

नेपाली समालोचनामा पाश्चात्य उत्तरवर्ती समालोचनाको सैद्धान्तिक चर्चा गर्ने प्रवृत्ति विगत केही समयदेखि देखिन थालेको छ। यस्तो सैद्धान्तिक चर्चा गर्नेहरूमा मोहनराज शर्मा, अभि सुवेदी, इन्द्रविलास अधिकारी, वासुदेव त्रिपाठी, गोविन्दराज भट्टराई, कृष्ण गौतम, ऋषिराज बराल, निनु चापागाई, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, घनश्याम नेपाल, शान्तिराज शर्मा, रमेशप्रसाद भट्टराई, कृष्ण धराबासी, लक्ष्मणप्रसाद गौतम, नेत्र एटम, रोशन थापा 'नीरव' आदि मुख्य मानिन्छन्। यीमध्ये अधिकांशले उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति वा बहुलवादी प्रवृत्तिका आधारमा प्रायोगिक वा कृतिपरक समालोचना पनि लेखेको पाइन्छ। सैद्धान्तिक चर्चा र प्रायोगिक समालोचना लेख्ने यी समालोचकहरूले एउटा मात्र वाद, सिद्धान्त, विचार, चिन्तन, दृष्टिकोण, मान्यता प्रस्तुत नगरी विविधतामय र बहुलतामय स्थापनाका आधारमा समालोचना गरेकाले आजको नेपाली समालोचना बहुलवादी छ। एउटै वाद वा धारको नेतृत्व नभई बहुलवाद वा धारको समष्टि सामूहिक नेतृत्वमा अहिलेको नेपाली समालोचना गतिशील भएकाले आजको वा अहिलेको नेपाली समालोचनाको पछिल्लो प्रवृत्ति भनेको उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादीप्रवृत्ति हो र यस मूल

प्रवृत्तिभिन्न पर्ने रूपसंरचनावादी-भाषावादी समालोचना, नारीवादी समालोचना, विनिर्माणवादी समालोचना, अन्तरसांस्कृतिक समालोचना र उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका अन्य सबै पाश्चात्य उत्तरवर्ती प्रभावका रूपमा नेपालीमा भित्रिएको पाइन्छ।

नेपाली समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्तिः उत्तरआधुनिकतावादी बहुलवादी समालोचना

नेपाली समालोचनाको उत्तरवर्ती मूलप्रवृत्ति उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी प्रवृत्ति प्रभाव हो र यस मूलप्रवृत्ति र यसभित्रका अन्य प्रवृत्तिहरू पनि समालोचनाका उत्तरवर्ती प्रवृत्तिको प्रभावका रूपमा भित्रिएको कुरा माथिको व्याख्याविश्लेषणबाट स्पष्ट भैसकेको छ। नेपाली समालोचनामा विधाभञ्जन र विनिर्माणको आरम्भ वा बीजबिन्दु इन्द्रबहादुर राईको कठपुतलीको मन (२०४७) मा पाइन्छ, तापनि यसको सैद्धान्तिक आधार भने राईकै लीलालेखनको प्रस्तावना भ्रान्तिहरू र लीलालेखनमात्र (रूपरेखा, २००/२०३४) मा पाइन्छ। त्यस समयदेखि वर्तमानसम्म आइपुग्दा नेपालीमा उत्तरआधुनिकतावादी समालोचनाको निकै विकास भएको पाइन्छ। प्रविधिसंस्कृतिको विकास, भूमण्डलीकरणको अवधारणा, साइबर-इन्टरनेटको प्रयोग, नेपाली साहित्यले इन्टरनेटमा प्रवेश पाउनु, नेपाली साहित्यका विभिन्न वेबसाइटहरू खुल्नु, नेपालीमा पनि इ-पत्रिकाको थालनी हुनु, विद्युतीय सञ्चारमाध्यमबाट हल्का र सतही साहित्यलाई पनि अधिमूल्यन गरी प्रसार गर्नु आदि विविध परिदृश्यहरू नेपाली समालोचनामा उत्तरवर्ती प्रवृत्ति वा उत्तरआधुनिकतावादी प्रवृत्तिका सूचक अभिलक्षणका रूपमा देखिन्छन्। पाश्चात्य समालोचनाका सबै उत्तरवर्ती प्रवृत्तिको प्रभाव नेपाली समालोचनामा पाइँदैन। नेपाली समालोचनामा पाइने मुख्यमुख्य उत्तरवर्ती प्रवृत्तिसँग सम्बद्ध क्षेत्र निम्नलिखित देखिन्छन् –

- क) संरचनावादी-भाषावादी समालोचना,
- ख) नारीवादी समालोचना,
- ग) विनिर्माणवादी समालोचना,

घ) अन्तरसांस्कृतिक समालोचना,

ङ) उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी प्रवृत्तिका अन्य समालोचना।

क) संरचनावादी-भाषावादी समालोचना

कृतिको सङ्ग्रहनामा केन्द्रित भएर गरिने समालोचना संरचनावादी समालोचना हो। यो रूपपरक समालोचनाअन्तर्गतकै एउटा समालोचनापद्धति हो। यो पाश्चात्य साहित्यमा पूर्णतया उत्तरआधुनिक प्रवृत्ति नभए पनि नेपाली समालोचनामा मोहनराज शर्मकै शैलीविज्ञान (२०४८) बाट प्रभाववादी समालोचनाका व्यतिरेकमा वस्तुवादी समालोचनाको प्रारम्भ भई नेपाली समालोचनाको परम्परित पूर्ववर्ती स्थापित मान्यतालाई विस्थापित गरेर नयाँ मान्यताको स्थापना भएको पाइन्छ। २०४८ मा नै घनश्याम नेपालको शैलीविज्ञानले पनि पूर्ववर्ती समालोचनापद्धतिलाई भत्काइदिएको छ। संरचनावादी र शैलीवैज्ञानिक समालोचना भाषावादी समालोचना हुन्। नेपाली समालोचनाको उत्तरवर्ती प्रवृत्ति उत्तरआधुनिकताका केही शैलीवैज्ञानिक संरचनावादी समालोचनाको आधारभूमिमा अगाडि बढेको हुँदा यसले उत्तरआधुनिकताका केही अभिलक्षण पनि देखाएको छ। मोहनराज शर्मकै समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग (२०५५) ले यसलाई अझै उचाइमा पुऱ्यायो भने खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलको कविताको संरचनात्मक विश्लेषण (२०६२)ले यस समालोचनालाई उत्कर्षमा पुऱ्यायो। लक्ष्मणप्रसाद गौतमको समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण (२०६०) पनि यस दिशातर्फको उल्लेखनीय कृतिका रूपमा देखिन्छ। कृष्ण गौतम, माधवप्रसाद पोखरेल, अभि सुवेदी आदिका समालोचनाहरूले यस पद्धतिलाई अगाडि बढाएका छन्। संरचनावादी भाषावादी समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्तिहरू यसप्रकार छन् –

- १) कृतिको रूपपक्ष वा बाह्यपक्षमा जोड,
- २) कृतिलाई संरचनाका विभिन्न घटकहरूका आधारमा हेर्ने प्रवृत्ति,
- ३) साहित्यिक पाठ वा कृतिका ध्वनिदेखि वस्तुसम्मको अध्ययन,
- ४) कृतिको भाषिक र सूक्ष्म सौन्दर्यपरक अवलोकनका साथै साहित्यलाई भाषाको कला मान्ने प्रवृत्ति,

५) अतिप्राविधिक र सूत्रात्मक पद्धतिको अवलम्बन आदि ।

ख) नारीवादी समालोचना

नारीलाई केन्द्र बनाएर लेखिने समालोचना नारीवादी समालोचना हो । नारीकेन्द्री समालोचनाको सामान्य सङ्केत पूर्ववर्ती नेपाली समालोचनामा पाइए पनि खास रूपमा उत्तरआधुनिकतावादी मान्यताअनुरूपका नारीवादी समालोचना पछिल्लो समयमा आएर लेखिएका छन् । गोविन्दराज भट्टराईको *नारीवादी समालोचना : प्रारम्भिक परिचय* (कविता ४४/२०४९) र कृष्ण गौतमको *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* (२०५०) यस दिशाका प्रारम्भिक लेखन हुन् । त्यसपछि भने क्रमशः नारीपरक लेखन र नारीवादी लेखनका बारेमा धेरै उल्लेख भएको पाइन्छ । लीला लुइटेलको *नेपाली महिला कथाकार* (२०६१) र सुधा त्रिपाठीको *महिला समालोचक र नेपाली समालोचना* (२०६२) नारीवादी र नारीपरक समालोचनाका राम्रा नमुना हुन् । त्यस्तै लक्ष्मणप्रसाद गौतमको *समकालीन नेपाली नारीकविता लेखनमा अन्तर्वस्तुको विविधता नमुना* (२०६२) लगायतका समालोचना र *अस्मिता एवम् गुञ्जनजस्ता नारीप्रधान पत्रिकाले नारीवादी समालोचनालाई थप बल पुऱ्याएको देखिन्छ । नारीवादी समालोचनालाई अगाडि बढाउने अन्य समालोचकहरूमा अभि सुवेदी, ऋषिराज बराल, कृष्णहरि बराल, प्रभा भट्टराई, सावित्री कक्षपति, भिक्टर प्रधान, नेत्र एटम, नन्दमाया नकर्मि, गायत्री श्रेष्ठ, सरस्वती रिजाल आदि मुख्य छन् । नेपाली नारीवादी समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषतालाई यस प्रकार बुँदाबद्ध गर्न सकिन्छ -*

- १) नारीद्वारा सिर्जित रचनाहरूको मात्र विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने प्रवृत्ति,
- २) साहित्यलाई लैङ्गिक दृष्टिले हेर्ने प्रवृत्ति र नारीअस्तित्वको पहिचानको खोजी,
- ३) नारीसिर्जित रचना र नारीवादी रचना दुवैमा नारीका भूमिकाको उच्च प्रस्तुति,

४) आशिक रूपमा पुरुषप्रधान समाजको विरोध भए पनि मूलतः पुरुषलाई पनि सहयात्रीका रूपमा स्वीकार गरेर कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोण आदि ।

ग) विनिर्माणवादी समालोचना

विधागत परम्परित स्थापनालाई भत्काएर स्थापित विधाका कृतिलाई खण्डीकरण गरी भत्काउनु विनिर्माण हो । यसले परम्परित दृष्टिकोण उल्ट्याउँछ । इन्द्रबहादुर राईको *कठपुतलीको मन* (२०४८) विनिर्माणवादी नेपाली समालोचनाको पहिलो रूप हो । गोविन्दराज भट्टराईका *समालोचनामा विनिर्माण* (कविता, ३८/२०४८) र *विनिर्माणवादी समालोचना र नेपाली साहित्यको प्रसङ्ग* (कविता, ४३/२०४९), कृष्ण गौतमको *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पाठ* (२०५०), इन्द्रबहादुर राईको *अर्थहरूको पछिल्लो* (२०५२), नेत्र एटमको *लेखीय प्रक्रिया, लेखकको मृत्यु र विनिर्माण* (खसानी, १/२०५७), कृष्ण धराबासीको *शरणार्थी* (२०५७) र केही फुटकर लेखहरू आदि यस क्षेत्रका सशक्त नमुना हुन् । सैद्धान्तिक र प्रायोगिक विनिर्माणवादी समालोचनाको मानक नमुनाका दृष्टिले कृष्ण गौतमको *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक गठन* उल्लेखनीय छ । त्यस्तै लक्ष्मणप्रसाद गौतमका *सूत्रपद्धतिका समालोचना, रत्नमणि नेपाल र रमेशराज पन्त* आदिका विपठनात्मक किसिमका लेखहरूले पनि विनिर्माणवादी नेपाली समालोचनालाई सशक्त तुल्याएका छन् ।

नेपाली समालोचनाको पछिल्लो समयमा देखिएको विनिर्माणवादी समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषतालाई यस प्रकार बुँदाबद्ध गर्न सकिन्छ -

- १) साहित्यको एउटा विधामा रहेको रचनालाई भाँचेर भत्काएर अर्कै नयाँ रचनाका रूपमा बनाउने प्रवृत्ति,
- २) अनुकृतिमूलक विपठन र एक पाठबाट अनेक पाठ हुनसक्ने सम्भावनाको अन्वेषण र प्रयोग,
- ३) कृति वा पाठको अर्थलाई पाठ वा कृतिभन्दा बाहिरबाट नखोजी भित्रैबाट खोज्नुपर्छ भन्ने मान्यता,
- ४) समालोचनात्मक पद्धति र प्रारूपको अभावमै पनि विधालाई भत्काएर गर्ने विधागत अस्तित्वको भञ्जन आदि ।

घ) सांस्कृतिक समालोचना

कृतिमा प्रयुक्त संस्कृतिका सम्बन्धमा गरिने र कृतिको सांस्कृतिक पक्षमा आधारित भएर गरिने समालोचना सांस्कृतिक समालोचना हो। नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा विगत केही वर्षदेखि सांस्कृतिक पक्षमा आधारित समालोचनाको विकास हुन थालेको छ। २०६० को दशकसँगसँगै यस समालोचनाको अभूत विस्तार हुँदै गएको पाइन्छ। कृतिमा जातीय जनजाति संस्कृति, सांस्कृतिक अतीतबोध वा सांस्कृतिक इतिहासबोध, सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रण र सांस्कृतिक विलयन एवम् अन्तरसांस्कृतिक प्रभावजस्ता कुराहरू कसरी आएका छन् भन्ने कुरालाई सांस्कृतिक समालोचनाले मुख्य रूपमा अध्ययन गर्दछ। २०६० यताका केही फुटकर समालोचनाहरू यस दिशाका राम्रा नमुनाका रूपमा देखिन्छन्। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको *नेपाली उपन्यासमा सांस्कृतिक चेतना* (प्रज्ञा, ८५/२०५४) र कृष्ण गौतमको *नेपाली कवितामा सांस्कृतिक चेतना* (प्रज्ञा, ८५/२०५४) यस दिशाका प्रारम्भिक नमुना हुन्। यसभन्दा पूर्वका *संस्कृतिसम्बन्धी दुईचार कुरा* (२०४९), विष्णु प्रभातको *संस्कृतिमा विकल्पवाद* (२०५१) र जयप्रसाद ढकालको *साहित्य र संस्कृति* (२०५२) मा पनि साहित्यलाई संस्कृतिसापेक्ष मानेर केही विवेचना गरिएको छ। वैरागी काइँलाका केही लेखहरू, धमेन्द्रविक्रम नेम्वाङका *रङ्गसाहित्य* (२०६१) मा प्रकाशित केही लेखहरू, धमेन्द्रविक्रम नेम्वाङ, स्वप्निल स्मृति र चन्द्रवीर तुम्बापोका कवितासङ्ग्रहहरूमा गोविन्दराज भट्टराईद्वारा लेखिएका भूमिकाहरू र भट्टराईका अन्य विभिन्न लेखका साथै उनकै *उत्तरआधुनिक ऐना* (२०६२) भित्रका केही लेखहरू, रमेश श्रेष्ठका *रोदी रोएको देशमा* (२०६२) मा दयाराम श्रेष्ठले लेखेको भूमिकालगायतका लेखहरू सांस्कृतिक समालोचनाका दृष्टिले उल्लेख्य छन्। यस क्षेत्रमा फाटफुट कलम चलाउने अन्य समालोचकहरूमा निनु चापागाईँ, ऋषिराज बराल, मोदनाथ प्रश्रित आदि छन्।

नेपाली समालोचनाको पछिल्लो समयमा देखिएको सांस्कृतिक समालोचनाका प्रमुख प्रवृत्तगत विशेषतालाई

यस प्रकार बुँदाबद्ध गर्न सकिन्छ :-

- १) कृति वा पाठमा रहेका सांस्कृतिक पक्षको उद्घाटन,
- २) जातीय जनजातीय संस्कृतिका कौणबाट कृति/पाठलाई हेर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण,
- ३) कृति वा पाठमा अन्तरसांस्कृतिक प्रभावको अवलोकन,
- ४) कृति वा पाठका माध्यमबाट सांस्कृतिक सङ्क्रमण र सांस्कृतिक विलयन एवम् सांस्कृतिक अन्तर्मिश्रणलाई हेर्ने प्रवृत्ति,
- ५) संस्कृतिबोधलाई अतीतको इतिहासबोधका सापेक्षतामा हेर्ने प्रवृत्ति आदि।

ङ) उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी प्रवृत्तिका अन्य समालोचना।

नेपाली समालोचनाको पछिल्लो अवधिको मूल वा प्रमुख प्रवृत्ति भनेको उत्तरआधुनिकतावादी-बहुलवादी प्रवृत्ति हो भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ। माथि उल्लिखित समालोचनाका अतिरिक्त अहिलेको अर्थात् समकालीन नेपाली समालोचनामा केही रूपमा फाटफुट पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचना, नवव्यावहारिकवादी समालोचना, नवमार्क्सवादी समालोचना, उत्तरऔपनिवेशिक समालोचना, नवमार्क्सवादी समालोचना भने यस अवधिमा केही बढी नै देखिएका छन्। नेपाली समालोचनाको यस पछिल्लो समयमा पाठक प्रतिक्रियापरक समालोचना लेखेहरूमा गोविन्दराज भट्टराई, अभि सुवेदी, सञ्जीव उप्रेती आदिको नाम उल्लेख्य छ। यद्यपि यो समालोचना नेपालीमा त्यति सशक्त देखिँदैन। नेपाली समालोचनामा नवव्यावहारिकवादी समालोचना त्यति सशक्त समालोचना नदेखिए पनि कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, कृष्ण गौतम, गोविन्द भट्टलगायतका समालोचकहरूका कतिपय समालोचनामा नवव्यावहारिकवादी समालोचनाका केही अभिलक्षण पाइन्छन्। नेपाली जीवन र समाजले भौगोलिक रूपमा औपनिवेशिक पीडा भोग्न नपरे पनि मानसिकता र संस्कारका रूपमा औपनिवेशिक अनुभूति भने गरेका छन्। यस किसिमका समालोचना

नेपालीमा खासै नदेखिए पनि ऋषिराज बराल, श्यामप्रसाद शर्मा आदिका केही समालोचनात्मक लेखहरूमा यस समालोचनाका केही अभिलक्षणहरू देखिन्छन्। मार्क्सवादी चिन्तन र विचारलाई अङ्गीकार गर्दागर्दै पनि साहित्यलाई भाषा, कला, सौन्दर्य आदिका पक्षबाट समेत विश्लेषण गर्ने नवमार्क्सवादी समालोचनाका अभिलक्षण र प्रवृत्ति भएका केही समालोचना २०४० को दशक सँगसँगैका नेपाली समालोचनामा भए पनि यसै अनुरूपका समालोचना २०५० को दशकसँगसँगै बढी देखिन थालेको पाइन्छ। गोविन्द भट्ट, रमेश भट्टराई, मधुसुदन गिरी, नेत्र एटम आदिका केही समालोचनामा यो प्रवृत्ति पाइन्छ। आजका कतिपय नेपाली समालोचना पूरै उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका पनि पाइन्छन् र त्यस्ता कतिपय समालोचनाले अर्थको खुलापन र बहुल अर्थको सम्भावनालाई पनि देखाएका छन्। यस दृष्टिले कृष्ण गौतम र गोविन्दराज भट्टराईका केही समालोचना उल्लेखनीय छन्।

उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका अन्य समालोचनामा देखिने प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषतालाई यसप्रकार बुँदागत गर्न सकिन्छ -

- १) पाठकीयता पाठकीय महत्ता र पाठकलाई सर्वोच्च स्थान दिने प्रवृत्ति,
- २) लेखकको सामाजिक, वैयक्तिक परिवेशका आधारमा कृतिलाई हेर्ने नवीन र वस्तुवादी दृष्टिकोण,
- ३) द्वन्द्वत्मक भौतिकवादी केन्द्रीय वैचारिक धरातलमा पनि वस्तुवादी दृष्टिकोणको प्रवेश,
- ४) अर्थको खुलापनमा विश्वास र बहुलवादी चेतना,
- ५) कृतिमा प्रविधिसंस्कृति (Techno-Culture) को प्रवेश र प्रभावलाई हेर्ने प्रवृत्ति आदि।

निष्कर्ष

नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा शैलीवैज्ञानिक संरचनावादी समालोचनाको प्रवर्तनपछि नै खास रूपमा वस्तुवादी समालोचनाको उदय भएको र यसपछिका नेपाली समालोचनाले प्रभाववादी प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन खोजेको देखिन्छ। नेपाली समालोचनाको एउटा

धार अहिले पनि 'डायरी नोट' अर्थात् प्राध्यापकीय समालोचनाबाट मुक्त हुन सकेको छैन भने अर्कातिर सतही र हल्का समालोचना लेख्ने प्रवृत्ति पनि विद्यमान छ। त्यस्तै अहिले प्रभाववादी, मनोविश्लेषणात्मक, प्रगतिवादी आदि विविध किसिमका समालोचना पनि लेखिएका छन्। अहिलेको नेपाली समालोचनामा देखिएका यी परम्परित समालोचनाले अहिले मूलधार वा प्रवाहलाई समात्न सकेको देखिँदैन यस प्रवृत्तिका समालोचना अब मूलप्रवाहबाट किनारा लाग्दैछन् र ती गौण प्रवृत्तिका रूपमा आएका छन्। अहिले आएर नेपाली समालोचनामा वस्तुवादी र स्पष्ट चिन्तनका खाका कोरिँदै छन्। नेपालीमा वस्तुवादी समालोचनालाई रोपेर हुर्काउने मोहनराज शर्माका समालोचना हुन् र त्यसपछि क्रमशः वस्तुवादी उत्तरवादी उत्तरआधुनिक समालोचनाले परम्परित पद्धतिलाई भत्काएर नवचिन्तन, दृष्टिकोण र प्रस्तुतिका साथ नवीन प्रारूपको निर्माणसमेत गरेको देखिन्छ। यसबाट अबको नेपाली समालोचनाले अलग्गै एउटा बाटो निर्माण गरेको देखिन्छ।

उत्तरआधुनिकतावादी नेपाली समालोचना बहुलवादी छ र यो एउटा वस्तुलाई मात्र केन्द्र मानेर समालोचना गर्ने परिपाटीका विपरीत एउटा प्रक्रिया र पद्धति पनि हो। यसमा प्रायः विधागत स्वायत्तता नदेखिने, विधाहरूको भत्काइ हुने, विविध किसिमका विचलन हुनेजस्तो विशेषता पाइन्छन्। उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिका र समकालीन अभिलक्षणयुक्त यस्ता समालोचनाका केही मानक ग्रन्थहरूको प्रकाशनले नेपाली समालोचना अब परम्परित प्रभाववादी समालोचनाको अधिमूल्यन र अवमूल्यन प्रवृत्तिबाट मुक्त हुन खोजेको देखिन्छ। यस्ता मानक ग्रन्थका केही 'मास्टर पिस'हरूमा मोहनराज शर्माका शैलीविज्ञान, (२०४८) र समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग (२०५५), कृष्ण गौतमका आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन (२०५०) र प्राच्य महाकाव्य (२०४८), इन्द्रबहादुर राईको अर्थहरूको पछिल्लो (२०५२), गोविन्दराज भट्टराईका आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यावलोकन (२०६१), पश्चिमी बलेसीका

बाछिटा (२०६१) र उत्तरआधुनिक ऐना (२०६३), खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को कविताको संरचनात्मक विश्लेषण (२०६२) आदि उल्लेख छन् । त्यस्तै डा. ऋषिराज बरालका 'मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद' (२०५२) र 'उत्तरआधुनिकतावाद र समकालीन यथार्थ' (२०६३) तथा डा. अभि सुवेदी, डा. सञ्जीव उप्रेती, डा. गोविन्दराज भट्टराई, डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, नेत्र एटम, लक्ष्मणप्रसाद गौतम आदिका फुटकर समालोचना पनि देखिन्छन् । यी कृतिहरूका अतिरिक्त अन्य धेरै कृति र ती समालोचकका प्रशस्त फुटकर समालोचनाबाट उत्तरवर्ती नेपाली समालोचनाको बलियो आधार निर्माण भई विकास भएको देखिन्छ । प्रभाववादबाट मुक्ति, वस्तुगततामा जोड र अन्तर्विषयकता पनि आजका समालोचनामा देखापर्ने विशेषता हुन् ।

समालोचना बौद्धिक अन्तर्क्रिया हो । यसका पाठक/समालोचकले कृति/पाठसँग सोझै संवाद गर्छ । तसर्थ समालोचनामा कृतिप्रति सही न्याय हुनुपर्दछ । परम्परित प्रभाववादी समालोचनामा कृतिको अधिमूल्यन

र अवमूल्यन गर्ने ठाउँ रहने हुँदा यस्ता समालोचनाबाट कृतिप्रति सही न्याय हुन कठिन पर्छ । समालोचना कृतिबाहिर गएरभन्दा कृतिभित्रैबाट गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता यस पछिल्लो दशकमा आएर सार्थक बन्दैछ । उत्तरवर्ती नेपाली समालोचनालाई आजको प्रविधिसंस्कृति र भूमण्डलीकरणले प्रभाव पार्न थालेको छ । त्यसैले अबका समालोचकले पूर्व र पश्चिमको ज्ञान, विज्ञान, धर्म दर्शन, कला, राजनीति, भौतिकता आदि बुझेको हुनुपर्छ, बुझ्नुपर्छ र पचाउनुपर्छ । ज्ञान विज्ञानका विविध क्षेत्रसँग अपरिचित समालोचकद्वारा लेखिने समालोचना एकाङ्गी हुन पुग्दछ ।

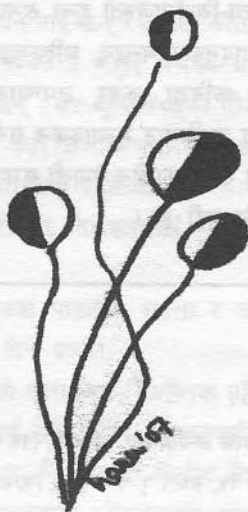
नेपाली समालोचनामा पाश्चात्य समालोचना पद्धति भित्रिंदो छ । साहित्य-सिर्जनाजस्तो हुन्छ समालोचनाका सिद्धान्तहरू पनि तदनु रूप बन्छन्, भत्किन्छन् र फेरि बन्छन् । आजका कविता, कथा, उपन्यास, नाटक आदिलाई परम्परित पद्धतिबाट मूल्याङ्कन गर्न नसकिनु यसैको उदाहरण हो र समकालीन नेपाली समालोचनाको गति र प्रवृत्ति पनि यही हो ।

प्रमुख सन्दर्भसूचि

१. एटम, नेत्र, **समालोचनाको स्वरूप**, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
२. गौतम, कृष्ण, **आधुनिक आलोचना: अनेक रूप अनेक पठन**, ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५० ।
३. गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (क) *पाश्चात्य साहित्यालोचको नवीनतम चिन्तन: पाठकीय अनुक्रियापरक समालोचना*, कुम्जिनी, (वर्ष ८, अङ्क ५, २०५७, पृ. ८७-९२), (ख) *नेपाली कथामा उत्तरआधुनिक चेतना, समकालीन साहित्य* (पूर्णाङ्क ४५, २०५९, पृ. १०८-१२९), (ग) *समालोचनामा उत्तरआधुनिकता*, गोरखापत्र (१७ साउन, २०६०, पृ. ४)
४. भट्टराई, गोविन्दराज, (क) *आख्यानको उत्तरआधुनिक पर्यवलोकन* (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१), (ख) *पश्चिमी बलेसीका बाछिटा* (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०६१), (ग) *उत्तरआधुनिक ऐना* (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६२)
५. शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, *पूर्वीय र पाश्चात्य सिद्धान्त* (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१)
६. Barry, Peter, **Beginnign Theory** (New York : Manchester University Press, 1999)
७. Lodge, David, ed ., **Modern Criticism and Theory** (2nd edn., London : Pearson Education, 2000)
८. Powel, Jim, **Post Modernism** (Delhi: Oriental Longman Ltd., 2001)
९. Waugh, Patricia, **Literary Theory and Criticism** (New York: Oxford University Prees, 2006)

बीच बाटोमा ब्यूँभेर

नवराज सुब्बा

सर्प लम्पसार
बीच बाटैमा
घाम तापै बसेको छ
बाटो छोडेर भागूँ
कि सर्पलाई कसरी लखेटूँ !

सौँच्दासौँच्दै
कता अडकियो खुट्टा
कहाँ भास्सियो जीवन !
यतिञ्जेलसम्ममा त म
कहाँ कहाँ पुगनु थियो
के के गर्नु थियो मैले ।

आश्चर्य !
सर्प कता लुक्यो ?
सायद मैभिन्न पस्यो कि !
लम्पसार छु म आज बीच बाटोमा
बाटो मैमाथि चढेर हिँडिसकेछ
कसैका पदचापले पो बल्ल ब्यूँभिएँ ।

उठेर टकटक्याउँछु धुलोमैलो
र, नियाल्छु-
उफ ! मलाई छाडिगएको
मेरो भाग्य
पर...
कहाँ पुग्यो ?

क्रिष्टिना याट द रेट

थेम्स नदीको पूर्वी किनारमा रहेको गोलघरमा बसेर लण्डन ब्रिजको दृश्यलाई क्यामेरामा कैद गर्न व्यस्त छिन् क्रिष्टिना । म गोलघरको बेञ्चमा बसेर क्रिष्टिनाको यावत कार्यहरूलाई नियालिरहेको छु । लण्डन ब्रिज, थेम्सको किनार र सिमसिम पानीले मभिन्न अनुपम आनन्दको सञ्चार गराएको छ । रुम्हाउने किसिमको सिमसिम पानी परिरहेकोले हामी लण्डन ब्रिजतर्फ जान सकिरहेका छैनौं । थेम्स नदीको किनारको ढुङ्गा बिच्छाइएको फुटपाथमा मानिसहरूको चहलपहल बाक्लै छ । यसपाली लण्डनमा हिँउ नपरे पनि जाडोले भने नराम्ररी कक्याएकै छ । आकाश अँध्यारो बन्दै गइरहेकोले अलिकति दूरीमा रहेको लण्डन ब्रिज पनि त्यति स्पष्ट देखिएको छैन । तैपनि लण्डन ब्रिजलाई व्याक ग्राउण्डमा पारेर डिजीटल क्यामेराबाट एक अर्काको फोटो खिचन लागिपरेका छौं हामी ।

वास्तवमा भन्नुपर्दा फोटो खिच्ने क्रममा आजै बिहान १० बजे ट्राफल्गर स्क्वायरमा क्रिष्टिनासँग मेरो भेट भएको हो । हूलका हूल मान्छेहरूका बीचमा हामी एक्लो एक्लो हुनुको अर्थले नै हामीलाई भेट गराएको थियो र हामी एकअर्कासँग नजिकिएका थियौं । अझ यसो भनी त्यतिखेर एकअर्कासँग परिचय गरी सँगै हिँड्नु नै हाम्रो एक्लोपनको विकल्प थियो । समयले नै हामीलाई यस मोडमा पुऱ्याएको थियो । यो पाँच घण्टामा मैले सयौं फोटो खिचें उनको, त्यति नै खिचिन् होला उनले मेरो पनि । पाँच घण्टा अगाडिसम्म अपरिचित उनी कुराकानीकै क्रममा अहिले अत्यन्तै घनिष्ठ साथीजस्ता भइसकेकी थिइन् । कुराकानीकै क्रममा थाहा पाएको थिएँ उनी नर्वेबाट एक हप्ताको लागि एकलै लण्डन घुम्न आएकी हुन् भन्ने कुरा । तर मचाहिँ मौसम ठीक नभएकोले परिवारलाई कोठामा नै छाडी एकलै निस्केको थिएँ लण्डन सहर घुम्न ।

राजुबाबु श्रेष्ठ

फोटो खिच्ने र घुम्ने क्रममा भएका कुराकानीबाट उनी बाहिरबाट जति सुन्दर देखिन्छन् त्योभन्दा पनि बढी उनको मन सुन्दर रहेछ भन्ने किटानी गरेको थिएँ मैले । उनको हाँसिलो मुहार र मीठो अनि प्रभावपूर्ण वाक्शैलीले मभित्र नजानिँदो प्रभाव पारिरहेको थियो ।

कहिलेकाहीं उनको त्यो सुन्दर मुहारमा गहिरो पीडा उर्लिरहेको प्रतीत हुन्थ्यो र क्षणभरमै लोप भएर जान्थ्यो । यस्तो लाग्थ्यो उनी हर क्षण खुसी हुन चाहन्छिन्, हर क्षण रमाउन चाहन्छिन् र ओस्लोलोलाई बिर्सेर लण्डनमा नै हराउन चाहन्छिन् । तर पनि बारम्बार उनको अनुहारमा खेल्ने तनावका रङ्गहरूले गर्दा वर्षाले धमिलिएको थेम्स र तुँवालोले छोपेको लण्डन ब्रिजको प्रतिविम्बजस्तै अस्पष्ट देखिन्थिन् उनी ।

‘क्रिष्टिना ! तिमी लण्डनमा भएर पनि कतै हराइरहेकी जस्ती देखिन्छ्यौ, के तिमीलाई ठीक छ ?’ मैले उनको ध्यानलाई आफूतिर तान्ने कोशिस गरें ।

‘हेर न सागर, मैले ओस्लो छाडे पनि त्यो डेभिडको भूतले मलाई अहिलेसम्म छाडेको छैन ।’ उनको प्रत्युत्तरले म आश्चर्यमा परें एकै छिन । यो उनको व्यक्तिगत मामला हो, त्यसैले चासो लिन पनि उचित ठानिनँ । तर मनले आफूसँग प्रश्न गरिरह्यो, को हो यो डेभिड जसले क्रिष्टिनालाई यति ठूलो पीडा दिई अझै उनको मनमा राज गर्न खोज्दैछ ।

पन्ध्र दिनको लण्डन बसाइमा यसरी एकै कहिल्यै निस्केको थिइँनँ म । परिवारसँग लण्डन घुम्नुको मज्जा नै अर्कै । तर परिवारको साथजस्तो रमाइलो नभए पनि एकै घुम्नुको स्वाद छुट्टै हुँदो रहेछ । हुन त मान्छे एकै आफ्नो लागि मात्र पनि बाँचेकै छन्, हाँसेकै छन्, यति टाढाबाट अर्काको मुलुकमा एकै घुम्न पनि आएकै छन् । तर हामीमा भने एकै केही गर्ने आँट र सामर्थ्य कहिल्यै आएन । हामी सधैं अर्काको साथमा रहने बानी परेकोले पनि होला हामीले कहिल्यै हाम्रा खुद्राहरूलाई बलियो पारेनौँ । एकै केही गर्ने सोच नै बनाएनौँ, एकै केही गर्ने हिम्मत नै गरेनौँ । घरदेखि अफिससम्म हामीलाई कसै न कसैको साथ चाहियो । अरुमाथिको निर्भरता यति बढ्यो कि हामी आफूभित्रको सम्पूर्णता खोज्न कहिल्यै लागेनौँ । अरुकै भरमा जीवन टार्न र गुजार्न अभ्यस्त रह्यौँ ।

‘सागर, मेरो जीवनमा पाँच ओटा पुरुषहरू आए तर ती पाँचै जना मेरो जीवनसाथी बन्न लायक थिएनन् । मैले एउटा इमान्दार पुरुष खोज्दा पनि पाइँनँ यो संसारमा । आफ्नो मान्छेमा इमान्दारीता र माया खोज्नु पनि कुनै ठूलो कुरा हो र ?’ क्रिष्टिना मेरो सोधाइबिना नै आफ्नो जीवन-कथा एकोहोरो बोल्न थालिन् । म शान्त बसिरहेँ ।

‘म जीवनमा सबै थोक सहन्छु तर बेइमानहरूसँग सम्भौता गरेर बस्न सकिदँन । बरु म एकै ठीक छु, एकै हुँदा आफूप्रति मात्र इमान्दार भए पुग्यो, कसैको बारेमा चिन्ता लिनु त परेन ।’ उनको बोल्ने क्रमलाई भद्ग गर्न मन लागेन । उनी निकै बेर बोलिरहिन् । मैले सुनिरहेँ ।

‘सागर, धेरै मान्छे एकै पनि बाँचेकै छन् । अब म एकै बाँच्न चाहन्छु, एकै भएपछि कसैको माया त लाग्दैन, अनि बारम्बारको यो तनाव, पीडा र दुःख भैलु त पर्दैन, होइन त ?’

यस पटक उनले मेरो तर्फबाट पनि उत्तर खोजिन् ।

‘एकलोपन आफैमा तनाव, पीडा र दुःख हो क्रिष्टिना ! मान्छेलाई एकै बाँच्न निकै कठिन हुन्छ । मान्छे एकै जन्मन्छ एकै मर्छ भन्ने दर्शन कोरा लाग्छ मलाई । म त भन्छु मान्छे अरु कसैका लागि जन्मन्छ र जीवनभर अरुका लागि काम गर्छ, यथार्थमा मान्छे आफ्नालागि जन्मदैन जन्मदैन । त्यसैले तिमी पनि अरुका लागि जन्मेकी है, तिम्रा लागि पनि तिमीले चाहेजस्तै कोही जन्मेका होलान् तर खोज्ने प्रयासचाहिँ तिमीले नै गर्नुपर्छ । क्रिष्टिना ! के सबै पुरुषहरूलाई एउटै कसीमा राखी मापन गर्न सकिन्छ र ?’ क्रिष्टिनाको संवेदनायुक्त भावावेशलाई केही हदसम्म भए पनि शान्त पार्ने प्रयासस्वरूप मैले बिस्तारै आफ्नो मत राखें ।

‘सागर ! तिमी नेपाली है, त्यसैले तिम्रो बारेमा भन्न मलाई कठिन पर्छ । तर मैले मेरो जीवनभर कहिल्यै भेटिँनँ इमान्दार पुरुषहरू । जति भेटे सबै स्वार्थी, ढोङ्गी र हेपाहा । एउटी महिलाको मनलाई बुझ्नसक्ने पुरुष होलान् जस्तो लाग्दैन यस संसारमा ।’ उनी पुरुषहरूप्रति आगो ओकलिरहेकी थिइन् । उनले आक्रोशलाई निभाउने प्रयास पनि गरिन । सायद उनी आफ्ना पीडाहरू सुनाएर मन पखालिरहेकी थिइन् । बारम्बार डेभिडप्रति आक्रोश पोख्दै थिइन् ।

'क्रिष्टिना ! तिमी त विकासको उत्कर्षमा रहेको युरोपीय समाजको महिला, हामीले सुन्दै आएका छौं युरोपमा महिला र पुरुषबीच रौं बराबरको असमानता र विभेद हुँदैन, तर तिमी कसरी पुरुषप्रति यति बिघ्न कठोर बनेर बोलिरहेकी छ्यौ ?' मैले क्रिष्टिनासँग उनीबारे थप जिज्ञासा राखें ।

'सागर ! चाहे संसारका जुनसुकै कुनामा बसेको मान्छे किन नहोस्, पुरुष पुरुष नै हुन्छ । पुरुषले चाहेर पनि महिलाको संवेदनालाई बुझ्न सक्दैन । भौतिक विकासका सन्दर्भमा युरोपीय मुलुकमा तिमीले भनेजस्तै केही हदसम्म तिम्रा कुराहरू ठीकै होलान्, तर जब जीवनको प्रश्न आउँछ, त्यहाँ सबै पुरुषहरू उस्तै लाग्छन् मलाई । मसँग त्यस्तै अनुभव छ । मेरो जीवनमा आएका हरेक पुरुषहरूले मसँग खेलन चाहे र खेलेर गए, ती सबैलाई मैले कुनै न कुनै कोणबाट माया गरें र आफूलाई समर्पण गरें । तर तिनीहरूले जे चाहन्छन् म त्यही-त्यही गरेर बसिरहन कसरी सक्छु ? मेरो पनि त आफ्नै जीवन छ, सधैं पराजित भएर बस्न मेरो आत्माले दिएन, त्यसैले म आज यहाँ एकलै छु तिमीसँग ।' उनको आत्मसम्मानपूर्ण कुराले 'मानिस ध्वस्त हुन चाहन्छ, तर पराजित भएर बाँच्न चाहँदैन' भन्ने हेमिङ्वेको उपन्यास **ओल्ड मेन एण्ड द सी** को वाक्यांश सम्झिएँ मैले ।

थेम्सको किनारमा क्रिष्टिनासँगको कुराकानी भन् भन् जटिल बन्दै गइरहेको छ । उनी अत्यन्तै भावुक मुद्रामा देखिन्छन् । उनको कुराबाट यस्तो महसुस भइरहेछ कि जीवनमा उनले असफलताभन्दा केही हात पारेकी छैनन् तर ती सब कुराको कारक थियो कुनै न कुनै पुरुष । कसरी कसरी म उनको जीवन कथाबाट नराम्ररी प्रभावित हुँदै गइरहेको छु । मभित्र उनीप्रति नजानिँदो माया पलाएको छ । उनका हरेक कुराले मलाई छोएको छ । म पुरुष हुँ तर पनि उनको पुरुषप्रतिको आक्रोशलाई सहजै पचाएको छु । म सोचिरहेको छु, एउटा पुरुषको अगाडि पुरुषका बारेमा उनी विष-वमन गरिरहेकी छिन् । म द्विविधामा छु, उनी मबाट के चाहन्छिन् ? उनको कुराप्रति समर्थन या मात्र सहानुभूति ?

आजै मात्र हो उनको र मेरो चिनजान भएको, तैपनि उनी मप्रति किन यति हार्दिकताका साथ प्रस्तुत

भइरहेकी छिन् ? विगतप्रतिको शून्यता र भविष्यप्रतिको अनिश्चितताबीच उनले मलाई एउटा नजिकको मित्रको स्थानबाट हेरिरहेकी छिन् । हुन त मान्छेको मन न हो, आफू हिँडेको बाटोको ढुङ्गा त प्यारो लाग्छ, भने मान्छे त मान्छे नै हो नि । विचार मिलेपछि त्यहाँ रङ्ग र जातको कुनै स्थान हुँदैन, युरोपीयन र एसियनजस्ता मानव-निर्मित परिचयहरूको कुनै अर्थ रहँदैन । सायद उनको र मेरो नाता पनि हार्दिकताबाटै सुरु भएको हो, मानवताबाटै सुरु भएको हो ।

'क्रिष्टिना ! हेर त लण्डन ब्रिज कति सुन्दर देखिएको, मैले सोचेकै थिइनँ आज घाम लाग्नेछ, घामको सानो चोइटासँग पनि कति डराउँछन् यी अँध्याराहरू, जीवन जतिसुकै अँध्यारो भए पनि आखिर उज्यालो नै प्यारो हुन्छ जीवनमा, के तिमीलाई उज्यालो मन पर्दैन ?' क्रिष्टिनाको ध्यानलाई अन्तै मोड्ने प्रयास गर्दै बोलेँ म ।

भर्खरै पानी परेर थाकेको लण्डनको आकाशमा पश्चिमतर्फबाट चिहाएको थियो घाम । अस्ताउँदो सूर्यको प्रकाश पर्दा थेम्स नदीको पानीमा देखिएको टलक र लण्डन ब्रिजमा देखिएको सुन्दरताले मनमा च्याप्प समातेको थियो । साँच्चै लण्डनको सुन्दरताको सही परख आजै भएको थियो मलाई ।

'सागर ! म जीवनदेखि विरक्त लागेर एक हप्ताको लागि लण्डन आएकी थिएँ । तर ओस्लो छाडे पनि ओस्लोका यादहरूले लखेटिरहेछन् मलाई । मान्छेले वर्तमान जति नै खुसीखुसी बिताउँछु भने पनि विगतका घाउहरूको पीडाले उसलाई पिरोलिरहँदो रहेछ । मन नै नउघिएपछि त्यहाँ घाम लाग्नु र नलाग्नुको कुनै अर्थ नहुँदोरहेछ, बुभ्यौ ?' क्रिष्टिना अझै पीडाको पहिरोबाट उम्कन सकेकी थिइनन् सायद ।

'क्रिष्टिना तिमी त खुसी खोज्न लण्डन आएकी होइनौ र ? खुसी पलभरको नै किन नहोस् त्यसलाई टिप्नु पर्छ, साँगाल्नु पर्छ । हामीलाई हाँसेर बाँच्न पनि समय कम छ जीवनमा । यस्तो जीवनलाई पनि दुःख, पीडा र असफलताहरू सम्भेर किन बरबाद गर्ने । प्लिज, छाड तिम्रा यी कुराहरू र यो थेम्स नदीको किनारको साँझमा रमाइलो मनाऊ !' उनलाई वर्तमानमा बाँच्न उत्साहित बनाउने प्रयत्नस्वरूप बोलेँ म ।

तिमीसँगको यो छोटो भेट म सम्झिरहनेछु जीवनभर, यस भेटले मलाई जीवनप्रति आशावादी बनाएको छ । म केही रमाउन आँटकी छु, तर अफसोच तिमीसँगको साथ त्यति लामो छैन भन्ने जान्दाजान्दै पनि म तिमीसँग यति धेरै हाँस र नजिकिन चाहिरहेकी छु । यो पनि एउटा मीठो भ्रमभन्दा अरु के हुन सक्छ र ?

मौसम सफा भएकोले हामी एक आपसमा कुराकानी गर्दै थेम्स नदीको किनारै किनार लण्डन ब्रिजतर्फ बढ्यौं । बेलुकीको साढे पाँच बजेको थियो । म अब क्रिष्टिनासँग ब्रिज मागेर कोठातर्फ लाग्न चाहन्थेँ, तर उनलाई चटक छान्नेर जान पनि सकिरहेको थिइनँ । मलाई थाहा थियो क्रिष्टिना मेरो जीवनको एउटा पात्र मात्र हुन् जोसँग एकै छिनपछि छुट्टिनु छ र जीवनमा सायद अर्को पटक भेट हुन्छ भन्ने आशा अत्यन्त न्यून छ । त्यसैले पनि एकै छिन भए पनि क्रिष्टिनासँग त्यहाँ रमाउने इच्छालाई अन्यथा मान्ने पक्षमा छैन म ।

एकै छिनमा हामी लण्डन ब्रिजमा पुग्यौं र एक-अर्काको फोटो खिच्न हाँसियौं । उनले बाटो हिँड्ने बटुवासँग हामी दुईको फोटो खिचिदिन अनुरोध गरिन् । उनको र मेरो पाँच सात ओटा फोटो लण्डन ब्रिजसहित क्यामेरामा कैद भए । अँध्यारोले आफ्नो साम्राज्य फैलाउने प्रयत्नमा रहेकोले म उनीसँग बिदा माग्ने तरखरमा थिएँ । मेरो हतारोलाई अब उनले पनि अनुभव गर्न थालिसकेकी थिइन् । लण्डन ब्रिजको माथिबाट थेम्स नदीको पानी हेरेर उनी भर्खरै बत्ती बल्न लागेको लण्डन सहरको दृश्यलाई एकोहोरो क्लिक-क्लिक गरिरहेकी थिइन् ।

'क्रिष्टिना ! अब मलाई जानुपर्छ ।' मैले सुस्तरी बोलेँ । मेरो आवाजले उनको ध्यान भङ्ग भयो ।

उनी एकै छिन असमञ्जसमा परेकीभै भइन् । मेरा लागि अब त्यहाँ बसिरहनु सजिलो पनि थिएन । उनले मलाई एकोहोरो हेरिरहिन् ।

'सागर आजको रात तिमी मलाई साथ दिन सक्छौ ? यो एक रातमा म मेरा जीवनका सबै पीडाहरू तिमीसँग बाँड्न चाहन्छु । यो संयोगको रातलाई स्वर्णिम अनुभवको रूपमा सँगाल्न चाहन्छु ।' क्रिष्टिनाको अप्रत्यासित प्रस्तावले म एकै छिन अन्यालग्रस्त बनेँ । क्रिष्टिनाको लागि यो प्रस्ताव सहज र सामान्य भए पनि मैले

यसलाई सहर्ष स्वीकार गर्न सक्ने अवस्था रहेन । मैले क्रिष्टिनाको प्रस्तावलाई न त तत्काल स्वीकार्न सकेँ न त नकार्न । एकै दिनको भेट र कुराकानीमा उनले यति नजिकबाट हेरेछिन् भन्ने कल्पना पनि गरेको थिइनँ मैले । म भन्नु द्विविधामा परें ।

मेरो पुरुष-मन तुरुन्त क्रिष्टिनाको अनुरोधलाई स्वीकार गरी उनीसँग होटलतर्फ जान उक्ताउलियो । उनको सुन्दरताको अगाडि नतमस्तक बन्यो । मस्तिष्कको कुनै कुनामा भिल्को उठ्यो र बिस्तारै आगो सल्किँदै गयो चारैतिर । यो आगो निभाउन एकै छिन हम्महम्म पन्यो तर अन्ततः मलाई । मैले आफ्नो मन र मस्तिष्कलाई नियन्त्रणमा राखें ।

'क्रिष्टिना, लण्डनमा मसँग मेरी श्रीमती र छोराछोरी पनि आएका छन् । राती त म कोठामा पुग्नै पर्छ । म दुःखी छु तिमीलाई साथ दिन नसकेकोमा । मेरो असमर्थताले तिमीलाई पर्न गएको दुःखप्रति म क्षमा चाहन्छु र यसलाई मेरो अस्वीकृत नसम्झिदिन आग्रह पनि गर्दछु ।' बिस्तारै प्रत्युत्तरमा बोलेँ म ।

मेरो जवाफमा एकै छिन उनले अवाक भएर हेरिरहिन् मलाई । अनुहार थोरै बिग्रियो तर एकै छिनमा सम्हालिन् उनले आफैँलाई ।

'सागर तिमी सोच्दै होलाऊ, यो कस्ती आइमाई ? हो, तिम्रो ठाउँमा म भएको भए पनि यस्तै सोच्ने थिएँ सायद । म तिमीलाई माया गर्छु त भन्दिनँ तर जीवनमा यति नजिकबाट कुरा गरेको थोरै मान्छेमा तिमी पनि एक हो । आजको यो भेटले जीवनमा भुल्न नसक्ने मान्छेमा तिमी पनि थपिएका छौ । तिमी पनि एक पुरुष हो तर किन किन तिम्रो दृष्टिमा र प्रस्तुतिमा युरोपीयन पुरुषहरूभन्दा भिन्न अनुभव गरेकी छु । तिम्रो यही गुणकै कारण मैले तिम्रो साथ खोजेकी छु ।' उनले आफ्नो कुरालाई पुष्टि गर्ने प्रयास गरिन् र नजानिँदो पाराले ममाथिको दबाबलाई कायमै राखिन् ।

यो कुरा सत्य हो कि म पनि उनीसँग प्रभावित छु । उनीप्रति संवेदनशील छु । उनका जीवनका कतिपय प्रसङ्गहरूको साथ दुःखी बनेको छु र एउटा पुरुष हुनुको नाताले ती सबै पुरुषहरूको तर्फबाट क्षमा याचना पनि गरेको छु । तर यति हुँदाहुँदै पनि उनी यतिखेर

मेरो प्राथमिकतामा पर्ने सक्दैनन् । मसँग मेरो आफ्नै जिम्मेवारी छ । जब मान्छे जिम्मेवार हुन छोड्छ, तब ऊ मान्छे हुनु र नहुनुको कुनै अर्थ रहँदैन । योचाहिँ पक्का हो कि मभिन्नको मान्छेले उनलाई दुःखी बनाएर चटकक छोडिजाने आदेश गर्न पनि सकिरहेको छैन ।

‘क्रिष्टिना म विवश छु, मेरो मान्यता र मूल्यले तिमीलाई साथ दिनसक्ने अवस्था छैन, मेरो कर्तव्यले श्रीमती र बच्चाहरूसँगको साथलाई महत्वपूर्ण मानेको छ । त्यसैले तिमीले मलाई बुझनुपर्छ । यो सही हो कि मेरो जीवनमा यति नजिकबाट साथ खोज्ने तिमी प्रथम महिला हो । कसरी कसरी तिमीलाई मैले नजिकबाट अनुभव गरेको छु, तर मेरो आत्माले यतिखेर तिम्रो प्रस्तावलाई स्वीकार गर्न सकिरहेको छैन । अन्यथा नसोच ल, मेरो अभिप्राय तिमीलाई दुःखी बनाउनु हुँदैन होइन ?’ मैले उनलाई सम्झाउने कोसिस गरें ।

‘वाह ! सागर तिम्रो अस्वीकृति पनि कति मीठो, तिम्रो कुरालाई मैले सहजै ग्रहण गरेकी छु, म तिमीलाई बाध्य पार्न चाहन्न र तिमी विवश बनेर मसँग हिँडोस् भन्ने इच्छा पनि राखिदैन । मान्छेले बाध्यता र विवशतामा गरेका कार्यहरू सही हुन सक्दैनन् । तिमी आफ्नो परिवारलाई कति माया गर्दा रहेछौ । सलाम छ तिमीलाई ! वास्तवमा मेरो खोज भनेकै तिमीजस्तै पुरुष हो । तिमीलाई भेटेपछि मभिन्न रहेको पुरुषप्रतिको घृणा थोरै भए पनि घटेको छ, म जीवनप्रति आशावादी बनेकी छु । त्यो डेभिड जसले मसँग एक वर्षको साथमा पनि कहिल्यै जीवनका कुरा गरेन, मात्र भोगको कुरा गर्‍यो, मस्तीको कुरा गर्‍यो र म बिरामी भएका बेला अर्कै केटीसँग डेटिङ्गमा व्यस्त रह्यो । म स्वस्थ हुने दिनको प्रतिक्षामम्म गरेन । कति फरक छ त्यो डेभिड र तिमीमा ! एउटा भोगमा लिप्त छ भने अर्को जीवनमा !’

‘धन्यवाद क्रिष्टिना ! कमसेकम तिमीले मलाई बुझिदियो, नत्र तिमीसँग छुट्टिन निकै गाह्रो हुने थियो मलाई । तिम्रो लण्डन बसाइ र ओस्लो फर्केपछिको जीवन सुखद् रहोस् !’

मलाई कताकता नरमाइलो अनुभूति भयो । क्रिष्टिनाले मलाई एकोहोरो हेरिरहिन । उनको अनुहारमा नजानिँदो उदासीपनले प्रवेश गरेको थियो ।

‘सागर । सायद लण्डन ब्रिजबाट हामी छुट्टिएपछि फेरि हाम्रो भेट हुने छैन । ट्राफल्गर स्क्वायरदेखि लण्डन ब्रिजसम्मको यो छोटो यात्रा र तिमीसँगको परिचय जीवनको सुखद् क्षण बनेर रहनेछ । हुन त आज तिमी मसँग बसे पनि भोलि बिहान त हामीले एक अर्कालाई छाड्नै पर्छ्यो । मान्छेले खोजेको कुरा सधैं कहाँ पाउँछ र ! नपाउनु र नभेटिनुको मज्जा भन् अर्कै छ, होइन र ?’ क्रिष्टिना हल्का खुसी र दुःखमिश्रित स्वरमा बोलिन् ।

उनको कुराले मन केही हलुका भयो । जिन्दगीको यो बसाइ मेरालागि पनि एउटा छुट्टै सम्झनाको रूपमा रहिरहने छ । मैले जति चाहे पनि क्रिष्टिनाको त्यो हँसिलो मुहारको भावुकता, बोलीमा रहेको मीठो आक्रामकपन र मानवताप्रतिको हार्दिकतालाई कदापि भुल्न सक्ने छैन । तर सम्बन्ध, प्रभाव र मायाको कुरो जति नै गरे पनि सत्य यही हो कि यतिखेर मैले उनलाई छाड्नै पर्छ ।

मैले उनीसँग फेरि अन्तिम पटक छुट्टिने अनुमति मागें । एकाएक उनको अनुहारमा थोरै पीडाका रेखाहरू कोरिएको अनुभव गरें । उनी केही बोलिनन् । उनले व्यागबाट एउटा भिजिटिङ्-कार्ड मेरो हातमा दिँदै मलाई एक्कासी अँगालो हालिन् । केही बेरको अँगालोपछि मलाई त्यहीँ छोडेर मलाई हेर्दै नहेरी उनी सरासर लण्डन ब्रिजको पूर्वी किनारतर्फ लागिन् । मैले त्यही उभिएर उनलाई एक टकले हेरिरहें । उनी एक पटक पनि नफर्कीकन पुल पार गरेर किनारैकिनार उत्तरतर्फ लागिन् ।

मन भारी भैरहेको थियो र कताकता केही छुटेजस्तो अनुभूति भैरहेको थियो । यतिखेर उनी पुल पार गरिसकेकी थिइन् । तल थेम्स बगिरहेको छ । पारी किनारामा बत्तीको उज्यालोमा उनको सानो आकृति हिँडिरहेको देखिरहेको छु । दूरी बढ्दैजाँदा केही बेरमा नै मेरो दृष्टिबाट उनको आकृति बिलाउँछ ।

अकस्मात् उनको अनुपस्थिति खल्लो लाग्छ । म हातमा रहेको भिजिटिङ् कार्ड हेर्छु । कार्डमा लेखिएको थियो... क्रिष्टिना याट द रेट याहु डट.कम । मनमा फेरि उनलाई भेट्ने लालसा जागेर आयो ।

सृष्टि-संरचना : दर्शन, काव्य र विज्ञानको त्रिवेणी

माधवराज शर्मा

वीय दार्शनिकहरूले आफ्ना चिन्तन-श्रृङ्खलाका क्रममा परमतत्वको जुन अव्यक्त एवम् अख्याख्येय अनुभूति प्राप्त गरेका थिए, ठीक त्यस्तै खालको चरम अनुभूति खगोलीय एवम् पारमाणविक भौतिकीका अनुसन्धाताहरूले ब्रह्माण्डशास्त्र, सापेक्षता सिद्धान्त एवम् कण-भौतिकीका परम इकाइ-तत्वहरूको खोजी गर्दा प्राप्त गरेका छन्। जसरी परमतत्वलाई कुनै भाषिक-शब्दावलीले बाँध्न सकेको देखिँदैन, त्यसै प्रकारले परमाणुभित्र विद्यमान सयौं कणहरूको सङ्गठन, संरचना तथा तिनीहरूको भूमिका र सक्रियतालाई पनि कुनै भाषा वा शब्दमा व्यक्त गर्न निकै कठिनाई भइरहेको छ। ठीक त्यसरी नै खगोलीय पिण्डहरूको अकल्पनीय गति, स्थिति, आकार तथा उत्पत्ति र प्रचण्ड विस्तारको क्रमलाई पनि पूर्णतः व्याख्यायित गर्न सकिएको छैन। भनिन्छ, सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड दिक्, काल एवम् पदार्थ र उर्जाको अनुपम चर्तिकला अनि चमत्कारले जेलिएको छ। ब्रह्माण्डीय संरचनाभित्रको अथाह शून्यता जति कहालीलाग्दो छ, त्यत्तिकै रूपमा त्यस शून्यताभित्र दश आयामीसम्मका ब्रह्माण्डहरूको सातत्य उत्पत्ति र विस्तार क्रम पनि उत्तिकै मनमोहक र विस्मयकारी छ। अर्कोतर्फ सूक्ष्म विक्षण यन्त्रहरूको लाखौं गुणा आकारवृद्धि गर्न सक्ने विशेषताका कारण मात्र दृश्य हुनपुग्ने परमाणु संरचनाभित्र पनि परमाणु कणहरूको लयबद्ध अवस्थिति र नर्तनका अतिरिक्त विद्यमान शून्यस्थान नितान्त रोमाञ्चकारी प्रतीत भइरहेछ। यसरी अधुनातन भौतिक विज्ञानसम्बन्धी अवधारणा र रहस्यवादी पूर्वोली दार्शनिकहरूको परिकल्पना समानान्तर रूपमा दौडिरहेको छ, भन्ने विश्वास अष्ट्रियन प्राध्यापक फ्रिट्जफ कार्पाको छ। (द्रष्टव्यः द ताओ अफ फिजिक्स)

यस्तै खाले अनुभूतिसाम्यको पहिलो भट्का वैज्ञानिकहरूलाई त्यस बखत पनि भएको थियो - जब धेरै अवधिसम्म अखण्डित 'अन्तिम कण' परमाणुलाई विखण्डित गरिँदा त्यसभित्र पनि ब्रह्माण्डीय संरचनाजस्तो केन्द्रमण्डल 'न्यूक्लियस' र त्यसका वरिपरि ग्रह-नक्षत्रभन्ने प्रचण्ड तीव्र

गतिमा घुम्ने ऋणचार्जयुक्त इलेक्ट्रनका साथै न्यूटन, प्रोट्रन, पोझिट्रनजस्ता परमाणु कणिकाहरूको अवस्थिति प्रमाणित भयो ।

‘ब्रह्माण्डमा केवल अणु र शून्यसिवाय केही छैन, मानिसको आत्मा गतिशील अणु निर्मित हो र मानिस स्वयम् पनि भौतिक रूपमा अणु परमाणुजस्ता कणहरूकै संयोगद्वारा बनेको अति विकसित रूप हो’ भनेर आजभन्दा भन्दा २५०० वर्षअघि प्रायः एकै अवधिमा ग्रीक दार्शनिक डेमोक्रीटस र पूर्वीय मनीषी कणादले स्थापना गरेका तथ्यहरू नै आजको जीव भौतिकी एवम् जीव रसायन शास्त्रका सार्वकालिक सूत्र बनेका छन् । उर्जा र पदार्थको चर्तिकला र दिक्-काल सातत्यले भौतिक विज्ञानद्वारा स्थापित सामान्य सिद्धान्तहरूलाई उछिनेको अनुभूत हुन्छ ।

पश्चिमी ग्रीक दार्शनिकहरूले युक्लिडको रेखागणीतका आधार लिएर ब्रह्माण्डलाई त्रिआयामिक मान्दै समयलाई दिक्बाट स्वतन्त्र राखेका थिए, परन्तु त्यसभन्दा धेरैअघि नै पूर्वेली ब्रह्मवेत्ता-चिन्तकहरूले दिक् र काल दुवैलाई केवल मनस्तात्विक सोचाईका रूपमा ग्रहण गर्दै थिए । त्यसै दृष्टिकोणलाई आजको विज्ञानले आत्मसात गरेको छ र आधुनिकतम भौतिक विज्ञानीहरू पनि ‘प्रकृति’ लाई वर्णन गर्नका लागि कुनै पनि निश्चित सिद्धान्त वा परिकल्पना अपर्याप्त छ भन्ने गर्दछन् । उनीहरू दिक् र काल केवल अवलोकनकर्ताको उपस्थिति एवम् दृष्टिकोण मात्र मान्दछन् । दिक् र काल दुवै आयामहरूलाई उनीहरू सापेक्ष, सीमित एवम् मायामय (illusory) ठान्दछन् । प्रस्तुत दृष्टिकोण पनि ‘ब्रह्मसत्यम् जगन्मिथ्या’ भन्ने वेदान्तवादी दृष्टिकोणकै समानान्तरमा रहेका आभास हुन्छ । ‘ब्रह्म’ केवल अवलोकनकर्ता हो र जसको उपस्थितिका कारण मात्र ‘प्रकृति’मा दिक् र कालको अनुभूति स्पष्ट हुन पुग्दछ ।

हामीलाई आज थाहा भएको छि क हाम्रो काल-निर्धारण प्रक्रिया पनि ब्रह्माण्डीय बनौटमा आधारित छ । हामी कुन आकाशगङ्गा, ग्रह-नक्षत्र वा उपग्रहमा छौं, त्यसैअनुसार समय निर्धारित हुन पुग्छ र हामी त्यसैलाई आफ्नो उमेर ठान्दछौं । यसै तथ्यलाई लक्षित गर्दै होला पूर्वीय चिन्तकहरू समयलाई सृष्टिको बीज ठान्दथे । उनीहरू देववर्ष, ब्रह्मावर्ष वा मानवीय वर्षका रूपमा सृष्टि चक्रभित्र फरक-फरक काल विभाजन पनि गर्दथे । सृष्टिलाई केवल काल विधान भनिन्थ्यो । आइन्सटाइनले भनेका थिए— ‘प्रकृतिमा जुन

क्रमिकता छ त्यो ब्रह्माण्डीय दिक्-काल संरचनामा आधारित छ ।’ त्यति मात्र हैन, अङ्ग्रेजी साहित्यका प्रखर कवि एस्.टि. कलरिजले पनि भनेका थिए— ‘प्रकृतिका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा कहीं पनि विश्राम वा व्यतिक्रम छैन ।’

न्यूटनद्वारा प्रतिस्थापित ब्रह्माण्डको यान्त्रिक मोडेल तथा आइन्सटाइनद्वारा प्रतिपादित दिक्-काल सातत्य ढाँचा दुवैका स्थापनामा फरक परे तापनि दुवैमा एउटा चिरन्तन गतिमयता र कालको अजस्र अनवरुद्ध प्रवाह मात्र छ । अर्को शब्दमा, पदार्थको अनाद्यन्त स्वयम् स्फूर्ततालाई नै सृष्टिको लीला वा माया मानिएको छ । त्यसै प्रकार हामी देख्दछौं कि अश्वघोष, नागार्जुन तथा लाओत्से र चु आङ्सुजस्ता पूर्वेली तत्वद्रष्टाहरूलाई परमतत्व वा परमज्ञानको खोजीमा जे-जस्तो अनुभूति भएको देखिन्छ ठीक त्यस्तै खालका अनुभूति नील्सबोर, रदरफोर्ड, रबर्ट ओपनहाइमर र आइन्सटाइनजस्ता आणविक भौतिकीका प्रमुख सिद्धान्तकार वैज्ञानिकहरूले पनि प्रायः त्यस्तै खाले अनुभूति हासिल गरेका छन् ।

यस्ता अनुभूति साम्यबारे विश्लेषण गर्दै पूर्वीय विचारधारहरूमध्ये पनि छैठौं शताब्दी ईस्वीपूर्वीतिर प्रवर्तित चीनी दार्शनिक विचारधारा - ताओ र आजको भौतिकशास्त्रीय धारणाबीच पर्याप्त साम्य पाइएको निस्कर्ष फ्रिट्जफ कार्पाको छ । ताओ विचारधारा र यसका प्रमुख चिन्तक लाओत्सेको धारणा मूलतः शास्त्रीय सोचाई र पारम्परिक नियमहरूबाट उन्मुक्ति पाउने खालको छ । उनीहरू प्रकृतिका आधारभूत विशेषताहरूको रूपान्तरण क्रमका तीन ओटै स्थितिलाई साक्षात् गर्न चाहन्छन् र ब्रह्माण्डीय संरचनालाई निरन्तर सृष्टिचक्रका रूपमा ग्रहण गर्दछन् । त्यसरी नै आजका वैज्ञानिकहरू पनि शक्ति र पदार्थको निरन्तरता र रूपान्तरण चक्रलाई जोड दिइरहेछन् । एकातिर पूर्वीय आध्यात्मवादी धारणाले परम एकत्व रूप ब्रह्माद्वारा आफूलाई विभिन्न परिदृश्यमा प्रकट गरिरहेको तर्क दिन्छ भने आजको वैज्ञानिक विश्लेषण पनि प्रायः त्यस्तै छ । सृष्टिको लीला देवलीलाजस्तै अवर्णनातीत छ र ब्रह्माण्डको विस्तार कहीं गएर पनि टुङ्गिने लक्षण देखिँदैन । कदाचित् त्यसरी टुङ्गिने स्थितिमा ब्रह्माण्डीय पिण्डहरू एकत्रित भैसकेका हुने थिए । अनन्त ब्रह्माण्डको एक कुनामा सबै पिण्ड अथाह रूपमा थुप्रिन पुग्ने स्थितिमा एकत्वरूप (singularity) को निर्माण हुने र त्यसपछि पुनः

पदार्थ र उर्जाको निर्माण र विस्तारको, उद्बोधन र प्रकम्पनको अनि संयोजन र विस्फोटनको नयाँ खेल प्रारम्भ भइहाल्ने छ । दिक्मा पदार्थको उपस्थितिले मात्र काललाई निर्धारण गरेको मानिन्छ । परन्तु स्थिति र स्थानअनुसार समय बाङ्गो-टिङ्गो हुन पुगी कहीं अनन्तता पनि क्षणिकताजस्तो लाग्दछ । यसरी ब्रह्माण्डको फैलावट अनन्तसम्म छ र यो क्रम तथा दिक् स्वयम् पनि सीमाहीन र दिशाहीन छ भनी मान्नु भौतिक शास्त्रका सार्वकालीक नियमविरुद्ध भए तापनि त्यस्तो नमानी सुखै छैन ।

रबर्ट ओपनहाइमरको युगभन्दा कण-भौतिकीको युग अहिले धेरैअगाडि क्वार्कहरूको चमत्कारिक अवस्थित र प्रायः शून्य हैसियतको क्षणिकतातिर पुगेको छ । एउटा परमाणुभिन्न हालसम्म दुई सयभन्दा बढी कणहरूको अस्तित्व देखिए तापनि परमाणु-कणिकाहरूको स्थिति, स्वभाव र गतिबारेमा एउटा सुस्पष्ट उत्तर दिन नसकिने खालको अन्धौल वा अन्यमनस्कता ओपन हाइभर स्वयम्ले नै त्यसै समय दर्शाइसकेका थिए । त्यही कुरा इशोपनिषद् (पाँचौँ सूक्त) मा 'ब्रह्म' का सम्बन्धमा पूर्वेली दार्शनिकहरूद्वारा व्यक्त विचार नै पुनरावृत्त गरिएजस्तो लाग्छ भनी कार्पा भन्दछन् । शिवजीको ताण्डव नृत्यसंग ब्रह्माण्डीय पिण्डहरूको नर्तनलाई मात्र हैन परमाणु कणिकाहरूको नृत्यलाई पनि तुलना गरिएको छ ।

त्यति मात्र हैन, जीवकोशिकाहरूद्वारा निर्मित मान्छेका प्रत्येक कोशिका निर्माणका क्रममा कहिले एउटा लहरजस्तो र कहिले कणले जस्तै स्वभाव दर्शाउने पदार्थिक अणु-परमाणुहरू पनि यति लयात्मक शैलीमा आबद्ध वा अवगुण्ठित पाइन्छन् कि त्यो सम्भ्रदा पनि आपत्तिकर्ता-पालक एवम् संहारकर्ता तीन ओटै भूमिका प्रकट गर्ने महादेवको उही प्रतीकात्मक नृत्य नै सृष्टि र प्रलयको, पुरुष प्रकृतिको अथवा अम्भ भनी ताओवादी दर्शनका यिन् र याङ्को घूर्णन (Momentum) मा लीन अनुभूत हुन्छ ।

यसरी हामी समग्रतः देख्छौं कि फ्रिट्जफ कार्पाले अनुभूत गरेजस्तै ब्रह्मको मानवीकृति स्वरूपजस्ता लाग्ने हाम्रा भोलेनाथको मदमस्त नृत्य एवम् पारमाणविक कणिकाहरूको नृत्यमा सामञ्जस्य मात्र हैन अपितु यी दुवै पूराकल्पना वा अधुनातन विज्ञानभन्दा पनि एउटा लयबद्ध कविता-नृत्यजस्ता लाग्दछन् । असङ्ख्य भावभङ्गीमा र उर्जाको अजसश्रोतयुक्त अखण्डित, छन्दमय काव्यात्मक प्रवाहमा आबद्ध परम रहस्यपूर्ण र ओजस्वी दृश्यलाई सर्म्भ्रदा हामीलाई अनुभूत हुनेछ कि सृष्टिमा केवल दर्शन, काव्य र विज्ञानको त्रिवेणी बगिरहेछ, कलात्मक शैलीमा अनवरत रूपमा बगिरहेछ, बगिरहेछ ।

कविता

आकाश र धरती

- लक्ष्मी उप्रेती

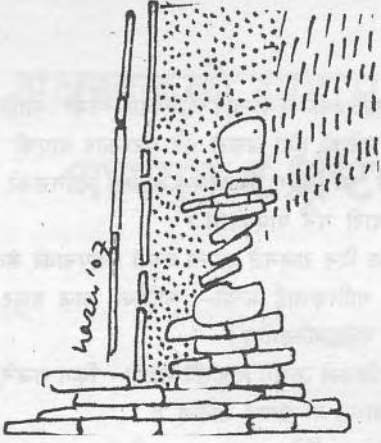
आकाश ओढेर धरती
मौनतामा रमाइरहेछ ।

जगत्को अस्तित्वबोध गराउँदै
जीवनको पुनरावृत्तिमा
समय बगिरहेछ, गति लिएर नित्य
आकाश र धरतीबीचको
परिवेशमा लुकामारी खेल्दै

सृष्टिको शाश्वत सत्य
सृजनाको सुन्दर तत्व
प्रकृतिको यावत उपहार

आकाश र धरती
मिलन असम्भव
तर एक अर्काका पूरक । ●

समय र मानव- चित्रहरू

पूर्ण इन्फादा

डिस्कथेकमाथि उभिएर

छमछम नाच्दै

समयका पाप्राहरू

उप्काइरहेका छन् - कामुक युवतीहरू

भुमिरहेका छन् - उत्तेजक दर्शकहरू

रक्सीको उताउलो मातमा

महँगो धूवाँ उडाइरहेका छन् -

बारको कुनामा उभिएका बाउन्सरहरू

र भयावह हाँसो छोडिरहेका छन् - डिजेहरू ।

साइबर थियटरमा

उन्मत्त छन् - च्याटमा

कलिला प्रेमीप्रेमिकाहरू

छेवैको मेचमा बसेका साइबर मालिक

बाँडिरहेका छन् - क्लिक क्लिक वेभसाइट ठेगाना

र बेफुर्सद छन् - कम्प्युटर मगजहरू ।

रमाइरहेका छन् - दृश्यश्रृङ्खलामा

रिमिक्स स्वादमा अल्भिएका - भिजेहरू

र व्याप हानिरहेका छन् - घोक्रो सुकुञ्जेल

रेडियो तरङ्गमा आरजेहरू ।

नौटङ्की समयका काँटाहरू

बुर्कुसी मारिरहेका छन् - घडीमा

र सपनामाथि घोडा चढेर

गिज्याइरहेका छन् - पेन्डुलमहरू ।
 चिच्याइरहेकी छिन् - घोप्टो परेर
 असह्य पीडा सहेकी
 दुर्गम अछामकी सुशीला
 कोचेर आफूमा
 फलामका राता भिरहरू
 बाँसका कप्टेराहरू
 तातो बालुवाका पोकाहरू,

प्याउली फूलहरू
 र अभ्यस्त छन् - भ्रूण हत्यामा सुडेनीहरू ।
 र, बीच सडकमा उभिएका
 यी घुमैला केटाकेटीहरू
 खेलाइरहेका छन्
 उन्माद पराकाष्ठा भोगाइका
 विश्रृङ्खल भाइब्रेट मानव-चित्रहरू ।

लघुकथा

बफादारी

ध्रुव स्नेही

जन मालिकको इमान्दार चौकीदार थियो । मालिकलाई खुशी पारेको हुँदा उसले धेरै पुरस्कार पाएको थियो । त्यसैले ऊ दड्ग थियो - असल मानिसको घरमा चौकीदारी गर्न पाएकोमा ।

एक दिन राजनले सपना देख्यो । सपनाको सत्य कुरा उसले मालिकलाई भन्यो- 'मालिक, आज हजुर बाहिर सवारी नहोइबक्सियोस् !'

मालिकले ऊसँग रिसाउँदै सोध्यो- 'किन राजने, विदेश जान लाग्दा मान्छेलाई रोकिस् ?'

'मालिक, मैले सपनामा हजुर चढेको हवाइजहाज पड्केर ध्वस्त भएको देखें । मेरो सपना सत्य हुन्छ । त्यसैले ...'

मालिकले आफ्नो यात्रा रद्द गर्‍यो र नभन्दै रेडियो टेलिभिजनबाट त्यही हवाइजहाज दुर्घटना भएको खबर आयो । त्यसपछि, आफ्नो ज्यान बचाइदिएकोमा राजनलाई धन्यवादसहित मनग्यै पुरस्कार दिँदै मालिकले भन्यो- 'राजने, दुख पाइस् भने मलाई सम्मनू !' र त्यही क्षण राजनलाई मालिकले जागिरबाट निकालिदियो ।

छक्क पर्दै राजनले सोध्यो- 'मालिक, यो के गरिबक्सेको ? मेरो बफादारीको पुरस्कार यही हो ?'

मालिकले उसलाई धाप दिँदै भन्यो- 'अवश्य हो । किन भने तेरो काम केवल चौकीदारी गर्नु हो । तर तैले ...'

अक्षरहरूको यात्रामा : अध्ययन र दृष्टि

डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दास

वि वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूको पचास स्फूट कविताहरूको सङ्कलन 'अक्षरहरूको यात्रामा' कृतिबारे "तीहरूलाई हेरिनु" अर्थात् साहित्यको मूल्य निर्धारण गरिनु आलोचनाको काम हुनाले यसमा विशेष अध्ययनको आवश्यकता रहेको छ। यस आधारमा यसका ऐतिहासिकता, स्रष्टाको प्रस्तुत कृतिलाई तुलनात्मकतासित हेर्दा यसका हाराहारी वा अधिपछिका सिर्जनातिर हेर्न आवश्यक हुन्छ।

वीरभद्रज्यूबारे भन्नुपर्दा, उहाँलाई कवि, कथाकार कि पत्रकार भन्ने ? यता साहित्यको क्षेत्रमा वीरभद्रको लगनशीलता र इमानदारीको साक्ष्यमा 'प्रक्रिया', 'स्थापना' र 'प्रथा' (२००५) का विविध महत्वपूर्ण अङ्कहरू छन्। यस्तै एउटा समस्या थियो गोर्सिया लोर्काका सम्बन्धमा। उनलाई कवि भन्ने कि चित्रकार-पेन्टर ? हाम्रै कवि वीरेन्द्र सुब्बाज्यू कवि अनि चित्रकार हुनुहुन्छ। साहित्य अकादेमी पुरस्कृत पुस्तक 'मोनालिजा'का कथाकार शिलाडका विक्रमवीर थापा उहाँ कथाकारभन्दा अधि परिचित हुनुभो पेन्टर, चित्रकारका रूपमा। उहाँ चित्रकारको व्यक्तित्वसँगै कथाकार हुनुहुन्छ। त्यस्तै कविगुरु रवीन्द्रनाथ ठाकुरको नोबेल पुरस्कार काव्य 'गीताञ्जली' (१९१३) प्राप्त अधिसम्म उहाँलाई कथाकार, उपन्यासकार, नाटककार, प्रबन्धकार, विचारक भनेर मानिन्थ्यो। यस प्रकार भारतीय साहित्य-कला र संस्कृतिमाथि उहाँका गहन विचारका कारणले उहाँको बौद्धिकता राष्ट्रिय गौरव भयो। र, कवितालाई भाव, लहडबाजी र कल्पनाको अभिव्यक्ति मान्नेहरूद्वारा 'गीताञ्जली'को गहन भाव चिन्तन र आध्यात्मिक विचारको दृष्टिकोणले उहाँलाई महान मनीषि र द्रष्टा भनियो।

म यहाँ विषयदेखि भँगगालिएर परतिर पुगेछु। वीरभद्र कार्कीढोलीज्यू मूलतः कवि हुनुहुन्छ, मात्र उहाँको पत्रकार-व्यक्तित्वले कविलाई ओभरलै पारेको रहेछ भन्ने बुझ्दछु।

त्यसो ता साहित्य अकादमी दिल्लीको १९८९ को इण्डियन लिटरेचर, VOL. १३४ मा त्यस वर्ष भारतमा छापिएका नेपाली पुस्तकहरूबारे समीक्षा लेख्नुभएको रहेछ डा. ईश्वर बरालज्यूले। वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूका कविता *पर्छिएर आधारतसम्म* (१९८८)मा अन्य कविहरूमा राजेन्द्र भण्डारीको *यी शब्दहरू यी हरफहरू* र विजय बान्तवाका कविता *आफैभित्र आफैलाई सुनौं*मा। डा. ईश्वर बरालज्यूले वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूका कवितामा स्वच्छन्दतावादकै मार्मिक अभिव्यक्तिमा ताजापन रहेको चर्चा गर्नुभएको छ। आजसम्म वीरभद्रज्यूका अन्य कविता सङ्ग्रहहरूमा :-

१. निर्माण यो मोडसम्मको (१९८३)
२. आभास (१९८६)
३. कविता पर्छिएर आधारतसम्म (१९८८)
४. एक मुठ्ठी कविता (१९९४)
५. तुमने जीवन तो दिया लेकिन (१९९९) (हिन्दी कवितासङ्ग्रह)
६. शब्द र मन (२०००)
७. शब्दों का कोहरा (२००४) (हिन्दी कवितासङ्ग्रह)
८. अक्षरहरूको यात्रामा (२००५) (कवितासङ्ग्रह)

यी दुवै हिन्दी कवितासङ्ग्रहहरू डिगबोइ असमका कवि श्री खड्गराज गिरीबाट हिन्दी भाषामा अनूदित भएको छ।

हिन्दी कविताद्वारा कवि वीरभद्रज्यू हिन्दीका पाठक समुदायमाभ पुगिसक्नु भएको छ। समकालीन भारतीय साहित्य अकादमी दिल्लीको ९१ खण्डमा वेदप्रकाश भारद्वाजले २००० मा *मुठ्ठी भर कविता की आग* शीर्षकमा समीक्षा गरिएको छ। उसै गरी उहाँका 'शब्दों का कोहरा'लाई Translated today अन्तर्गत वेबसाइटमा राखिएको जानकारीले हामी हृदयबाट उत्फुल्ल भई उहाँलाई साधुवाद भन्दछौं। वास्तवमा साहित्य नै यस्तो उपकरण हो - जुन देश, काल, भाषा अनि राष्ट्रियताको सिमानालाई पार गर्दै रोमरोम हुँदै हृदयमा आत्मसात हुन पुग्दछ।

'अक्षरहरूको यात्रामा'भित्र कवि वीरभद्रज्यूका भावमय कविता र संवेगका अभिव्यक्तिमा कविको दृष्टिकोण, विचार र दार्शनिक चिन्तनको स्पर्शसमेत

पाइन्छ। हुन ता समकालीन कविहरूले कवितामा वस्तुता र वर्ण्य परिपाटीलाई धेरैअघि नै डाँडा कटाइसकेका, शैलीवादको धेरै सामीप्यले र अकविताको ध्याउन्नाले उहाँका कविता २१ औं शताब्दीको सादृश्यको रूपमा आएको पाइन्छ। १९६३ सालको आयामिक कविताको ठूलो हुण्डरीपछि राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रमा आएको परिवर्तनले कुनै न कुनै रूपमा साहित्यमा परेको प्रभावले नेपाली कवितामा पनि परिवर्तन आएको देखियो। यसै कालअन्तर्गत वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूका कविता १९८३ देखि 'अक्षरहरूको यात्रामा' (२०००) का दुई दशकका कवितामा स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी धारा रहेको पाइन्छ। तर १९४० देखि १९६३ र दुई दशकपछिको पुनर्स्वच्छन्दतावादको समयमा नौलो आयाम रहेको देख्न सकिन्छ।

जुनसुकै समयमा पनि व्यक्ति, प्रेम-प्रीतिका भावले आल्हादित भइरहेका, प्राप्तिको निमित्त सङ्घर्षरत व्यक्ति अप्राप्तिका दुःखित र निराश बन्छन्। जीवनका यस्तै सुख र दुःख, मिलन र विछोड, प्राप्ति र अप्राप्तिले जन्माउँछ, संवेदनशील हृदयमा आनन्द-उल्लास र त्यसको विपरीतमा चरम निराशा र वेदनाका कविता। यसैले स्वच्छन्दतावादी कविता पटक-पटक दोहोरिरहेको हुन्छ, देश, कालको सापेक्षतामा तिनको प्रभावलाई आत्मसात गर्दै।

स्वच्छन्दतावादी कविहरू भावुक, संवेदनशील, त्यागका भावनाले अरूका निमित्त आफैलाई निमित्तयान्न पार्नमा अभीष्ट ठान्ने प्रेम र त्यागका अब्बल उदाहरण हुन्। वीरभद्रज्यूका यी पङ्क्तिहरूलाई यसका उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ -

उक्लन चाहन्थ्यो,

सपना थियो मेरो पनि तिमी उक्लेर

धेरै माथिमाथि पुगेको देख्ने

त्यसैले तिमीलाई उकाल्न आफू

एकएक सिँढी र खुडकिलाहरू

नभइदिएको कुनै क्षण नै थिएन

तर मलाई शङ्कै भएन कहिले

कि तिमी यस्तरी मेरो छातीमा, हृदयमा, मनमा

यतिसम्म कि भावना र संवेदना समेतलाई

म गएपछि मलाई भेट्न मनपरे
मेरो नामको पन्नाहरू र अक्षरहरूसित भेट्न
कहिलेकाहीं मसित बात मार्न मनपरे
मेरो कविताहरूसित बोल्नु ...

(म गएपछि सम्झन्छौं होला)

कवि वीरभद्र आफ्ना हृदयका आघातका निर्माता, उनी यति क्षुब्ध छन् यतिखेर फलेदो र गुलाफबारे मात्र भन्न सक्दछन्, यिनका काँडाहरूको घोंचाइले हृदय चिरिएको र चसचस् घोचिरहेछ भन्छन् । यहाँ प्रतीकात्मक ढङ्गले कविहरूको अवस्थालाई उपस्थित गरिएको छ ।

यस धाराका कविहरू निराशा र दुःखबोधमा पनि शिर ठाडो पारी, हृदयको ज्वाला दकिरहेको समयमा अरूलाई जोशिला पङ्क्तिहरूका प्रेरणा दिन्छन् कसले भन्या मा ।

कसले भन्यो ? हामी हान्यौं भनेर

उच्च शिर ! साहसपूर्ण छ्यती छ हाम्रो

भो, भो, गर्नु र हार्नुको कुरा

फगत् भ्रम ! मिथ्या ! भ्रमित नितान्त ।

यहाँ कवि वीरभद्र निराशावादलाई नकार्दछन्, स्वरमा चर्को आशावाद, उत्साह र वीरत्वपूर्ण भाव छ ।

स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी धाराका कविहरू देवकोटा, सिद्धिचरण, रिमाल, गिरी, कटुवालमा पाइने प्रगतिवादी धारा यहाँ पनि स्वच्छन्दताको भावुकतामा क्रान्ति देखियो र चुपचाप सहन गर्नेहरूलाई भक्भक्काएर उठाउने क्रान्ति स्वर “कुनै अचानोले कुनै हतियारको विरोधमा बोलेको थाह छैन”मा पाइन्छ ।

यहाँ प्रतीकमा मात्र अभिव्यक्त नभई कवि स्पष्टतासित आफ्ना भाव व्यक्त गर्छन् ।

अघिल्ला स्वच्छन्दतावादी धाराका कविहरू आफ्ना भावलाई प्रतीकात्मक ढङ्गमा व्यक्ताउँदथे, तर समसामयिक धाराका कविहरू स्पष्टवादी छन्, यसैले पाठकलाई उनीहरूको भावधारा बुझ्न गाह्रो पर्दैन । तर बीचबीचमा कवि निराशावादी देखिन्छन्-

म त्यसरी रमाउन नसक्ने भएँ

आनन्द र हर्षित हुने ती प्रिय धूनहरू,

अब कहिले सुन्ने नसक्ने भएँ ।

(पृष्ठ ४४)

वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूका कविता स्वच्छन्दतावादी धारा काल (प्रारम्भिक काल)पछि आयामिक काल त्यसपछि समसामयिक धाराअन्तर्गत उत्तरस्वच्छन्दतावादी धारा वा स्वच्छन्दतावादको नव विकासको रूपमा देखिन्छन् । यहाँ गद्य शैलीको भावधारामा छन्दको अस्वीकृति, कतै लयको उपस्थिति त कुनै कवितामा विशुद्ध गद्य नै पाइन्छ । गद्यले विचारलाई मुहुर्त्याउन सफल बनेको छ । भाषाको सरलता र हरेक प्रकारका उक्ति वैचित्र्यले अभिव्यक्ति जटिल र दुरूह नबनी, सहजै पाठक हृदयमा प्रवेश गर्न सकेकोले कविता सुस्वादिलो र ग्रहणीय भएको छ ।

कविले सिक्किमेली गाउँ घरका परिवेश, रूख, पात, जङ्गल, गाउँघरका मानिस, तिनीहरूसितको सान्निध्य आत्मीयता, घरायसी कुरो, गाउँघरमा पिराको बसाइ, फिक्का चियाको स्वाद, गाउँघरको घटित घटनाहरूको वर्णनमा आत्मीयताको मिठास, कवि दैनिक जीवनका दिनचर्या यसरी प्रस्तुत गर्छन्-

पसिनाले निथुक्क भिजेर

धित मरुज्याल तिर्खा मेटौंला सोंचेर

अब उसो कहिले नपगनु खोलामा

अचेल खोला नै अधिक तिर्खाएर

बगर समेतलाई

एक थोपा पानी पिउनै नदिई हतार बगिरहेछ ।

(स्थापित धारणा भन्दा बिब्ल्याँटो प्रयोग)

(दूषित भए पनि यो कुवामा, पृष्ठ ६९)

कवि वीरभद्रका कविताको अर्थ सजिलै बुझ्न सकिने र कहीं कतै व्यवधान नभएको छ । यस्ता कविता पढ्दा आज गद्य कविताले समसामयिक जीवनको प्रस्तुति सजिलैसित गर्न सकेको छ र गद्य कविता गद्य लेखनभन्दा थोरै शक्तिशाली भएको देखिँदैन ।

उसै गरी लोकका रुढीवादी भावना र विचारले विरक्तिपर कवि यी पङ्क्तिहरूमा यसरी बोल्छन्-

तर अचेल यी हल्लाहरू

अचेलका ती दूषित मनोभावहरू

तिम्मा विचार र मनोभावहरूसित विरक्तिपर

मेरा कविताहरू

हिमालनजिक कुनै सरोवर पुगेका छन्
जहाँ तिमी पुग्न सक्ने छैनौ ।

(अचेल मेरो कविता..., पृष्ठ ७९-८०)

यी कवितामा कल्पनाका विम्बात्मक सजीव चित्र प्रस्तुत भएकोले भावलाई विम्ब र प्रतीक प्रयोग (हात्ती र कमिला) बाट हामी छर्लङ्ग बुझ्छौं । आजका हात्तीहरू (शक्तिसम्पन्न, वैभवशालीहरू) साना साना प्राणीहरूलाई कुल्चेर निमिद्व्यान पार्न खोज्छन्, तर त्यस कुल्चाइमा नमरी बाँचेका कमिलाहरू एकजुट भई तिनलाई आक्रमण मात्र गर्दैनन्, तिनको विनाशसम्म गर्नपछि हट्दैनन्, यी पङ्क्तिहरूको शौर्य यसरी ढल्दछ-

कुनै जुलुस वा शोकसभामा

हात्तीका पाइतालाहरूले

कमिला कुल्चन थालेका थिए ।

कतै त्यही समय त उसले

देखेको थिएन ।

अहो ! कत्रो शक्ति कमिलाहरूको

हात्तीहरू र्हेदै गरेको ।

आज हो मैले देखेको,

प्रार्थना छ, त्यो मरण नहोस् कुनै प्राणीको ।

(कमिलाहरू, हात्तीहरू र हामी, पृष्ठ ६५)

यस कवितामा कविले आफ्नो ती पूर्व परिचितलाई कहीं, कतै हल्लाहरूमा, कहीं कतै भीडहरूमा देखेको स्मरण गर्दै उनले सेता वस्त्र लाएर स्नान गरिरहेकी (पेन्टिङ्गमा जस्तो) नारी सौन्दर्य दर्शनीय हुन्छ, (स्वेन्स र अमृता शेरगीलको चित्रकलामा जस्तो) ।

सङ्कलनमा मेरा कविताहरू शीर्षकमा कविलाई नेपाली कविताको इतिहासमा कवितालाई भारी बोकाएर काम लगाएको अनुभूतिले, कवि भन्छन् - मेरो कविता मात्र कविता होस्, कला कलाको निमित्त, Art for the sake of Art; भनाईमा- आजपर्यन्त हामीले कवितालाई भारी बोकाएर आएका छौं ।

मेरा कवितालाई अब

युद्धमा उतार्ने छैन

अनि कसैको युद्धको शङ्खघोष

भइदिने छैन...

मेरा कविताहरूलाई एक निर्वाचन क्षेत्रको उम्मेदवार उभ्याएर भोट माग्नु पठाउने छैन ।

सिकुवा र आंगनहरूमा

सुन, जनताहरू

अब यी कविताहरू

भाषण भएर कुनै मञ्चमा देखा पर्ने छैन

अनि मेरा कविताहरूका हत्केलाहरूले

कुनै राजनीतिको भन्डा समातेको हुने छैन ।

(मेरा कविताहरू)

वीरभद्रका समग्र पचास मुष्ट कविता बेगलाबेगलै भाव धाराका छन् । स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी, समसामयिक विशेषता केही भावुकताजन्य मार्मिक भाव, व्यङ्ग्यात्मक आक्रोशसाथै प्रगतिबारे त्यहाँ विचार रहेको पाइन्छ ।

‘अक्षरहरूको यात्रामा’मा कवि वीरभद्र कार्कीढोलीज्यूका जगतप्रतिको दृष्टिकोण र जीवनदर्शन रहेको छ । कवितामा प्रयोग गरिएका विम्ब र प्रतीक प्रयोगले शान्त चित्तले पढिए कविता बुझ्न सहज बन्छ, कारण भाषा सरल र सहज छ । समग्रतामा यी कविताहरूको सिङ्गो निष्कर्षलाई हेर्दा, जीवन क्षणभङ्गुर छ, हामीले आजपर्यन्त अभ्यास र अध्यवसायले परम्परा (देवता) पुजेर आयौं । तर व्यक्ति आफ्ना अध्यवसाय र कर्मले सफल बन्छ । यसैले मन, बुद्धि र निर्णयलाई परम्परा र अन्धविश्वासको भारी नबोकाई निर्णयले जीवन धान्न दिऔं ।

समग्रतामा कवि वीरभद्र नैराश्यवादी मात्र नभएर आशाको ऊष्मा पनि दिन्छन् ।

‘अक्षरहरूको यात्रामा’ का कविता पठनीय, सङ्ग्रहनीय, लाक्षणिक, मार्मिकता र सौन्दर्यबोधसित केही नव्यताको ताजापनले पाठकलाई नौलो अनुभूति प्रदान गर्दछन् । समकालीन कविताको यस प्रत्यक्षीकरणमा हृदयले मार्मिक अनुभूतिसँगै एउटा बेगलै नवीन आस्वाद प्राप्त गर्दछ ।

कविता पठनीय र सङ्ग्रहनीय छ । कविको आगामी कविता सिर्जनामा यस्तै नव्यता जीवनको सत्याभाससित दर्शनीय होस्, शुभ होस्, सर्वत्र सदाकाल, चिरकाल ।

Panchakanya
PANMIX

Ready Mix Concrete

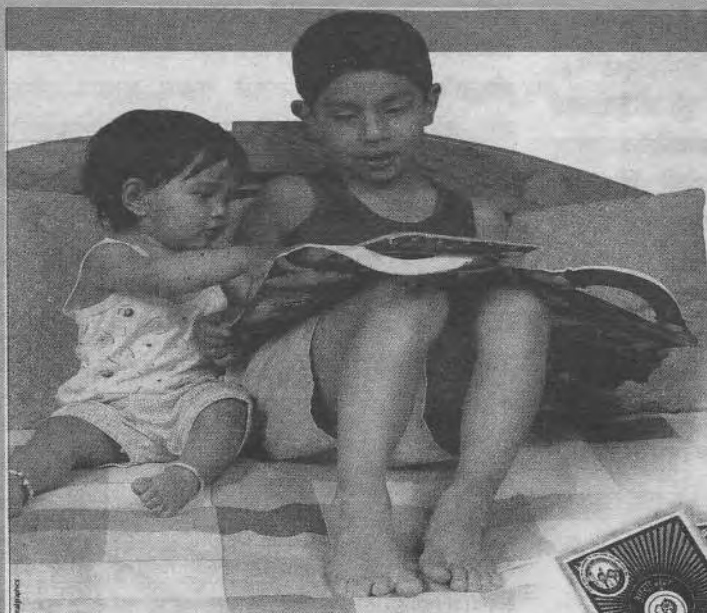
Delivering New Standards in Construction

SALIENT FEATURES

- Quality Assurance.
- Time Saving.
- No Material Wastage.
- Hassel Free Procurement
- Environment Friendly
- No Storage Space Required.

Head Office : Krishna Galli, Lalitpur
Tel : 5526551, 9741000446
Fax : 5526529, 5520418
Factory : Jadibutti Tel: 2050656
Naikap Tel: 4315414
Email; panmix@panchakanya.com.np
www.panchakanya.com.np

**तपाईंको बच्चाले
कुन नयाँ शब्द
सिक्‍यो ?**

अपेक्षित प्रतिफल पाउनको लागि !

आयोजनको कमीले बच्चाहरू मानसिक एवं शारीरिक रूपले कमजोर भई पढाइमा पटक-पटक फेल हुनुको साथै खेलकुदमा समेत पछाडि पर्न सक्छन् ।

विश्वभरका आयोजनयुक्त नून प्रयोग गर्ने १३० वटा राष्ट्रहरू मध्ये ८०% भन्दा बढी घरपरिवारले आयोजनयुक्त नून प्रयोग गर्ने उत्कृष्ट १० देशहरू मध्ये नेपाल पनि एक हो ।

स्मार्ट एजुकेशन लिमिटेड

जीवनको यो मोड

चन्द्रमणि अधिकारी

रै कुरा प्राप्त भएर पनि अधुरो र अपूर्ण नै हुँदोरहेछ जीवन - जब चाहनाभिन्न आंशिक कुरा प्राप्त गर्न सकिदैनन् । आज त्यस्तै सोची हरिकलाले । घर भएर पनि घर भएजस्तो लागि रहेको छैन उसलाई । संसारको धनी राष्ट्रकी नागरिक र सुन्दर पुरुषकी पत्नी भएर पनि सुखी छैन ऊ, किन ?

भित्तामा अडेस लागेर रिमोट खेलाइ रहेकी छ ऊ । दूरदर्शनभित्रका कुनै च्यानलले पनि चित्त बुझ्दैन उसको । कतै रोदन, क्रन्दन, आंसु र चीत्कारका दृश्यहरू - भय करुणामिश्रित त्रास र अत्यासका श्रृङ्खला छन् त कतै अप्राकृतिक यौन, बलात्कार अनि अपरहणका सिलसिलाहरू देखिन्छन् । कतै वैभव छ, उपयोग सही छैन । कतै बीभत्स गरिबी छ - जीवनको मूल्य छैन । कतै उर्लदो बाढीभैँ माया छ र कतै भने दयाको मात्रा रस्तीभर देखिन्छ । यसै बेला एउटा लामखुट्टे आएर उसको कानमा टिनटिनाउँछ । हात हल्लएर धपाउँछे ऊ त्यसलाई, तर त्यसैबीच अर्को लामखुट्टेले उसको गोडामा टोकिसकेको हुन्छ । सोच्दछे ऊ - त्यो कानमा कराउनेचाहिँ भाले जाति होला र टोक्नेचाहिँ त्यसकी पोथी । खोइ, मानिसमा त्यति लामखुट्टेजतिको पनि सोच रहन सकेन ।

जुरुक्क उठेर दराज खोलेर हेर्छे ऊ । दराजमा हीरा-मोती मणि-माणिक्यजडित विभिन्न प्रकारका स्वर्णगहनाहरू छन् । थरीथरीका लुगा-वस्त्र तथा श्रृङ्गार-प्रसाधनका सामग्रीहरू छन् । बिटा-बिटा कसेर राखिएका नोट-नगदहरू छन् ।

सजावट, बनावट र कृत्रिमताले भर्भराउँदो र भव्य छ उसको भवन । तर खोइ उसको भविष्य र भविता ? नोकर-चाकर, सुसारे-टहलुवा सबै आ-आफ्ना कार्यमा व्यस्त छन् । उसका प्रतिको सेवा र अदब उत्तिकै छ, तर खोइ ऊ ? ऊ भएर पनि किन ऊ नभएजस्तो लागि रहेको छ उसैलाई आज ? ...अनुत्तरित छन् यी प्रश्नहरू । उत्तर कसले दिने ?

एकाकी जीवनमा यस्तै विगत र आगत अनि वर्तमानलाई समेटेर चिन्तनमग्न थिई ऊ, हठात्

चिन्तामग्न हुनपुगी । के बेर र यस्तै हो भने चितामग्न पनि त हुन सकिन्छ ।

मनोविज्ञानमा स्नातकोत्तर गरेर विद्यावारिधि गरेकी सुशिक्षित महिला हो हरिकला । जनार्दन विश्वविद्यालयमा प्राध्यापन सेवा प्रारम्भ गरेकी थिई उसले बीस वर्षपहिले । सोही विश्वविद्यालयका समकक्षी प्रा. उपाध्यायसँग वैवाहिक बन्धनमा बाँधिपकी थिई ऊ - प्राध्यापन सेवाका प्रारम्भिक दिनहरूमै । दाम्पत्य जीवनका प्रथम छ महिना वैवाहिक सुखको भरपूर उपभोग गरे तिनीहरूले, आनन्द लिए । सल्लाह खूब गरे, समझदारी मिल्यो र सहमति पनि भयो - यस प्रथम वर्षमा परिवार नियोजनलाई पूर्णतया सफल तुल्याएरै छोड्ने, त्यसपछि मात्र पुत्रेष्टि यज्ञ गर्ने । उनीहरूको यस निर्णयमा बाधक को हुन सक्थ्यो र ! त्यस्तै भयो, जस्तो प्राध्यापक दम्पती विद्वान् - विदुषीले चाहेका थिए । आज त्यही एउटा अतीत आइपुग्यो हरिकलाको स्मृतिपटमा - यस्तै वैचनीका बीच ।

तिन ताक अमेरिका र बेलायततिरबाट थुप्रै विद्यार्थीहरू नेपाल आउने गर्थे - यहाँको भाषा, संस्कृति र जीवनशैली बुझ्न भनेर । अनि तिनीहरू पेइड-गेस्टका रूपमा बस्थे, खान्थे, सिक्थे, बुभथे र जान्थे । एउटा थियो अमेरिकन-थोमस, कोलोन्याडोको निवासी - जो शैलेशकै घरमा बस्थ्यो वैतनिक पाहुना भएर । बडो रमाइलो थियो त्यो । जात्रा-पर्वहरूमा अनि उत्सव र चाडहरूमा खूब चाख राख्थ्यो । आफू पनि नाच्यो, गाउँथ्यो अनि अरुलाई पनि रमाइलो पार्थ्यो । साँच्चै रउसे थियो त्यो ।

एक दिन तिहारको समयमा सेलरोटी पकाउँदै गर्दा सोधेथ्यो उसले हरिकलालाई - 'ट्यारीखला मेम ? यः रोठी फकाउने फिठोलाई हङ्ग्रेजीमा खे फन्नुफर्छ ?'

यसै बेला हो हरिकलालाई सबैभन्दा गाह्रो परेको जीवनमा जवाफ नआएर । तर पनि उसको निर्णायक क्षमता विलम्बित थिएन, द्रुततर रूपमा जवाफ दिई उसले - 'राइस पाउडर' ।

थोमसका दुवै हातले हरिकलाको पृष्ठभागलाई बन्धनमा पारेर लामो समयसम्म अधरपान गरे'थ्यो । पिठो मुछ्ने, रोठी पकाउने र अरु महिलाहरू आम्रै ! भन्दै मुख छोपेर हाँसेथे र शैलेशले भने बाह्य रूपमा सामान्य ठानेको पाइएको थियो त्यस घटनालाई त्यस बखत । किनभने अरु कोही नबोली 'अमेरिकन कल्चर'

भने'थ्यो उसले । हरिकलाको त मुखै बन्द थियो, के बोल्ने र ! प्रतिवाद पनि गरेजस्तो लागेन । तर यतिचाहिँ भनेकी थिई उसले अवश्य मुख खुस्किएपछि - 'बार्बर !'

उसले पनि तत्काल जवाफ दिए'थ्यो - 'बार्बर होइन म थोमस !' अनि भनेथ्यो - 'हाउ ए क्विक डिसिजन !' यो पछिल्लो वाक्य 'बार्बर'का लागि थियो कि 'राइस पाउडर'का लागि ? हरिकलालाई अभ्रै महसुस भएको छैन ।

त्यस वर्ष पनि सधैभ्रै भाइटीका लगायो थोमसले हरिकलाका हातबाट र तिहार मनायो खुसी मनले । दिदीका घर गएको थियो शैलेश । हरिकलाका दाजुभाइ कोही थिएनन् । आमा-बाबु तीन वर्षपहिले विमान दुर्घटनामा परी दिवङ्गत भएका थिए ।

भाइटीकाकै साँभ्र थोमसले बेसरी धोकेर आएछ र भन्यो - 'प्रो. ट्यारीखला ! आज मैले ठीका लगायो । रक्सी फनि खूब खायो, आनि तिहार मनायो, फेरि मनाउँछ । हेभेन्ली इन्ज्वोइ गर्छ ।' त्यसपछि हरिकलालाई बिछ्यौनामा लडायो र उसका आवरणहरू खुस्काउँदै गयो । अन्ततः हरिकला अनावृत भई, थोमस आफ्नो हवस पूरा गरेर तृप्त भयो ।

अत्यन्त सुन्दरी थिई हरिकला । उसका आँखा ठूला र नीला थिए, हेर्दा आँखाको तलमाथिको सेतो भाग पनि देखिन्थ्यो र यसैमा थियो मूल आकर्षण । भिनो कम्मरमुनि बृहत् नितम्ब । त्यसदेखि धेरै तलसम्म लत्रिएको घना कालो वेणी । लचकदार हिँडाइ र पत्यरै पगाल्लाजस्तो हँसाइ भएकी हरिकलाका उरयुग्म पनि जेठअसारमा पाकेको बेलजस्तै सुन्दर थिए । यसै सौन्दर्यराशीमा आसक्त भएको थियो लल्लु थोमस । हरिकलाले कुनै प्रतिवाद गरिन । किनभने प्रतिवाद गरे, चिच्याए वा कराए त उसैको इज्जत जान्थ्यो-बेइज्जत त हुन्थ्यो । थोमसको के जान्थ्यो र ! नभएको जाने होइन । भएको गयो अनि उठ्यो ऊ पनि ।

i i

लाग्छ, दुई वर्षदेखि त्यस घरमा बसेको थोमस निकै दिनदेखि हरिकलाको सौन्दर्यसँग अत्यन्त लोभिएको थियो । स्यालले भ्रै राल काढ्दै थियो र साँढिले भ्रै ठूला र लोभलाग्दा आँखाले हेर्दै थियो ।

राती अबेर गरेर आयो शैलेश । थकित थियो, सुत्थो । भोलिपल्ट बिहान तीन जनासँगै बसेर कफी

खाए। सहज र सामान्य वातावरण थियो, मानौं घरमा केही भएकै छैन। थोमसले लेखिका जे.के. रोलिङ्गको बहुचर्चित बालकथा श्रृङ्खला **ह्यारी पोटर**को चर्चा गर्‍यो। प्रो. उपाध्यायले सार्त्रको भविताको मीमांसा गर्‍यो र हरिकलाले धराबासीको उपन्यास **राधाभित्रकी पिल्ली**को मनोदशाबारेको प्रसङ्ग अगाडि सारी। यसैबीच थोमसले भन्‍यो - 'प्रो.उपाध्याय, अब तिमीले मसँग अमेरिका जानुपर्छ एक पल्ट। सबै व्यवस्था मिलाएको छु मैले। केही समय घुमेर आउनुपर्छ।'।

सल्लाह मिल्यो। र, त्यसको एक हप्तापछि थोमस र शैलेश अमेरिका गए।

i i

हरिकलाले लामो सास फेरी। आज उन्नाईस वर्षजति भएछ त्यो घटना भएको। बराबर इ-मेल आदान प्रदान भइरहन्थ्यो, च्याटिङ पनि हुन्थ्यो। आफू नेपाल नफकिने कुरा पनि गर्दैनथ्यो शैलेश, र हरिकलालाई अमेरिका पनि बोलाउने नै कुरा गर्थ्यो। महिनैपिच्छे डलर पनि पठाई नै रहन्थ्यो। रुपैयाँ पैसाको केही कमी हुन दिएको थिएन। हरिकला सोच्थी - तर जीवन यति नै मात्र होइन निश्चय पनि। एक पटक शैलेशले इ-मेलमा लेखेथ्यो- 'अहिले म अमेरिकन-अफ्रिकन पिजिनबारे वर्कसप गर्दैछु। दुई-चार हप्ता अरू लाग्छ। त्यसपछि कोरियन-अमेरिकन पिजिनबारे स्टडी थाल्नुछ। ...अनि तिमीलाई लिन आउनेछु।'।

i i

हरिकलालाई फेरि सम्झना भयो, जो अतीत थियो र विस्मृतिको गर्तमा हराइसकेको थियो। दिक्क मान्छे ऊ, यस्तो घटनाको किन भइरहन्छ पुनःस्मरण! थोमस र शैलेशले नेपाल छाडेको तीन महिनापछि होला एक दिन बिहानै उलुक्क अभिलो पानी आएको थियो उसको मुखमा र पेट पनि हुँडले'थ्यो। हल्का उल्टी गरिथी उसले। मासिक-धर्म बन्द भइसकेको थियो। डराइ-डराई ऊ वाई एण्ड वाई हस्पिटलमा गएर भ्रूण फ्याँकेर आएको थिई।

घटना घटित भएको पूरै उन्नाईस वर्ष भएछ आज। एक पल्ट नचाहेरै सम्झिई उसले यौन-पिपासु थोमसको त्यस बलात्कारी क्षणलाई। अनि सम्झिई, गर्भ पतन गराएको क्षणलाई। त्यसो नगरेको भए त यस बेला त्यो अठार वर्षको हुन्थ्यो। खोइ के थियो - छोरा कि

छोरी? मेरो साथी त हुन्थ्यो यस शून्यतामा। तर... तर... त्यो त शैलेशको थिएन थोमसको थियो। त्यसको रूप, रङ्ग र आकृति कस्तो हुन्थ्यो! होइन ठीकै गरें मैले। नत्र त्यसले पोलिरहन्थो भन् भतभती। कस्तो अचम्म आफैँले जन्म दिएको सन्तानले पनि पोल्ने।

i i

अमेरिकाको वैभवयुक्त यस व्यस्त संसारमा पटककै चैन छैन उसलाई। टि.भी. बन्द गरी उसले, पानी खाई करिब एक लिटर र बिच्छुयौनामा पल्टिई। यसैबीच अठार वर्षपहिलेको अर्को एउटा घटना सम्झिई उसले। अचानक एउटा मानिसले कोठामा प्रवेश गरे'थ्यो। कैलो कपाल, रातो चेहरा, कृहिरा आँखा र पुग-नपुग पचीस-तीस वर्षको जस्तो लाग्ने त्यो थियो - थोमस। घरमा प्रवेश गर्नासाथ उसले भनेको थियो - 'हाई ह्यारी, हाउ आर यु? खस्तो छ? प्रो. उपाध्याय बिजी छ। उसैले फटाएको मलाई। मो थिमिललाई लेनु आएखो। सफै खुरा थायार छ। ग्रीन खाई फार् ऊ अमेरिकन भाइसख्यो। जाऊँ अमेरिका।'।

र, उसकै विश्वासमा परेर अमेरिका आइ'थी हरिकला पतिलाई भेट्न। तर बाटाभरि - जहाजभरि अखण्ड चुम्बन गरे'थ्यो थोमसले उसलाई जथाभावी। यौनपिपासा तृप्त गरे'थ्यो। मानौं संसारको सबैभन्दा सुखी प्राणी भएको छ ऊ यस घडी।

i i

त्यस दिनसम्म इ-मेल गर्ने, च्याटिङमा आउने र डलर पठाउने त प्रो. उपाध्याय होइन रहेछ, त्यो त थोमस पो रहेछ। शैलेशले लिन पठाएको भनिएको थोमसद्वारा अमेरिका पुन्याइएपछि मात्र थाहा पाएकी थिई हरिकलाले, जब थोमसले भने'थ्यो- 'प्रोफेसर ह्यारीखला, आइ लाइक यु भेरी मच एण्ड आई लभ यु। प्लिज गिभ ए स्यालुट फर लेट उपाध्याय!'।

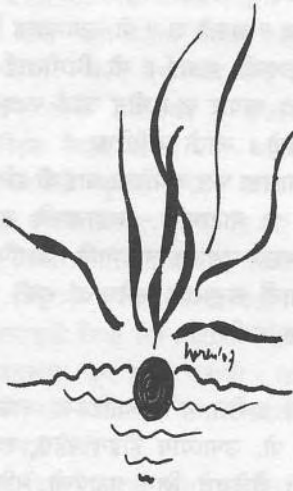
i i

आज, त्यसपछि पैंतालीस वर्षको प्रौढ वयमा हरिकलाले प्रसिद्ध आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'तीन घुम्ती' उपन्यास फेरि पढी र आफ्नो जीवनको घुम्ती वा मोड खोज्न थाली - यो सोच्दै कि मानिसको जीवन भोगाइ नियतिनिर्दिष्ट नै हुँदोरहेछ। नत्र किन थोमस... ?

-धरान

उनीहरू

सीमा आभाष

हामी हिँडिरहेको गल्लीमा
आगो टेक्दै
उनीहरूले स्वाभिमान बचाएर गए ।

पिठ्यूमा नानी बोकेर
आमाहरू खेदिएका थिए,
हत्कडी लगाएर तन्नेरीहरू खेदिएका थिए,
सङ्गीन धस्दै-धस्दै
उनीहरू सबै खेदिएका थिए ।

कसैले नतरेको नदी
साँघु बनाएर तरिएको छ,
ठाउँ-ठाउँमा पत्कर थुपारेर आगो बालिएको छ,
छेवैमा बच्चा, बूढा र तन्नेरीका चप्पल छन्
यो उनीहरूकै हनुपर्छ
लगाइरहेका चप्पल छोडेर
यही गल्लीबाट खेदिएका थिए ।

कताबाट खोजेर ल्याए कुन्नी !
गल्लीमा उज्यालो खन्याएर गएछन्
गाइरहेको गीत छोडेर गएछन्
आफ्नै रङ्गले पोतेको भण्डा
फहराउँदै गएछन् ।

उनीहरूको अनुहार
बटुवाले थकाइ बिसाउने चौतारोमा रहेछ,
उनीहरूले फेर्ने श्वास
वरपिपलका पातमा सुसाइरहेछ ।

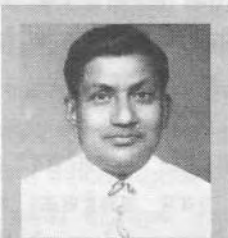
रक्ताम्मे गुराँस
बगेर नसकिने नदी
उभिएर नथाक्ने हिमाल,
गल्लीभरि खन्याएको
उज्यालो बालेर सूर्यसँग उदाउने
परसम्म पुन्याएर नयाँ क्षितिज उघार्ने
उनीहरू नै रहेछन्
हाम्रो सङ्गीत, सौन्दर्य र साहस ।

-ओखलढुङ्गा

मिथिलाञ्चलको प्राचीनतम लोकगाथा तथा लोकनाट्य 'सलहेस'

डा. गङ्गाप्रसाद अकेला

शका प्राचीनतम लोकगाथा तथा लोकनाट्यहरूको बारेमा अध्ययन गर्दा मिथिलाञ्चलको लोकगाथा तथा लोकनाट्यहरूमध्ये पनि 'सलहेस' को अग्रणी स्थान रहेको देखिन आउँछ। डा. प्रफुल्लकुमार सिंह 'मौन' ले 'सलहेस' लोकगाथा पाँचौ-छैठौँ शताब्दीदेखि नै अस्तित्वमा रहेको उल्लेख गर्दै मैथिली साहित्यका प्रथम साहित्यिक कृति 'वर्णरत्नाकर' का रचयिता १४ औँ शताब्दीका ज्योतिरीश्वर ठाकुरले समेत उनीभन्दा धेरैअगाडि 'गोपीचन्द्र', 'सलहेस' र 'विहुला' लोकनाट्य रहेको उल्लेख गरेका छन् - जसको पुष्टि डा. बालगोविन्द भा 'व्यथित' को 'मैथिली साहित्यिक इतिहास'को पृष्ठ ९४ मा उल्लिखित यस वाक्यबाट हुन आउँछ - 'ज्योतिरीश्वरक समयको लोरिक नाच छल, ताहिसँ पूर्व गोपीचन्द्र, सलहेस आ विहुलाक गीत छल।' अर्थात् ज्योतिरीश्वरका समयमा लोरिक नाच थियो र त्यसभन्दा अगाडि गोपीचन्द्र, सलहेस र विहुलाको गीत थियो।

प्रशस्त लोकगाथा एवम् लोकनाट्यहरूले मिथिलाञ्चल प्राचीन कालदेखि नै परिपूर्ण रहे पनि तीमध्ये 'सारंगा-सदावृक्ष' का अतिरिक्त प्रायः सबै हालसम्म अलेख्य परम्परामा नै रहेका छन्। स्थलगत आधारभूत प्रमाणका आधारबाट र जन-जीवनमा व्यापकताका दृष्टिकोणबाट समेत 'सलहेस' नै अग्रणी रहेकोले योबारे अधोलिखित प्रकार उल्लेख गरिएको छ।

'सलहेस' लोकगाथासँग सम्बद्ध महत्वपूर्ण स्थलहरू यस प्रकार रहेका छन् :-

१. महिसौथा

सलहेसको जन्मस्थान महिसौथा गाउँ सगरमाथा अञ्चल सिरहा जिल्ला सिरहा बजारसँगै उत्तरमा टाँसिएको छ। पछि उनी राजा भएपछि महिसौथामा नै उनले आफ्नो राजधानी बनाएका थिए। त्यहीं सलहेस 'गढ'

र 'गहर' (मन्दिर) पनि छ, जहाँ प्रतिवर्ष वैशाख २ गते अर्थात् 'जुङ्शीतल' का दिन अहिलेसम्म 'महिँसौथा मेला' लादै आएको छ। यो गढ र मन्दिर महिँसौथा वा.नं. ४ मा पर्छ। मन्दिरभित्र निर्मित हात्तीमाथि राजा सलहेसको प्रतिमा, सो प्रतिमाको एकापट्टि छेउमा मोतीराम तथा अर्कोपट्टि बुधेसर घोडामा सवार रहेको प्रतिमा छ भने हात्तीको एकातिर सलहेसकी प्रेयसी दीना मालिनी फूलको डाली लिएर उभिएकी प्रतिमा छ। सोही मन्दिरको बाहिर छेउमा दुई ओटा स-साना मन्दिरमा राजमाता तथा कमलाजीको प्रतिमा छ।

२. सलहेस-फूलवारी

सिरहा जिल्लाको लहान बजारदेखि चार पाँच किलोमिटर दक्षिण-पश्चिम तथा पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्गदेखि दक्षिणतिर रहेको सो फूलवारी हाल पनि भन्डै तीस-पैंतीस एकड फैलिएको अति सघन फुलवारी हो। सघनताको दृष्टिले भन्ने हो भने यस फूलवारीमा सलहेस फूल टिप्ने र विचरण गर्ने गर्दथे र सोही क्रममा दीना मालिनीसँग उनको प्रणयप्रसङ्ग स्थापित हुन गएको जनमान्यता एवम् विश्वास छ। यस फूलवारीको बीचमा सलहेसको गहर (मन्दिर) छ र त्यसभित्र निर्मित हात्तीमाथि सलहेस बसेको प्रतिमा छ। सोही गहरको पश्चिमपट्टि सटेकै 'हारम' नामको एउटा रूख छ।

लोकधारणाअनुसार प्रत्येक वर्ष वैशाख १ गतेका दिन मात्र दीना मालिनी एउटा फूलको रूपमा त्यसै रूखमा मात्र फुलेको देखिन्छन्। त्यसअघि र पछि कहिले देखिन्छन्। यस किम्बदन्तीलाई प्रस्तुतकर्ता स्वयम्ले लगभग एक दशकअगाडि देखेको अनुभवसमेत छ। प्राचीन कालदेखि नै अद्यापि प्रत्येक वर्ष वैशाख १ गतेका दिन यस फूलवारीमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ - जसमा देशका विभिन्न भागदेखि लिएर भारतका विभिन्न प्रान्त समेतबाट पनि हजारौं सङ्ख्यामा पर्यटकहरू आएर सो 'हारम' रूखमा फुलेको फूल हेर्ने गर्छन्। मन्दिरमा अगाडि ठूलो चौर पनि छ- जो 'अखडा-चौर' का नामले प्रख्यात छ। जनधारणाअनुसार मोतीराम आफ्ना सात सय कुशतीबाजहरूसँग यहीं कुशती खेल्ने गर्दथे।

यस स्थानको विशिष्टता के छ भने मिथिलाञ्चलभरि रहेका सलहेसको गहर (मन्दिर) हरूमा हरेक ठाउँमा त्यसको पुजारी दुसाध जातिबाट नै हुने गर्दछ भने अपवादस्वरूप यहाँ दनुवार जातिको पुजारी रहँदै आएको छ।

३. पकरिया

सलहेस गाथाको तेस्रो महत्वपूर्ण स्थान सिरहा जिल्लाको भदैया पञ्चायत (गा.वि.स.) वडा नं. ४ मा पकरिया गढ नामक माटोको ढिस्को उठेको गढ छ। यहींका राजा कुलेश्वरका दरबारमा सलहेस चौकीदारी गर्दथे। उनकै चौकीदारीकालमा चुहरमलले सुरुङ खनेर चोरी गरेको थियो - जसको आरोप सलहेसमाथि लगाइएपछि उनी बन्दी बनाइएका थिए। सलहेसकी प्रेयसी दीना मालिनीले चोरीको सामान बरामद गराइदिने वाचा गरेर सलहेसलाई बन्दीगृहबाट मुक्त गराएकी थिइन्।

४. ननमहरी

धनुषा जिल्लाको सदरमुकाम जनकपुरधामदेखि ३२ किलोमिटर उत्तर-पूर्वतिर पहाडमा 'ननमहरी' स्थान रहेको छ। यहाँ निर्मित शङ्कर भगवानको मन्दिरमा सबैले पूजापाठ गर्न नपाउने प्रतिबन्ध नारायण भन्ने तत्कालीन शासकले लगाएका थिए - जसलाई सलहेसले आफू प्रतापी राजा भएपछि खुल्ला गरिदिएका थिए भन्ने जनधारणा रहेको छ। अहिले पनि त्यहाँ भएको शिवमन्दिरमा रहेको शिवलिङ्गको सम्बन्ध स्थानीय वासिन्दाले सलहेससँग जोड्ने गरेका छन्।

५. त्रिवेणी

जनकपुरधामदेखि उत्तर-पूर्व दिशामा पचपन्न छपन्न किलोमिटरको दूरीमा उदयपुर जिल्लाको पहाडी क्षेत्रमा यो स्थान रहेको छ। लोकविश्वासका अनुसार सलहेसकी बहिनी वनस्पति तथा राजा शैनिबीच यस्तै स्थानमा प्रतिवर्ष लाग्ने 'त्रिवेणी मेला' मा पहिलो पटक भेट हुँदा एक-अर्काप्रति आकर्षित भएका थिए।

६. सतखोलिया

सतखोलियाका राजा शैनि र सलहेसकी बहिनी वनस्पतिको सन्तान एवम् सलहेसका भान्जा करिकन्हाको जन्म यसै स्थानमा भएको थियो।

करिकन्हाले आफ्ना मायाका क्रियाकलापहरूमा पूर्ण सहयोग गरेको थियो। त्यसैले सतखोलियाको पनि महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ।

७. कोकचिया गिधावर हकमाहा

हकमाहामा सलहेसकी माता मदोदरीकी सखी विमला बस्ने गर्दथिन्। यो स्थान त्रिवेणी मेलाको बाटोमा पर्दछ। यस स्थानमा आउँदा आउँदै मानिसहरू हकमिन (स्याँ-स्याँ गर्न) थाल्ने गर्दथे, त्यसैले यस स्थानलाई कोकचिया गिधावर हकमाहा भन्ने गरिएको हो।

८. कमल दह

सिरहा जिल्लामा पकीडिया गढ नजिक नै यो प्रख्यात 'कमल दह' रहेको छ। सलहेस यस दहमा स्नान गर्ने गर्दथे। यसको उल्लेख 'मेचीदेखि महाकाली - पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र'मा समेत भएको छ।

९. मानिक दह

सिरहा जिल्लाको लहान बजारदेखि १३ किलोमीटरको दूरीमा यो प्रख्यात 'मानिक दह' रहेको छ। सलहेस प्रत्येक दिन मानिक दहमा नुहाएर फूलवारीमा आई फूल टिप्दथे र महिसौथामा आई राजमाता तथा कमलाजीको पूजा गर्ने गर्दथे। यस दहको पश्चिम किनारमा सलहेसको एउटा मन्दिर छ - जहाँ वैशाख २ गतेका दिन प्रतिवर्ष मेला लाग्ने गर्दछ।

१०. पतारी पोखरी

सिरहा जिल्लाको लक्ष्मीपुर गा.वि.स. मा यो 'पतारी पोखरी' रहेको छ। १४ औं शताब्दीमा यहाँका राजा हरिसिंह देव थिए। पतारी पोखरीको दक्षिण डीलमा राजा हरिसिंह देवको मन्दिर छ। भनिन्छ, राजा कुलेश्वरका कान्छा भाइ हरिसिंह देव थिए। सलहेस गाथासँग यसको सम्बन्ध नभए पनि सलहेस फूलवारीसँग यसको सम्बन्ध छ। प्रत्येक वर्ष वैशाख २ गतेका दिन यहाँ मेला लाग्ने गर्दछ। पोखरीका चारैतिरका डीलमा सन्तान नहुने तथा भाकल गरेका भक्तजनहरू लहरै बसेका हुन्छन् र मन्दिरको पूजा समाप्त भएपछि पुजारीको आदेश हुनासाथै चारैतिरका डीलमा बसेका मानिसहरू पोखरीमा डुबुल्की मार्छन्। जसको हातमा जे कुरो आउँछ त्यही लिएर पछाडि

नफर्की भिजेकै लुगामा भाग्छन् र केही पर गएपछि मात्र लुगा फेरी घर पुग्छन् भन्ने जनभनाई रहेकोबारे प्रस्तोता स्वयमूले करिब एक दशकअघि त्यस स्थल र अवसरमा पुगेपछि जानकारी प्राप्त गरेका थिए।

११. मोरंग

हिन्दूपति महेश्वर भण्डारीको छोरी दीना मालिनी मोरंगको तरेगना नामक ठाउँकी रानी थिइन् र उनीसँग नै राजा सलहेसको विवाह भएको थियो। सलहेस गाथाका मुख्य पात्र तथा नायिका दीना मालिनीको जन्मस्थल मोरंग भएकोले गर्दा मोरंगको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ। यसको उल्लेख श्री सुरेन्द्र भ्ना 'सुमन' तथा डा. रामदेव भ्नाद्वारा सम्पादित तथा मैथिली अकादमी पटनाद्वारा प्रकाशित 'मैथिली प्राचीन गीतावली' को पृष्ठ ३१-३४ समेतमा भएको छ।

सलहेस गाथाका उल्लिखित १३ ओटा ऐतिहासिक स्थलका अतिरिक्त मिथिलाञ्चलका प्रायः अधिकांश गाउँहरूमा जहाँ दुसाधको वस्ती छ। सलहेसको मन्दिर छ, प्रत्येक ठाउँमा नभए पनि उल्लेख भएका स्थलअतिरिक्त धनुषा जिल्लाका गिहा गा.वि.स. को वडा नं. ९ स्थित बेलापट्टी गाउँको तीनकौरिया चौकमा पनि प्रतिवर्ष वैशाख २ गते जुड्शीतलका दिन प्राचीनकालदेखि नै ठूलो मेला लाग्दै आएको छ - जसलाई 'महिसौथा' वा 'सलहेस मेला' नै भनिन्छ। पहिला-पहिला त दुई-दुई राती त्यही 'सलहेस' लोकनाट्यको मञ्चन हुने गर्दथ्यो र त्यस मेलाको आयोजनाका लागि स्थानीय स्तरमा सर्वपक्षीय समितिको समेत गठन गर्ने गरिन्थ्यो - जो आजभोलिको अत्याधुनिकता भनी वा प्रदूषित वातावरणले सामान्य स्तरसम्म मात्र रहन गएको छ।

उपसंहार

सलहेस लोकगाथाको विशिष्टतालाई छोटकरीमा यस प्रकार अङ्कित गर्न सकिन्छ :-

१) यो हालसम्म अलेख्य परम्परामा रहे पनि मिथिलाञ्चलको सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनको अभिन्न अङ्गका रूपमा रहिआएको छ।

- २) मिथिलाञ्चलभरिका सलहेस गहर (मन्दिर) मा केवल 'सलहेस फूलवारी'बाहेक हरेक स्थानमा दुसाध जातिका पुजारी नै प्राचीनकालदेखि नै रहँदै आएका छन् ।
- ३) मिथिलाञ्चलका दुसाधहरूको वस्ती रहेको प्रायः प्रत्येक गाउँमा सलहेसको गहर (मन्दिर) रहेको छ - जहाँ नियुक्त पुजारीले पूजापाठ गर्छन् ।
- ४) मिथिलाञ्चलभरिका महत्वपूर्ण सलहेस स्थानमा प्रत्येक वैशाख २ गते 'जुङ्शीतल' पर्वका दिन 'महिँसौथा' वा 'सलहेस मेला' व्यापक स्तरमा लाग्ने गर्दछ । र, सो मेलाका अवसरमा प्रायः रातीमा सलहेस लोकनाट्यको अभिमञ्चन हुँदै आएको छ ।
- ५) सलहेस दुसाध जातिका देवता भए पनि र मन्दिरका पुजारी दुसाध जातिका भए पनि समाजका हरेक वर्ग र जातिका मानिसहरूले सो दिन सलहेसको गहरमा चढौना चढाउँछन्, वन्दना गर्छन् ।
- ६) यसै अवसरमा प्रतिवर्ष वैशाख ५ गतेका दिन 'सलहेस' गहर (मन्दिर) का अगाडि सिँगारिएको पाण्डाल लोकगायकहरूको मण्डलीद्वारा (भगैत) घन्टौँ सम्म मृदङ्ग, भाल बजाएर साङ्गीतिक वातावरण गाइन्छ भने सोहीको धुनमा भाँक्रीहरू 'भगैत' खेल्दै विभिन्न पीडितलाई धामी-भाँक्री गरेर मनकामना सिद्ध हुन फूल र अक्षतासमेत दिन्छन् । यो क्रम प्रायः दिउँसोदेखि साँभसम्म चलिरहन्छ ।
- ७) वर्ग सामञ्जस्य र समन्वय एवम् सहिष्णुताका अनौठो दृष्टान्त सलहेस गाथाले प्रस्तुत गर्छ । त्यसैले आजको परिवेशमा यो विश्वका लागि सभेत अनुकरणीय बन्न पुगेको छ ।

अन्तमा, मिथिलाञ्चलको हालसम्म अलेख्य परम्परामा रहेको डा. बृजकिशोर वर्मा 'मणिपद्म'का अनुसार सभेत विश्वकै लोकसाहित्यका लागि विशिष्ट योगदान दिन सक्ने हुँदा यस लोकगाथा एवम् लोकनाट्यसम्बन्धी सम्यक अनुसन्धान र अनुलेखनका लागि सरकारी स्तरबाट यथाशीघ्र पाइला चाल्नु राष्ट्रिय सांस्कृतिक गरिमाको विशिष्ट द्योतक हुनेछ ।

कविता

आडमा फूलेको नीलडाम

- प्रमोद स्नेही

समयको कोरलि हानिरहेछ
मेरो नाङ्गो आडमा
म सहिरहेछु
अनवरत यो अँध्यारोमा
यो कोरको पीडा
भोगिरहेछु जतातै
युप्रै नीलडामहरूमा
अब यी कोरका पीडाहरू
मलाई किन हो
कोमल र प्रिय लाग्न थालेको छ ।
अचेल कोरलि हिकार्उँदा
मेरो आडमा
नीला शिरीष फूलहरू
भन्नेजस्तो लाग्छ ।
र आँखा चिम्लेर सहन्छु
कोरका पीडाहरू
हस्ताक्षर गर्छु नीलडामहरूले
जीवनका धेरै खुशीहरूसँग
पीडा उभिरहेछ आँखामा
जति-जति उखेल्छु
उति-उति मौलाउँछ
उभिएको छ मौन समय
मलाई पीडाहरूसँग सधैं
साक्षात्कार गराउन ।
एकोहोरो कोरलि हिकार्उँदा
भर्दैछन् नीला शिरीष फूलहरू
मेरो आडमा नीलडाम भएर ।
किन दुख्न छोड्यो ?
मलाई यी पीडाहरू
घाउमाथि घाउ
एकोहोरो हाँसेर हुनुपर्छ !

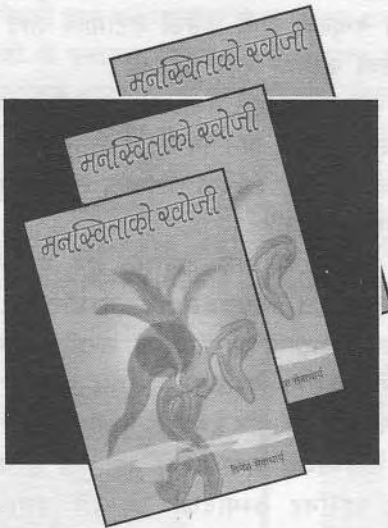
जीवनप्रतिको दृष्टिकोण

दिनेश सेवाचार्य नेपाली वाङ्मयको क्षेत्रमा सम्भवतः नयाँ नाम लाग्न सक्छ। यो किन पनि भने, छापाहरूमा भरमार नाम छापीएपछि मात्रै लेखक कहल्लाइने विकृतपूर्ण मान्यता स्थापित भएको छ आजको नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा। स्वभावतः यस मान्यताभित्र उनको नाम कहीं कतै पनि भेटिन्न। तर भर्खरै उनको सार्वजनिक भएको पुस्तक **मनस्विताको खोजी**को अध्ययनले भने उनीभित्रको लेखकीय क्षमताप्रति नतमस्तक हुन बाध्य गराउँछ। समग्र पुस्तकको अध्ययनपश्चात् जोसुकै अध्येताले आजका बौद्धिक लेखकहरूका लागि यो पुस्तक चुनौती सावित भएर आएको महसुस गर्न सक्छन्।

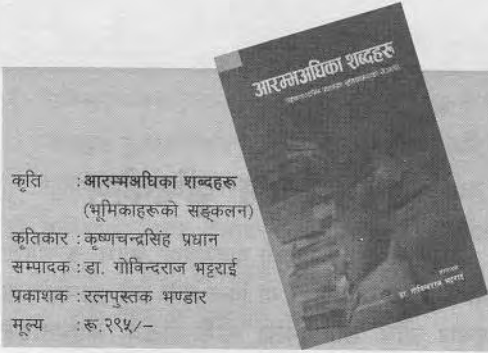
समिधा, नयना, निहारिका, दर्शन, मनस्विता; पाँच सर्गमा विभाजन गरेर पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत पुस्तकका प्रत्येक निबन्धहरूमा भेटिने सबल पक्ष हो यसको दार्शनिक-पक्ष। सरसर्ती हेर्दा प्रेमपत्रजस्ता लाग्ने यी लेखहरूभित्र गहिरिएर प्रस्नसक्ने हो भने ती दर्शनमा स्पष्टतः जीवन भेटिन्छ। भूमिकामै उनले लेखेको एउटा आकर्षक प्रश्नवाचक वाक्य यस्तो छ - 'बताऊ, सपना साचेर विपना बेच्नु जीवन हो ?

सायद जीवनलाई नबुझ्नु नै वास्तविक जीवन हो। जब जीवन बुझिन्छ तब जीवनप्रतिको खोजी समाप्त हुन्छ। कदाचित् खोजी समाप्त भयो भने जीवन जिउनुको कुनै अर्थ रहन्न। यसको अर्थ **मनास्विताको खोजी** त्यही असमाप्तताको निरन्तरता हो। कमसेकम यो पुस्तकले जीवनप्रतिको खोजीलाई भकभकाउँछ।

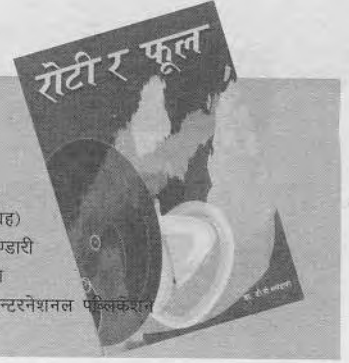
सामान्यतया: पुस्तकका लागि पुस्तक भन्ने चलनचल्तीको जुन धार छ त्यसबाट पृथक रहेर **मनस्विताको खोजी**ले आफ्नो छुट्टै अस्तित्व कायम गरेको छ। अर्थात् पुस्तक प्रकाशनको अस्तित्वगत उपलब्धिलाई लेखक दिनेश सेवाचार्यको यस पुस्तकले अङ्गीकार गरेको छ।

कृति	: मनस्विताको खोजी
विधा	: पत्रात्मक निबन्ध
कृतिकार	: दिनेश सेवाचार्य
आवरण कला	: रमेश पौडेल
प्रकाशक	: सुदिन प्रकाशन, बनेपा
मूल्य	: रु १००/-

कृति : आरम्भअधिका शब्दहरू
(भूमिकाहरूको सङ्कलन)
कृतिकार : कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान
सम्पादक : डा. गोविन्दराज भट्टराई
प्रकाशक : रत्नपुस्तक भण्डार
मूल्य : रु. २९५/-

कृति : रोटी र फूल
(निबन्धसङ्ग्रह)
निबन्धकार : डा. डीपी भण्डारी
सम्पादक : हेमन्त विवश
प्रकाशक : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन्स
मूल्य : रु. १४०/-

छुट्टै विधा

वास्तविक स्रष्टाको पहिचान त्यो हो जसले दोस्रो स्रष्टाका सिर्जनाहरूलाई सम्मान गर्न जान्दछ। नेपाली साहित्यमा त्यही पहिचान समालोचक एवम् निबन्धकार कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको छ। उनी आफू सर्वमान्य स्रष्टा त हुँदै हुन्, त्यसभन्दा अघि बढेर कतिपय व्यक्तिभित्र लुकेको प्रतिभा-प्रष्फुटन गराइदिने सत्कार्य उनको कलमले गरेको छ। यसो भन्ने एउटै आधार के हो भने आजका स्थापित धेरै लेखकका पुस्तकभित्र उनको भूमिका-लेखन समाविष्ट छन्।

यहाँ प्रसङ्ग छ उनै कृष्णचन्द्रद्वारा लिखित भूमिका-लेखनहरूको सङ्ग्रहीत पुस्तकीय रूप आरम्भअधिका शब्दहरूको। रत्नपुस्तक भण्डारको प्रकाशनमा डा. गोविन्दराज भट्टराईद्वारा सम्पादित प्रस्तुत पुस्तकमा विधागत आठ ओटा शिर्षकअन्तर्गत पाँच दर्जन पुस्तकहरूका भूमिका सङ्कलन गरिएका छन्। जसभित्र ०१७ मा प्रकाशित कवि उपेन्द्र श्रेष्ठको 'कवितासङ्ग्रह 'निम्तो' देखि लिएर यसै वर्ष प्रकाशित निबन्धकार जनकलाल शर्माको 'मेरो निबन्ध अधुरै रह्यो' मा भूमिकाकार प्रधानले लेखेका भूमिकाहरू अटाएका छन्।

समग्र पुस्तकको अध्ययनपश्चात् यो पुस्तकको विशेषता के देखिन्छ भने भूमिका-लेखनलाई पनि एउटा छुट्टै साहित्यिक विधा मान्न सकिने निष्कर्षमा पाठकहरू पुग्न सक्छन्। यस अर्थमा, नेपाली साहित्यको बजारमा अलिक भिन्नै स्वादको यो पुस्तकलाई पाठकसामु प्रस्तुत गर्ने पुस्तकका प्रकाशक, सम्पादक र स्वयम् भूमिकाकार धन्यवादका पात्र बनेका छन्।

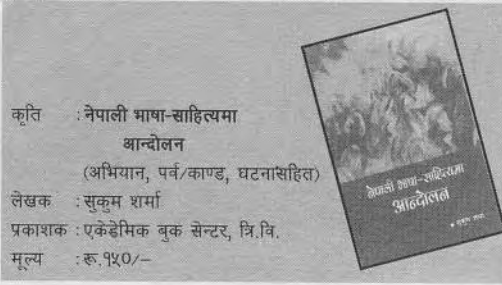
बौद्धिक किताब

'यदि तिमीसित दुई पैसा छ भने एकले रोटी किन्नु, अर्कोले फूल किन्नु ! रोटीले जीवन पाउने छौ र जीवन बाँच्ने कला फूलले सिकाउनेछ।' आजको समयमा असफलताको चुचुरोमा पुगेको कन्फ्यूसियसको यो महावाणीप्रति लक्षित गर्दै प्रा.डा. दुर्गाप्रसाद भण्डारी आफ्नो नवीनतम पुस्तक रोटी र फूलमा भाव व्यक्त गर्छन्- तर हामी दुर्ब पैसाले एकसाथ बन्दुक किनिरहेछौं जुन बन्दुकले हामी कसैको रोटीमाथि लात माछौं त कसैको खुशीको फूल चुडाल्छौं।

सन्देशमुक्त भएर भन्न सकिन्छ, रोटी र फूल बौद्धिक स्तरको पुस्तक हो। विचार र चिन्तनको बाहुल्यता रहेको ५५ ओटा विभिन्न शीर्षकका लेखहरू पुस्तकभित्र सङ्ग्रहीत छन्।

वस्तुतः काव्यिक अनुभूति हुने यी लेखहरूमा अन्तरनिहित विषयवस्तुहरू गम्भीर त छन्, त्यसमाथि त्यही गाम्भीर्यलाई सरलीकृत गरेर जुन ढङ्गले यसमा विश्लेषण गरिएको पाइन्छ, त्यसबाट सामान्य पाठक पनि प्रभावित नरहीकन रहन सक्दैन। यो नै पुस्तकले प्राप्त गरेको महत्वपूर्ण सफलता हो। तर यहींनिर सम्पादकीय पृष्ठमै पचासौं ठाउँ मुद्राराक्षससँग पाठकले जम्काभेट गर्नु पर्दा भने यति गहकिलो पुस्तकको गरिमामा आँच पुग्न गएको महसुस हुन्छ। यति कमजोरीलाई एकातिर थाँती राखेर हेर्दा भने समष्टिमा पुस्तक आकर्षक छ। व्यक्तिगत रूपमा सम्पादक हेमन्त विवश र सम्पूर्ण प्रकाशन परिवारको प्रयास सहानीय छ।

- विमल

कृति : नेपाली भाषा-साहित्यमा
आन्दोलन
(अभियान, पर्व/काण्ड, घटनासहित)
लेखक : सुकुम शर्मा
प्रकाशक : एकेडेमिक बुक सेन्टर, त्रि.वि.
मूल्य : रु. १५०/-

एक उत्कृष्ट उपहार

कविता, कथा, नाटक र निबन्धजस्ता सिर्जनालाई उत्पादित गराउने, त्यसलाई वातावरण उपलब्ध गराउने अन्य अनेकौं तत्व हुन्छन् - कोश, व्याकरण, पत्रपत्रिका, इतिहास लेखन अनेकौं नयाँ कुरा। बीचमा आइपर्ने नयाँ सोच र विचार, प्रयोग र आन्दोलन तिनीहरूको लेखाजोखा-यी पनि त्यस्तै महत्वपूर्ण कुरा हुन्।

यस्तै कुरालाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्ने एउटा उपयोगी पुस्तक हो नेपाली भाषा-साहित्यमा आन्दोलन। सुकुम शर्माले तयार पारेको यो पुस्तकमा त्यस्ता अनेकौं अभियान, पर्व, काण्ड, आन्दोलन, घटना छन् जसले बिस्तारै बिस्तारै नेपाली भाषा र साहित्यलाई वर्तमान गति र स्वरूप प्रदान गरेका छन्।

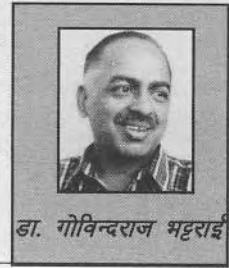
वि.सं. १९३८ मा स्थापित मोती मण्डलीलाई आरम्भ बिन्दु मानेर २०६३ सालको गणतान्त्रिक सांस्कृतिक अभियानसम्म आइपुग्दा यस्ता घटना आन्दोलनको सङ्ख्या

७५ पुगेको कुरा सुकुमको अनुसन्धानले ठहर गर्‍यो।

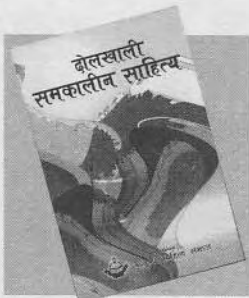
प्रस्तुत कृति विशुद्ध खोजमूलक र अनुसन्धानमा आधारित अध्ययनको परिणाम हो। यसअघिको मैले लेखेको पुस्तक 'काव्यिक आन्दोलनको परिचय'ले साहित्यिक आन्दोलनका मकैपर्व, रात्फाली आन्दोलन, अमलेख, बुट-पालिस, सडककविता गर्दै विशेष रङ्गवादसम्मको उल्लेख गरेको थियो, तर लेखकको प्रस्तुत अनुसन्धानमित्र साहित्यत्तर क्षेत्रका विविध वैचारिक, सामाजिक प्रयत्न, अभियान, आन्दोलन सारालाई समेटेको छ। पुस्तककालय पर्व, हलोकान्ति, हवाइपत्रिका अभियान, खेत कविता, १८ गते आन्दोलनजस्ता अनेक ऐतिहासिक मूल्य भएका तर समयले छेलेका आन्दोलनको परिचय छ।

यी पदचिन्हलाई पत्रे ती विषयमा अरु धेरै खोजी हुन सक्छन्।

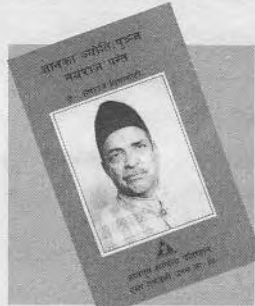
यस कृतिको अध्ययनबेगर नेपाली भाषा-साहित्यप्रतिको हाम्रो धारणा र ज्ञान सधैं अधुरो र अपूर्ण रहनेछ। यो कृति प्रत्येक विद्यार्थी, शिक्षक, लेखक, पाठक सबैको निमित्त एक अपरिहार्य उपहार रहेको छ। यस कृतिले लेखकको अनुसन्धानमूलक अध्ययनप्रति गहिरो अभिरूचि र क्षमता प्रदर्शन गर्दछ। यो कृति नेपाली वाङ्मयका साधक र पाठक सबैको निमित्त एउटा अनिवार्य उपहार हो।

डा. गोविन्दराज भट्टराई

कृति : दोलखाली समकालीन साहित्य
सम्पादक : भोजराज न्यौपाने, विष्णु सुवेदी
चन्द्र खड्का, श्रीबाबु कार्की उदास
प्रकाशक : इन्द्रेणी साहित्य समाज, काठमाडौं
मूल्य : रु. २५०/- र ५००/-

कृति : ज्ञानका ज्योति : पुञ्ज
नयराज पन्त
सम्पादक : शेषराज सिवाकोटी
प्रकाशक : ज्ञानगुन साहित्य प्रतिष्ठान
एम्स एकेडेमी उच्च मा.वि.
मूल्य : रु. ७५/-

कृति : भीरु
(कवितासङ्ग्रह)
कवि : चन्द्र योड्या
प्रकाशक : प्रस्थान प्रकाशन
मूल्य : रु. १७५/- र ५००/-

विमल भौकाजी

bimalbhaukajee@yahoo.com

मित्रहरूको घेराबन्दीभित्र सुरक्षाको प्रश्न

- • कहीं कतै, कुनै विद्वान्ले भनेका छन्-
म आफ्ना शत्रुहरूलाई टाढैबाट चिन्दछु
तर जो मेरा नजिकका मित्रहरू छन्
तिनलाई म चिन्न सकिदैनं
ईश्वर, मलाई बचाऊ तिनीहरूबाट !
- • वास्तवमा, चिनिसकिएपछि शत्रुहरूबाट सतर्क हुन सकिन्छ
र तिनबाट अलगिन सकिन्छ /
तर्करै हिँड्न सकिन्छ ।
- तर मित्रका रूपमा नजिकिनेहरूलाई चिन्न सकिन्न
- के थाहा, तथाकथित् ती मित्रहरूको कोखामा दाहा हुनसक्छ
- अँगाल्लान् तिनले
तर तिनका हातमा कैँची हुनसक्छ
- मीठो बोल्लान् मित्रहरू/
मुखमा राम-राम होला तिनका
तर खल्लीमा छुरा हुनसक्छ सम्भवतः ।
- • मुस्किल छ / असाध्यै मुस्किल
- मित्रहरूको चरित्रलाई-बुझ्न मुस्किल छ
- अहँ, त्यसको अलिकति पनि भेउ पाउन सकिन्न
- हाँस्र्छन् मित्रहरू / हाँसोको कपट बुझिन्न
- मुस्कार्छन् / मुस्कानको धूर्त्याईं बुझिन्न
- इशारासम्मको पनि अर्थ लाउन सकिन्न मित्रहरूको ।
- • खोइ, कसरी बाँच्नु मित्रहरूको मित्रताबाट ?
व्यर्थ छन् / सबै व्यर्थ छन् कोशिसहरू
- •
- • अलमल्ल छु
ईश्वर, के तिम्रो दुनियाँमा पनि तिम्रा मित्रहरू छन् ?

COMMEMORATIVE YEAR
50th
1953 - 2003
GOLDEN JUBILEE
Triumph on Everest

Be at the *top* with

EVEREST BEER

EVEREST BEER

"The Great Nepalese Beer" from Mt. Everest Brewery (P) Ltd.

Qatar IMAGE CHANNEL

Available in over 70 countries | On-Air 24 X 7